J. SITSKA

ÜLEÜLDINE AJALUGU

I JAGU

VANA AEG

„RAHVAÜLIKOOL"
TALLINNAS

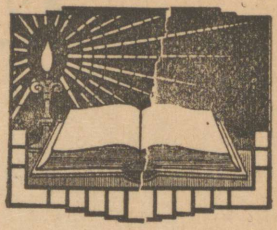

ÜLEÜLDINE AJALUGU

ÜLEÜLDINE AJALUGU

1934

J. SITSKA

ÜLEÜLDINE AJALUGU

I JAGU

VANA AEG

46314

„RAHVAÜLIKOOL"
TALLINNAS

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
(Dorpatensis)
1924:2176.

I 2-64383

I 16050629

Sekw. B. Mäns'i trükikoda, Tallinnas Laial uul. 5.

A 3100.

II trüki eessõna.

Eelolevas teises trükis on esimese trüki sisu muutmata jäänud, ainult keele ja õigestkirjutuse uuendusi on toime pandud. Uuenduste tõttu, mis osalt kirjastaja soovil ette võeti, on niisugused sõnakujud ilmunud kui orje, aegel, laule, hulke, Süüria jne. Autor ei oleks mitte nii järsku keeleuuendust soovinud, sest ta ei usu, et praeguses keeleuuenduse tuhinas palju jäädava väärtusega ettepanekuid on, ja ainult need tohiks koolikirjandusesse teed leida. Kahjuks on puudusid ka õigestkirjutuses, mis selleläbi seletada tuleb, et sõjaolude tõttu trükipoognad mitmete käte läbi on käinud. Sellepärast palume sõnakujusid, mis raamatus üksteise kõrval leiduvad, nagu Kambyses ja Süüria, ialgi ja iialgi, maksa ja maksta lahkesti vabandada.

J. Sitska,
cand. hist.

Tallinnas, jaanuarikuul 1920.

Sisu:

Sissejuhatus.

lhk.

I. **Muinasaeg** 1

1. Ajaloo ülesanne.
2. Koopaelanikud.
3. Karjakasvatajad.
4. Tulbakodade elanikud.
5. Pronksi-aeg ja raua-aeg.
6. Rändamised.
7. Ajaloolikud rahvad.

II. **Riik** 9

1. Riigi iseloom.
2. Riigi valitsus.
3. Riigi kujud ja põhiseadus.
4. Ainuvalitsus.
5. Aristokraatia.
6. Demokraatia.
7. Suuremate riikide sündimine.
8. Seisused.
9. Suurte riikide tähtsus.

A. Idamaad.

I. **Egüptus** 17

1. Egüptusemaa.
2. Linnad.
3. Egüptuse riik.
4. Egüptuse ajalugu. Pealinn Memfis.
5. Pealinn Thebai.
6. Egüptuse rahvas.
7. Egüptuse jumalad.
8. Inimene peale surma.
9. Pühakojad.
10. Kiri.
11. Teadus.

II. **Assüüria ja Babiloonia riigid** 26

1. Eufrati ja Tiigrise jõekond.
2. Niinive ja Baabilon.
3. Ajaloo hallikad.
4. Babiloonia ja Assüüria ajalugu.
5. Uus Babiloonia riik.
6. Kultuura.
7. Usk.

lhk.

III. Föniiklased 31

1. Maa ja rahvas.
2. Kaubandus.
3. Asulinnad. Kartaago.
4. Kultuura.

IV. Meedlased ja perslased 36

1. Maa ja rahvas.
2. Usk.
3. Meedia riik.
4. Persia riigi asutamine (umbes 560 e. Kr.).
5. Lüüdia riigi allaheitmine.
6. Babiloonia riigi äravõitmine. Juudid. Kyrose surm. Kambyses.
7. Dareios.
8. Dareiose riigikorraldus.
9. Sõjakäik Sküütimaale (510 e. Kr.).

B. Kreekamaa.

I. Kreeklaste maa 44

1. Thrakia, Illyria, Makedoonia.
2. Kreekamaa.
3. Maakonnad.

II. Jumalad ja vägimehed 46

1. Jumalad.
2. Vägimehed ehk pooljumalad.
3. Herakles.
4. Theseus.
5. Argosõudjad.
6. Trooja sõda.
7. Odysseuse eksisõidud.

III. Rändamiseaeg 57

1. Pelasgid. Sugukonnad. Kokkupuutumine föniiklastega.
2. Doorlaste rändamine (umbes 1000 a. e. Kr.).
3. Asumaad ja nende tähtsus.
4. Homeros (umbes 900 a. e. Kr.).
5. Riik ja olud.

IV. Delfi ja Olümpia 64

1. Delfi templi-ühisus.
2. Ühised pidud.

V. Sparta 67

1. Helootid, periekid ja spartlased.
2. Lykurgose riigikorraldus.
3. Ühine varandus Spartas.
4. Messeeni sõjad (743—668).
5. Efoorid.

lhk.

6. Spartlaste elukorraldus. Lastekasvatus.
7. Noored mehed.
8. Täismehed.
9. Peloponnesose leping.

VI. Ateen 75

1. Türannivalitsus.
2. Aadelivalitsus Ateenas (705—594 e. Kr.).
3. Soloni võlaseadused (594 e. Kr.).
4. Soloni riigikorraldus.
5. Muud Soloni seadused.
6. Peisistratos (561 e. Kr.).
7. Soloni surm (umbes 560 e. Kr.).
8. Türannivalitsuse lõpp (510 e. Kr.).
9. Kleisthenes (508 e. Kr.).
10. Vahekord Sparta ja Ateena vahel (umbes 500 e. Kr.).

VII. Väike-Aasia kreeklasèd 89

1. Alkaios ja Saffo. Thales Miletose linnast (umbes 600 e. Kr.).
2. Vabaduse kaotamine.
3. Joonlaste mäss (500—494 e. Kr.).

VIII. Persia sõjad 92

1. Esimene ja teine perslaste sõjakäik (493—490 e. Kr.).
2. Marathoni lahing (490 e. Kr.).
3. Themistokles ja Aristeides.
4. Xerxese sõjakäik (480 e. Kr.).
5. Thermopylai lahing.
6. Salamise lahing.
7. Plataiai ja Mykale lahingud (479 e. Kr.).
8. Persia sõdade lõpp (449 e. Kr.).
9. Persia sõdade tähtsus.

IX. Ateena õitseaeg 102

1. Themistokles spartlastega läbirääkimisi pidamas.
2. Attika mereliit.
3. Themistoklese ots.
4. Ateen Kimoni all.
5. Kimon ja Perikles.
6. Kimoni langemine.
7. Ateena mõjupüüded maisamaal.
8. Ateen Periklese juhatuse all.

X. Kreeka haridus ja kunst Periklese ajal 111

1. Periklese aegsed ehitused. Feidias.
2. Teaater.
3. Aristofanes. Herodotos.
4. Teadused. Arstiteadus.
5. Kreeklaste inimlik meel.
6. Perekonna-elu ja lastekasvatus.

lhk.

XI. Peloponnesose sõda 119

1. Sõja algus (431 e. Kr.).
2. Periklese ots (429 e. Kr.).
3. Kleon ja Brasidas. Nikiase rahu (422 e. Kr.).
4. Alkibiades.
5. Sitsiilia sõjakäik (415—413 e. Kr.).
6. Alkibiadese tagasitulek (408 e. Kr.).
7. Lysandros. Arginusa lahing (406 e. Kr.).
8. Aigospotamoi lahing. Ateena langemine (405—404 e. Kr.)
9. Kolmkümmend türanni Ateenas.

XII. Sokrates 130

1. Filosoofia.
2. Protagoras.
3. Sofistid.
4. Sokrates.
5. Platon († 347 e. Kr.) ja Aristoteles († 332 e. Kr.).
6. Xenofon. Kümnetuhande tagasitulek (401 e. Kr.).

XIII. Thebai Kreeka riikide eesotsas 138

1. Agesilaos ja perslased.
2. Konon. Antalkidase rahu (387).
3. Pelopidas.
4. Epameinondas. Leuktra ja Mantineia lahingud (371 ja 362 e. Kr.).

XIV. Vabaduse vaibumine 142

1. Filippos, Makedoonia kuningas.
2. Uus Ateena leping.
3. „Püha sõda" Fokise vastu. Demosthenes.
4. Chaironeia lahing (338 e. Kr.).

XV. Aleksander Suur. 336—323 e. Kr. 148

1. Aleksandri noorus.
2. Aleksandri valitsuse algus.
3. Granikose lahing (334 e. Kr.).
4. Issose lahing (333 e. Kr.). Tyros.
5. Aleksander Egüptuses.
6. Gaugamela lahing (331 e. Kr.). Dareiose surm.
7. Aleksander muutub hirmuvalitsejaks.
8. Aleksander Indias (327 e. Kr.).
9. Aleksandri surm (323 e. Kr.).
10. Järeltulijate riigid.
11. Demosthenese surm (322 e. Kr.).
12. Kreeka hariidus Hommikumaal.

C. Rooma riik.

I. Itaaliamaa 161

1. Maa.
2. Etruskid.
3. Umberlased ja sabiinlased.

4. Ladinlased.
5. Room.
6. Rooma linn keisrite ajal.

II. Usk ja muinaslood 167

1. Usk.
2. Preestrid.
3. Rooma asutamine (753 e. Kr.).
4. Numa, Tullus Hostilius, Ancus Marcius.
5. Tarquinius Priscus. Servius Tullius.
6. Tarquinius Superbuse ära-ajamine (510 e. Kr.).

III. Tõeterad kuningate-ajast 173

1. Ajalugu ja muinaslugu.
2. Rooma riigikord vanemal ajal.
3. Servius Tulliuse asutud centuriakoosolekud.

IV. Seisuste ühe asaseks tegemine 179

1. Rooma vabariik.
2. Etruskide ja ladinlaste sõjad.
3. Väljarändamine Pühale mäele (494 e. Kr.).
4. Rahvatribuunid.
5. Kümnemehe volikogu (451—449 e. Kr.).
6. Canulejuse seadus (445 e. Kr.).
7. Veji linna äravõitmine (406—396 e. Kr.).
8. Gallialased Roomas (391 e. Kr.).
9. Liciniuse ja Sextiuse seadused (367 e. Kr.).
10. Appius Claudius (312 e. Kr.).

V. Itaalia allaheitmine 190

1. Esimene samniitide sõda (343—341 e. Kr.).
2. Ladinlaste mäss. Manlius Torquatus (340—338 e. Kr.).
3. Teine samniitide sõda (326—304 e. Kr.).
4. Kolmas samniitide sõda. Decius Mus (298—290 e. Kr.).
5. Pyrrhose sõda (280—272 e. Kr.).

VI. Rooma vabariigi õitseaeg 195

1. Kodanikud ja senat.
2. Ametnikud.
3. Sõjaolu.
4. Allaheidetud rahvad.

VII. Võitlus Kartaagoga 202

1. Room ja Kartaago.
2. Esimese Puunia sõja algus (264—241 e. Kr.).
3. Mõlä merelahing (260 e. Kr.).
4. Regulus Aafrikas. Hamilkar Barkas. Merelahing Ägati saarestiku juures (241 e. Kr.).
5. Esimesed provintsid. Ees-Gallia allaheitmine. (225—222 e. Kr.).
6. Barkase järeltulijad Hispaanias (236—218 e. Kr.).
7. Hannibal läheb üle Alpide. Esimesed lahingud roomlastega (218 ja 217 e. Kr.).
8. Cannä lahing (216 e. Kr.).

9. Marcellus (216—208 e. Kr.).
10. Sena Gallica lahing (207 e. Kr.).
11. Zama lahing (202 e. Kr.). Hannibali põgenemine ja surm (183).

VIII. Idamaa allaheitmine ja Kartaago ots 217

1. Idapoolsed sõjad.
2. Scipio ja Cato.
3. Pydna lahing (168 e. Kr.). Kreekamaa hukkaminek (146 e. Kr.).
4. Kartaago surmavõitlus (149—146 e. Kr.).

IX. Vabariik vaibumas 221

1. Allaheidetud rahvaste vilets seisukord.
2. Uus aadeliseisus.
3. Rahva viletsus.
4. Tiberius Grachus (133—132 e. Kr.).
5. Gajus Grachus (123—121 e. Kr.).
6. Jugurtha (112—106 e. Kr.).
7. Kimbrid ja teutoonid (102—101 e. Kr.).
8. Lepinglaste sõda (90—89 e. Kr.).
9. Mithridatese sõda (88—84 e. Kr.). Marius ja Sulla (88—78 e. Kr.).
10. Pompejus ja Grassus (78—70 e. Kr.).
11. Pompejuse hiilguseaeg (67—62 e. Kr.).
12. Cicero ja Catilina (63 e. Kr.)

X. Keisririigi asutamine 241

1. Julius Cäsar (102—44 e. Kr.).
2. Esimene triumviraat (60 e. Kr.).
3. Cäsar Galliamaal (58—51 e. Kr.).
4. Cäsari tüli Pompejusega.
5. Kodusõja algus (49 e. Kr.).
6. Farsalose lahing (48 e. Kr.).
7. Kodusõja lõpp (46—45 e. Kr.).
8. Cäsar imperaator (45—44 e. Kr.).
9. Cäsari äratapmine (15. märtsil 44 e. Kr.).
10. Teine triumviraat. Filippi lahing (42 e. Kr.).
11. Actioni lahing (31 e. Kr.).
12. Kultuura-elu.

XI. Room keisrite all. 31 e. Kr. kuni 476 p. Kr. . 255

1. Augustus (31 e. Kr. kuni 14 p. Kr.).
2. Juliuse-Claudiuse soost keisrid (14—68 p. Kr.).
3. Flaviuse soost keisrid (69—96).
4. Riigi hiilguseaeg Nerva, Trajanuse, Hadrianuse, Antonius Piuse ja Marcus Aureliuse all (96—180).
5. Segadused riigis (180—270).
6. Riigi jagamine (395).
7. Sisemine vaibumine.

Nimede ja sündmuste juhataja. 267

Trükivead.

lhk.	3	alt	12.	rida	—	trük.	muu	— „ loe muutu
lhk.	7	„	3.	„	—	„	Syrasse	— „ Süüriasse
lhk.	21	ülevelt	7.	„	—	„	kõigel ajal	— „ kõige sel ajal
lhk.	21	„	8.	„	—	„	Karavaeln	— „ Karavaanisi
lhk.	27	„	21.	„	—	„	ehitasid	— „ ehtisid
lhk.	27	alt	5.	„	—	„	kahekordne	— „ kaheksakordne
lhk.	34	ülevelt	15.	„	—	„	Panormas	— „ Panormos
lhk.	34	alt	5.	„	—	„	Düdoks	— „ Diidoks
lhk.	36	„	19.	„	—	„	ajaviljad	— „ aiaviljad
lhk.	36	„	10.	„	—	„	itaalialased	— „ itaaliklased
lhk.	37	ülevelt	17.	„	—	„	õudus	— „ õudsus
lhk.	46	„	12.	„	—	„	asu	— „ usu
lhk.	46	alt	3.	„	—	„	asuseks	— „ aluseks
lhk.	59	ülevelt	18.	„	—	„	Kodras	— „ Kodros
lhk.	67	„	7.	„	—	„	Lakedimon	— „ Lakedaimon
lhk.	68	„	1.	„	—	„	jõeharu	— „ jõeoru
lhk.	79	alt	8.	„	—	„	seisachlheia	— „ seisachtheia
lhk.	80	„	14.	„	—	„	hippeís	— „ hippeis
lhk.	80	„	8.	„	—	„	lõikust	— " lõikusest
lhk.	86	„	10.	„	—	„	endile	— „ endise
lhk.	94	„	1.	„	—	„	taltsumata	— „ taltsutamata.

ÜLEÜLDINE AJALUGU.

VANA AEG.

SISSEJUHATUS.

1. Muinasaeg.

1. Ajaloo ülesanne. — Ennevanasti oli maailmal koguni teine nägu kui praegu. Kus praegu rahvarikkad linnad asuvad ja viljarikkad põllud oma mitmekesiste saadustega haljendavad, seal ei olnud ennevanasti muud kui läbitungimata metsad, sood või rohtlaaned. Kus praegu kodanik seaduse kaitse all rahulikult oma tööd teeb ja rõõmuga oma töövilja maitseb, seal luuras ennevanasti salakaval metsmees noole ja vibupüssiga oma naabrit, et tema varanatukest ära riisuda või teda ennast surma saata. Kõik, mida meie praegu oma kätega teha oskame, kõik, mis üles leitud ja õpitud, kõik kunstid ja teadused, mis meie elu alles õigeks inimese-eluks teevad, — see kõik oli ennevanasti ehk muinasajal tundmata ja teadmata. Siis elas inimene alles metsikut elu, korraldamata oludes, ja sai ainult aegamööda, aastatuhandete jooksul selle hariduse ja kultuura osaliseks, mida meie praegu maitseme. Kuidas rahvas ja inimesed seda teed on käinud, mis neid endisest ajast praeguse aja sisse on toonud, missugused rahvad ja inimesed teed rajades ja sihtisid ajades seda teekäimist kõige enam on edendanud, seda tundma õpetada on ajaloo kohus ja ülesanne.

2. Koopaelanikud. — Kuidas inimesesugu on saanud, selle küsimuse peale ei jaksa ajalugu mitte vastust

anda. Ei rahvaste luuletused ega muinasjutud, ega ka looduseteadlaste arvamised ei anna selle küsimuse peale kindlat vastust, millega ajalooteadlane leppida võiks. Aga siiski võime meie kaugemale muinasaja sisse tagasi tungida, kui miski luule ehk kiri seda lubab. Meie teame, et inimesi juba siis olemas oli, kui maapind koguni teistsugune oli kui praegu. Mitmes kohas, kus praegu kuiv maa on, oli meri, ja ümberpöördud. Euroopa kliima oli Siberi praeguse kliima sarnane. Jääliugustikud katsid orgusid ja tasast maad. Põhjapõdrad, mammutid, paksu karvaga ninasarvikud elasid meie metsades ja jõehobud meie jõgedes. Kust võime meie seda kõik teada? Neid teateid annavad meile muinasaja jätised, mis juhtumisekaupa kuni meie päivini alal on seisnud. Sügavalt maa põuest, koobaste põhjast, kivikildude ja kõiksugu puru ning rämpsu alt, mis koopa laest aastatuhandete jooksul maha on pudenenud, on luid ja konta leitud, niihästi inimese kui ka eelpool-nimetud loomade konta ja luid üheskoos, ja nende juurest riistu, mis inimese kätetöö jälgi kannavad. Nende jätiste põhjal jõuame otsusele, et inimene sel ajal rauda, vaske ega muud metalli veel mitte ei tundnud, ka veel mitte põllutööd ei teinud ega metsloomi vagadeks, taltsateks koduloomadeks ei olnud harjutanud. Inimene elas sel ajal koobastes ja ei teinud enesele veel mitte oma käega koda. Ta sõi seda, mis loodus oli valmistanud: metsmarju, metsloomi ja kalu, keda tal korda läks kinni püüda. Oma elust ei saanud ta muud maitsta, kui seda, mida praegu loomadki maitsevad: ta täitis oma kõige lihtsamaid, nõnda-ütelda loomalikka elutarvidusi. Ja ometi oli ta juba palju kõrgemale elujärjele tõusnud kui kõik muud loomad. Tema ei olnud mitte nii tugev kui karu, mitte nii nobe kui hirv, tal ei olnud mitte kotka küüsi ega linnu tiibu, sellepärast pidi ta võitluses oma ümber elutsevate metsloomade vastu tarkust ja kavalust appi võtma, et mitte hukka minna. Nii õpetas häda teda mõtlema. Loomulikka kaitsenõusid oli tal vähem kui metsloomadel, sellepärast pidi ta omale sõjariistu tegema hakkama. Tema sõjariistad ei olnud veel

mitte metallist, sest metallisid sulatama õppis ta alles pärastpoole; kaua aega ei saanud ta oma tahtmise järele tuldki üles teha, vaid pidi ootama, kui taevatuluke talle lõkke lõi, mille ta siis kunstlikult hõõgamas katsus hoida. Maast võetud kivi, puu küljest murtud oks, äratapetud põdra sarv või luu olid tal aineks, millest ta oma noad, kirved, vibupüssid ja nooleotsad valmistas. Juba ilmus tema hinge sisse ka iludusest arusaamine: oma riistapuude peale lõikas ta juba kaunistusi, põhjapõdra, mammuti ja teiste loomade kujutusi. Mil ajal need koopainimesed on elanud, seda on võimata ära määrata. Võib olla, et sest kümmetuhat või viiskümmendtuhat või mõni muu tuhat aastat möödas on.

3. Karjakasvatajad. — Aegapidi omandas maapind selle näo, mis talle peaasjalikult kuni meie päivini alles on jäänud. Maavärisemised sünnitasid maapinna sisse lõhesid, misläbi endised kindla maa osad saarteks muutusid; mõnes kohas kerkis merepind üles ja teises kohas vajus maa merepinna alla. Maakera kliima muutus teiseks; mis põhjustel, seda ei ole teada. Euroopast kadus aegamööda jääne külm ja pehmed tuuled hakkasid siin puhuma; jääliugustikud sulasid madalatel maadel ja jäid ainult mägede otsa alles; nende asemele ilmusid ilusad järved ja viljarikkad orud. Mammutid, ninasarvikud ja jõehobud lõppesid ära; põhjapõder valis oma asupaigaks põhjamaad. Mis muutused inimesega sellel muumise-ajal sündisid, selle üle ei leia meie kusagilt kõige vähematki mälestusemärki. Meie leiame uuel maakerajärgul korraga uue inimese, kes palju kõrgemal järjel on kui endine koopainimene. Küll ei olnud tal veel muud sõja- ega tarberiista, kui ainult need, mis ta kivist, sarvest, luust ja puust oli valmistanud, aga ta tegi neid juba palju suurema osavusega kui enne. Ta oli õppinud loomi taltsaks tegema, oli koera, lamba, kitse, sea ja veise oma lähedusse elama harjutanud. Enne oli ta loomi ainult küttinud, nüüd kasvatas ta kasulikka loomi juba ise. Niikaua aga kui ta põldu ei osanud harida, ei saanud ta

ühe koha peal mitte kauem paigal elada, kui tema kari ümbruses oleva söödamaa puhtaks oli söönud. Siis läks ta teise kohta ja laskis seal jälle oma karja söödamaale. Nii elas ta karjase- ehk nomaadi-elu. Veel tänapäev on Aasia sisemaal niisuguseid karjakasvatajaid rahvaid, kes veel heinagi kuivatama ei ole õppinud, millega nad talve jooksul oma kariloomad üle elatada võiksid. Sellepärast söödavad nad suvel oma karja kõrgel mäe peal, talveks aga asuvad nad madalikkudele, kus nende karjad ka külmal ajal rohtu kõhutäiteks leiavad.

4. Tulbakodade elanikud. — Nii elas inimene, kuni õnnelik juhtumine viljarikkas maapaigas talle mõtte pähe pani, maakamarat üles kiskuma ja kasulikkude kasvude seemet sinna peale külvama hakata, et sel kombel jäädawalt ühe koha pealt omale ja oma karjale peatoidust saada. Nii sai inimesest põlluharija. Toidumure ei sundinud teda nüüd mitte enam ühest paigast teise rändama, vaid ta võis omale kindla elukoja muretseda, kus armsam elada oli kui ümber rännates. Et naabrite pealetikkumiste eest julge olla, ehitas ta oma elukoja enamasti vee taha. Mõni natuke kaldast eemal ajas ta jõe või järve põhjas tulbad püsti, mille otsad veest välja ulatasid. Tulpade otsa pani ta palgid risti ja ristpalkide peale tegi ta roigastest või teivastest lae. Niisuguse kaadervärgi peale ehitas ta oma koja. Kaldal käis ta paadiga või purde kaudu, mida pealt sai ära võtta. Kõige pealt leiti Schveitsimaa järvedest ja soodest niisuguste tulbakodade jätiseid. Peagi hakati nende jälgi ka mujal tähele panema, Prantsusmaast kuni Venemaani. Jda-India saartel ja Uues Guineas, Aafrika ja Ameerika sisemaadel on niisugused veepealsed külad alles praegu tarvitusel. Elu veepealsetes kodades oli palju lõbusam kui koobastes või karjaga ümber rännates. Vili, mille harimine raske ei olnud, andis inimesele toitu, ja toitu võis pikemaks ajaks paigalegi panna. Kiudkasvud andsid riiet, mida nüüd loomanahkade asemel kehakatteks tarvitama hakati. Juba olid ka inimlikud tundmused sügavamaks ja elavamaks muutunud. Surmale suikunud

omaste mahamatmise eest hakati hoolt kandma. Et matusekoht, kuhu nad igavesele unele olid sängitud, mälestusemärgi läbi tunda oleks, selleks otstarbeks veeti suur mullaküngas surnukeha peale kokku; surnule enesele aga pandi sõjariistad ja ehteasjad hauda kaasa. Või jälle aeti suured kivikambad püsti ja pandi nende peale lapiti teised kivikambad, mille alla surnukeha paigutati. Kõige selle peale ehitati siis mullaküngas või kääbas. Niisuguseid hauakünkaid, mida kalmuti'teks hüütakse, leiab Prantsusmaal, Inglismaal, Venemaal ja Põhja-Aafrikas; oma suuruse läbi äratavad nad meie imestust.

5. Pronksi-aeg ja rauа-aeg. — Pikapeale õppis inimene ärtsist ehk metallimullast metalli sulatama ja ühtlasi metalli välja töötama. Nii astusid metallist töö- ja sõjariistad endiste kivi- ja luuriistade asemele, mõne rahva juures varemalt, mõne juures hiljemalt. Veel hilja aja eest oli Ameerikas ja Austraalias niisuguseid metsrahvaid, kel metallist veel mitte aimu ei olnud. Euroopas oli kõige pealt vask tarvitusel, millele tina sekka sulatati, mis läbi pronks saadi. Enamasti kõik metallriistad, mis tulbakodadest ja haudadest leitud, on pronksist tehtud. Sellepärast nimetakse seda aega pronksi-ajaks, kuna veel varem aeg kiviaja nime kannab. Alles hiljemini ilmus meile raud, kõige kasulikum ja kõige laiemalt tarvitusel olev metall. Mõnes kohas on aga raud ja pronks nähtavasti ühel ja selsamal ajal tarvitusel olnud. Alles siis, kui inimesel juba metallriistad käes olid, sai tema valitsus looduse üle täielikuks. Kuna ta varem ainult maakamarat üles oli kiskunud, hakkas ta nüüd põldu adraga sügavalt harima. Kirvega laastas ta metsa ja tegi omale paatisid. Mõõk, nuga, pistoda ja viskoda, metallist tehtud, olid palju tugevamad sõjariistad, kui sinnamaalsed kivist ja luust sõjariistad. Uute sõjariistade toetusel võis inimene oma veeküla maha jätta ja enda koja kuivale maale teha. Sel ajal, kui ajalugu algab, s. o. kui rahvad juba nii haritud olid, et nad iseeneste või oma naabrite tegusid ja saatusi üles kirjutama hakkasid, elasid inimesed juba kuivamaa

kodades, tarvitasid metallriistu ja olid põlluharijad, kui muidu maa harida andis.

6. Rändamised. — Inimesi elab igal pool maakera peal, kus aga maaloomus elamiseks võimalust annab. Kas nad juba muinasajast saadik nii laialt on elanud, või on nad ühest algkodupaigast aja jooksul laiali läinud, selle üle ei ole ajaloolikult võimalik otsusele jõuda. Kindel on ainult, et mõned üksikud rahvad oma esialgsetest asupaikadest kaugemale on lagunenud ja seal jälle uuteks rahvasteks kasvanud, kuna nad endise elupaiga rahvastega nagu sugulaseks on jäänud. Veel meiegi päivil rändavad inimesed kodumaalt välja, et võersilt õnne otsida. Kui terved perekonnad sel kombel kas tühjale maale asuvad või sinna, kus enne ainult metsrahvad asusid, siis tõusevad uutes asupaikades linnad ja riigid elusse, ja neid nimetakse asumaadeks ehk koloniideks. Nii on inglased omale Põhja-Ameerikasse ja Austraaliasse, hispaanlased ja portugaallased aga Kesk- ja Lõuna-Ameerikasse asumaad soetanud. Vanematel aegadel ei rännanud inimesed mitte üksinda vähehaaval, vaid sagedasti terve rahva kaupa kodumaalt välja. Iseäranis olid mägede peal ja kõrbetes asuvad rahvad kergesti valmis rändama, kui aher maapind perekaks läinud rahvale mitte enam peatoidust ei jõudnud anda, või kui halb kliima nende südametes igatsust kaunima ja armsama kodupaiga järele äratas. Siis oli ainult veel mõnda väikest põhjust vaja või mõnda julget, sõnakat meest, ja terve rahvas või suur hulk rahvast oli valmis uut maad ära võitma minema. Nii rändasid helveetslased Orgetorix'i meelituste peale enne Kristuse sündimist oma karedailt Alpimailt välja, nii vanad germaanlased (sakslased) umbes selsamal ajal oma põlistest metsadest üle Reini jõe ja Alpi mägede ilusatesse Rooma riigi maakondadesse; nii hunnid ja teised Kesk-Aasia rahvad Kaspia mere äärsetest rohtlaantest ja Mongoolia kaledatelt kõrgustikkudelt viljarikkasse Euroopasse.

7. Ajaloolikud rahvad. — Aga ka juba enne ajaloo algu, muinasajal, on niisuguseid rahvaste rändamisi

olnud. Ei miski raamat ega miski kirjamärk ei anna meile nende kohta teateid, vaevalt mäletakse neid rahva muinasjuttudes. Kuid siiski on meil kindel tunnistus rändamiste üle käes, ja see on keelte sugulus, sest et mitmed praegu üksteisest kaugel lahus elavad rahvad keelesid räägivad, mis omavahel sugulased on. Ei või mitte kogemata juhtumiseks lugeda, et mitmed sõnad hulgas keeltes ühte ja sedasama viisi kõlavad, nagu näit. isa, ema, venna ja paljude teiste asjade nimetused. Nii on ema Saksa keeli *Mutter,* Vana-India keeli *matr,* Vana-Persia keeli *matar,* Kreeka keeli *meter,* Ladina keeli *mater,* Vana-Iiri keeli *mathir,* Leedu keeli *mote,* Slaawi keeli *матерь,* Vene keeli *мать,* Läti keeli *mahte,* (l. maate). Keelte sugulusest võime julgesti järeldada, et indlaste, perslaste, kreeklaste, roomlaste, sakslaste, keltide ja slaavlaste muistseteks esivanemateks üks ja seesama algusrahvas on olnud, kes ühte ja sedasama keelt rääkis. Nende alg- ehk esirahvas peab Kesk-Aasias või Ida-Euroopas elanud olema, sest siit on osa rahvast lääne poole rännanud ja pea terve Lääne-Euroopa ühes saarte ja poolsaartega oma alla võtnud, osa aga ida poole, kus ta Iraani kõrgustiku ja India madalikud Induse ja Gangese jõgede ääres oma kätte sai. Ainult seesuguse seletuse varal saab sellest aru, kuidas rahvad, kes praegu Indias ja Iraanis, Kreekamaal, Itaalias, Hispaanias, Prantsusmaal, Suurbritannias, Saksamaal, Skandinaavia poolsaarel ja Venemaal elavad, kuidas need rahvad kõik keele poolest sugulased võivad olla. Kõiki neid rahvaid ongi nende suguluse pärast ühe nimega Indo-Germaani rahvasteks hakatud kutsuma. — Niisama on end üks teine rahvas muinasajal välja laotanud, kelle kodupaik vist Araabia kõrbe on olnud. Mitme tuhande aasta eest rändas üks osa sellest rahvast Suetsi maakitsuse kaudu Niiluse jõe orgu ja kasvas seal Egüptuse rahvaks. Hulk aega hiljem asusid sellestsamast Araabia kõrbest teised rahvad Eufrati ja Tiigrise orgudesse, Syrasse ja Palestiinasse ja jagunesid mitmeks rahvaks, nagu babiloonlased, assüürlased, süürlased, föniiklased ja juudid. Kõiki neid rahvaid, kui ka nende algrahvast,

araablasi, kes oma pärismaalt mitte välja ei rännanud, kutsutakse ühe nimega semiitlasteks, sest et piibli järele Noa poeg Sem nende esiisa oli. Semi sugu keeled, Hebrea, Araabia keel jne., on jälle oma vahel osalt nii lähedalt sugulased, et neid ühe ja sellesama keele murrakuteks võiks pidada. — Kolmas rahvaste-perekond on Soome-Ugri tõugu rahvad, kelle sekka ka meie Eesti rahvas käib. Need rahvad elavad põhjapoolses Euroopas ja Aasias, kus maa ja loodus kehv on ja kuhu nad vist teiste, pealetungivate rahvaste eest on põgenenud. Õpetlased on arvamist avaldanud, et enne Indo-Germaani rahvaste ilmumist suurem osa Euroopat Soome-Ugri tõugu rahvaste käes oli, kuna nende rahvaste päris kodupaigaks Urali ja Altai mägede kõrgustikud olnud. Soome-Ugri tõugu rahvad langevad praegu nelja harusse: 1) Ugri haru, kuhu ostjakid, voguulid ja magyarlased (1. madjarlased) ehk ungarlased arvatakse; 2) Volga-Bulgaari tõugu rahvad; tsheremissid ja mordviinid. Bulgaarlased ise, kes ajaloos kõige enam tuttav Soome-Ugri tõugu rahvas on, heitsid slaavlased oma alla ja omandasid allaheidetud rahva keele, nii et nende oma keel hoopis ära kadus; niisugust keelekadumise nähtust on mujalgi tähele pandud. 3) Kolmas Soome-Ugri tõugu rahvaste haru on Permi tõugu rahvad: permlased, sõrjäänid ja votjaakid. 4) Neljas haru on päris-soomlased, nende hulgas Soomemaa elanikud-soomlased, siis eestlased, liivlased ja laplased. Soome-Ugri tõugu rahvad on rahvarändamisest saadik Türgi tõugu rahvastega palju segatud, aga ka germaanlastega ja slaavlastega on segamist ette tulnud. Nende kaugemad sugulased on Ida-Aasia Mongooli tõugu rahvad, hiinlased ja jaapanlased. Nende rahvaste elu paneme meie ajaloos kõige enam tähele, sest nemad on oma haridusejärjega kõrgemale jõudnud kui teised rahvad, ja nemad on kaasa avitanud, et inimesesugu oma esialgsest metsikust seisukorrast aegajalt ikka kõrgemale on võinud tõusta.

II. Riik.

1. Riigi iseloom. — Inimesele on omane teistega läbikäimist otsida, tema on loom, kes teistega seltsida tahab. Kõige ilusam kink, mis loodus talle on andnud, tema keel, annab tunnistust, et tal enam kui kellegil muul loomal võimalust on teistega seltsida. Isegi toored mets-. inimesed ei ela üksinda või paarikaupa, vaid ühinevad sugukondadeks, kellel oma ülem on, kes neil rahuajal kohtumõistjaks ning preestriks ja sõjas sõjapealikuks on. Kui keegi sugukond omale kindla eluaseme võtab ja maad jäädavalt harima hakkab, siis tekib riik. Igal riigil peab oma rahvas ja oma maa olema. Sest maa on riigile sedasama, mis kolle ehk tulease perekonnale: maa ühendab rahvast, annab temale eluaset ja peatoidust. Maa küljes ripub sellepärast ka rahva süda, rahvas armastab oma isamaad ja kodupinda. Riik tähendab ühel maal elava rahva kogu, kes jäädavalt seks otstarbeks kokku on heitnud, et end välimise vaenlase vastu ühisel jõul kaitsta, oma vahel seadust ja korda alal hoida ja üleüldse kõike asja toetada, mis rahva head käekäiku võib edendada. Niisuguse jäädava ja kindla kokkuhoidmise tagajärjel võivad inimesed suurepäralisi asju toime panna. Üksikult ei jõuaks meie välist vaenlast eneselt mitte eemal hoida; kui meil seaduse kaitset ei oleks, siis ei võiks meie oma elu eest mõrtsuka vastu, oma varanduse eest röövli vastu julged olla; alatasa peaksime kartma, kas mitte meid endid, meie omaksid või meie varandust hädaoht ei varitse, ja see kartus piinaks meid ööd ja päevad. Kui riiki ei oleks, ei saaks mingisuguseid ühiseid ettevõtteid toime panna. mille peale üksiku nõu ei hakka: teed, mis läbi laante ja soode käivad, sillad, mis üle suurte jõgede viivad, õpeasutused, kus meie end eluvõitluse vastu valmistame, haigemajad, kus ka kõige vaesem rahvaliige korrapäralist hoolekandmist võib leida — kõiki neid asju

ei saaks ilma riigita korraldada. Üleüldse ei oleks mingit korda ega korraldud elu ilma riigita sigineda saanud: inimesed oleksid metslaste taolisteks jäänud, kes kui kiskjad elajad üksteist oleksid röövinud ja tapnud. Sellepärast on isegi halva riigikorra all parem elada kui ilma riigita, sest ilma riigita valitseks rusikaõigus ja korralagedus ehk anarhia. Kui riik meile nii palju pakub, siis peame meie ka kohustusi riigi vastu oma peale võtma. Meie oleme kohustud riigi nõudmise peale isegi oma elu pandiks panema, kui välimist vaenlast tarvis on eemale tõrjuda; meie peame riigile oma varandusest osa andma, s. o. maksu maksma, et tal abinõud käeparast oleksid iseenese ja oma asutuste alal hoidmiseks; niisama peame meie ka seaduste alla heitma, mis riigi head käekäiku edendavad. Kui riigi liige on inimene riigi kodanik. Kuid mitte kõik, kes riigi piirides elavad, ei ole selle riigi kodanikud, vaid ainult need, kes riigi kasude kaitsmisest osa võtavad. Riigikodanik kannab kohusi ja maitseb õigusi; sellepärast ei saa mitte iga võeras iseenesest riigi kodanikuks, kui ta riiki elama asub, vaid talle antakse kodanikuõigus enamasti alles siis, kui ta teatavad tingimused täidab, näit. pikemat aega riigis on elanud.

2. Riigivalitsus. — Riigi ülesanded on väga mitmekesised. Peab selle eest hoolt kandma, et riigi kaitseabinõud välimise vaenlase vastu korras oleksid; et riigi sisemises elus kuritahtlised inimesed voli oma kätte ei saaks; et riigikodanikkude elu, terwis ja varandus hädaohusse ei langeks; et tülid, mis kodanikkude vahel tõusta võivad, kohtutes õiglaselt ära seletataks; et kuritegude järel karistused käiksid; et teed korras peetaks; et inimestele ka mahti antaks kõrgemate püüdmiste eest hoolitseda ja oma vaimu kosutamiseks seda teha, mis hea, aus ja kaunis on. Ja et selle juures mitte omavoli ja tujukas meel võimu ei saaks, tuleb kõik seaduste ja eeskirjade läbi kindlaks määrata. Kõigi nende ülesannete täitmist nimetakse valitsemiseks ja nende meeste kogu, kes valitsemist toimetavad, valitsuseks. Et seadused

mitte ilma-asjata tehtud ei oleks, vaid et kõik nende alla heidaksid, selleks otstarbeks on riigivõimu tarvis, s. o. õigust, sõnakuulmatuid sundida ja nuhelda. Kuna rahvad selle võimu üksikute inimeste kätte usaldavad, annavad nad neile nagu voli enese üle ja tunnistavad neid oma ülemuseks.

3. Riigikujud ja põhiseadus. — Sedamööda missugune valitsuse sissesead on, tehtakse vahet mitmesuguste riigikujude vahel. Seda riiki, kus riigivõim ühe ainsama inimese kätte terveks tema eluajaks on antud, nimetakse ainuvalitsusliseks ehk monarhiliseks riigiks. Kus riigivõim ühe või mitme mehe käes on, kes määratud aja peale võimukandjaks valitakse, seda riiki nimetakse vabariigiks. Kus võim vabariigi suurnikkude, paremlaste ehk aristokraatide käes on, seda vabariiki nimetakse aristokraatlikuks; kõrgemad ametid on seesuguses riigis ainult mõne seisuse liikmetel või mõne paiga, näit. pealinna elanikkudel kättesaadavad. Kui vabariigis aga kõik kodanikud kuni kõige kõrgemate ametite peale võivad pääseda või kui rahvas otsustamise-õiguse kõige tähtsamate riigiküsimuste üle iseenese käes peab, siis nimetakse niisugust vabariiki demokraatlikuks ja seda valitsust rahvavalitsuseks. Kui valitsusekuju seaduse läbi korraldud ja kindlaks on määratud, siis nimetakse seda seadust põhiseaduseks ehk konstitutsiooniks.

4. Ainuvalitsus. — Ainuvalitsuslises riigis on vürst või kuningas eluaegne riigivalitseja, kes suuremates riikides ka keisri nime kannab. Harilikult kogub ainuvalitseja oma ümber abilisi, keda ministriteks, s. o. teenriteks kutsutakse ja kes muist valitsuse koormat tema õladelt ära võtavad. Kui valitseja surma järel uus valitseja valitakse, siis kutsutakse niisugust riiki valimiseriigiks. Kuid rahvad on enamasti ikka sellega rahul olnud, et valitsus isa käest ilma valimata poja või mõne teise ligema sugulase kätte läheb, nii et

valitsus ühe perekonna kätte nagu päranduseasjaks jääb. Nii ilmub harilik ainuvalitsuse kuju — pärandatav ainuvalitsus. Kuninga perekonna vastu näidatakse palju lugupidamist üles; kuningas ise loob omale ümbruskonna, mis täis uhkust ja hiilgust on; rahvas hakkab oma kuninga au ja uhkust terve riigi auks ja uhkuseks lugema ja annab kuningale majesteedi aunime, mis nimega ennemalt jumalikku kõrgust tähendati. Kuninga vastu on kõik teised riigi liikmed tema alamad. Kui mõni valitseja oma võimu rahva kahjuks tarvitab, siis nimetakse teda despoodiks ehk hirmuvalitsejaks. Hirmuvalitsus on ainuvalitsuse kuri ja inetu vend. Mässud, kodusõjad ja riigikorra ümbertõukamine ehk revolutsioon on hirmuvalitsuse harilik tagajärg. — Kui kuningas muud tahtmist ei tunne kui ainu-üksi oma tahtmist, kui ta seadusi oma heaksarvamise järele muuta ja käsitada võib, siis on ta piiramata ainuvalitseja. Aga ikka on rahvad katseid teinud kuningate võimu ära piirata. Praegusel ajal on peaaegu kõikides ainuvalitsuslistes riikides kuningate kõrval kogud, kelle liikmed rahva valitud on ja kes seadusi välja töötavad ning nende maksmapanemist kuningale ette kirjutavad. Niisugused kogud kutsutakse „rahva-asemikkude koguks“, „riigipäevaks“, „riigivolikoguks“ ehk kõige sagedamini — Inglise pruugi järel — „parlamendiks“. Neis maades, kus ka aadeliseisus olemas, valib see ühe osa parlamenti, mida — jällegi Inglise pruugi järel — „ülemkojaks“ ehk „isandate- („lordide-“) kojaks“ ehk „riigi nõukoguks“ kutsutakse: rahva valitud parlamendi-osa on „alamkoda“ ehk „saadikutekoda“ ehk „riigi volikogu“. Piiratud ainuvalitsust kutsutakse ka „konstitutsiooniliseks“ ehk põhjusseadusliseks ainuvalitsuseks, sest et siin valitsuse võimupiirid põhjusseaduse (Prants. *constitution*) läbi kindlaks on määratud.

5. Aristokraatia. — Aristokraatiaks ehk paremlaste-valitsuseks nimetakse niisugust riigikuju, milles kõrgemad riigiametid ainult mõne perekonna liikmete käes

on, kuna kodanikkude suur hulk kõrgemate ametite ligi ei pease. Need mõned perekonnad on siis aadelimehed ehk, nagu vanas Rooma riigis öeldi, patriitslased. Kui aristokraatia oma võimu kurjasti pruugib, siis nimetakse niisugust valitsust oligarhiaks, s. o. mõnede vähede valitsuseks.

6. Demokraatia. — Demokraatias ehk rahvavalitsuses maksab põhjusmõte, et ülemvõim kõigi kodanikkude käes üheskoos peab olema. Muidugi mõista, et kodanikkudel, kes oma kümne sõrmega enese igapäevast leiba peavad teenima, mitte aega ega mahti ei ole ise riiki valitsema hakata. „Puhast“ rahvavalitsust ei ole sellepärast kusagil olemas. Kõige enam, mis rahvas otsekohe riigivalitsuse peale võib mõjuda, on see, et ta kõige tähtsamad asjad ise otseteed ära otsustab. Kõige tähtsamate asjade hulka langevad: otsustamine sõja ja rahu üle ja kõige tähtsamate seaduste kinnitamine või tagasilükkamine. Muud asjad annab rahvas riigimeeste kätte otsustada, keda ta oma seast enese usaldusmeesteks valib. Nii sünnib asemikkude läbi toimetud rahvavalitsus („esitusline demokraatia“). Harilikult valib siis rahvas asemikkudekogu, kes seadusi valmistab ja üleüldse kõik otsustab, mis kõikidesse puutub; see kogu on arvurikas ja teda nimetakse seaduseandjaks koguks. Teine kogu kannab selle eest hoolt, et seadusi ja otsusi täidetaks; seda kogu nimetakse täidesaatjaks koguks ehk ühe sõnaga valitsuseks. Et täidesaatmine võimsalt ja kiirelt peab sündima, siis ei valita sellesse kogusse mitte palju mehi, sest et hulga meeste arvamised kergesti lahku võiksid minna ja asjatalitusele viivitust tuua, vaid ainult väikearvuline kogu või üksainus mees — vabariigi president. Et riigikodanikkude vahel tõusnud tülide seletus ja õiendus iseäranis palju aega ja suurt teadmist nõuab, siis on nende jaoks veel kolmandad kogud olemas; need on kohtud. Vähemaid asju on kogu asemel sagedasti üksainumas kohtunik õiendamas. Ka rahvavalitsus võib oma võimu kurjasti pruukida ja

jõukamaid kodanikka ülekohtuselt koorima hakata; kui seda sünnib, siis nimetakse rahvavalitsust ohlokraatiaks või rahva jätiste valitsuseks.

7. Suuremate riikide sündimine. — Alguses, kui riigid alles tekkisid, s. o. kui mõni enne karjaga ümberrännanud suguharu omale kindla eluaseme võttis ja põldu harima hakkas, olid riigid väikesed, harilikult ainult ühe küla suurused; see küla ühes oma põldudega oligi riik. Kui külale mullavall või kivimüür ümber tehti, siis nimetati teda linnaks. Ligema küla või linna elanikud loeti juba võerasteks ja enamasti ka vaenlasteks ühtlasi. Piiriõiendused ja üksikute kodanikkude tülid oma vahel olid sagedasti põhjuseks, et äge viha naabrikülade vahel tõusis ja põlvest põlve edasi kestis. Veel tänapäev on Kesk-Aafrikas naabrikülasid, mille elanikud vastastiku üksteise kallale tungivad, üksteise majasid põletavad, üksteise varandust riisuvad, üksteist maha tapavad ja allaheidetud naabrid oma orjadeks teevad. Nii oli lugu ennevanasti igal pool. Sõda oli alaline, rahu harukorraline asi. Vaprust, jõudu, osavust ja kavalust peeti kõige soovitavamateks omadusteks, kuigi nendega toorus ja metsikus ühendud oli. Neid kangelasi, kes kõige enam vaenlasi maha olid tapnud, loeti jumalasarnasteks. Õnneks oli tarvidus olemas naabritega oma põllu- ja töösaadusi vahetada ehk kaubelda. Kauplemine sundis naabrid oma vahel rahulikku läbikäimist sobitama. Kui võeras mees ilma sõjariistata, oma kaubaga ilmus, siis ei võetud teda ka mitte kui vaenlast vastu, vaid kui külalist. Nii hakkasid naabrikülad aru saama, et mõnusam on ilma tapeluseta elada; viimaks heitsid nad koguni ühte ja tegid oma vahel maha, üksteist kaitsta ja läbikäimist alal hoida. Nii tekkisid lepingud ja ühisused, kuni viimaks sugukonnad rahvasteks ja külakonnad riikideks kokku liitusid. — Suurem hulk riikisid on aga teistviisi sündinud, nimelt sõjaga allaheitmise teel. Üks sugukond näitas enam metsikut vaprust üles kui teine; ta tungis oma naabrite kallale, ei riisunud neid mitte ainult puhtaks ja ei võtnud

mitte ainult üksikuid orjaks, vaid kuulutas terve allaheidetud rahva ühes maaga omaks ja luges maa oma maa külge, rahva aga oma orjadeks.

8. Seisused. — Nii langes rahvas kahte jakku: võitjad ja võidetud. Wõitjad ei teinud palju muud kui hoidsid endid sõjavalmis, et oma valitsust alal hoida; nemad olid valitsejad ehk aadelimehed. Nende hulgast tõusid kuningad ja jumalate teenijad — preestrid. Allaheidetud rahvas aga kandis peatoiduse eest hoolt: nad hoidsid oma isandate karja, olid karjased, harisid maad, olid põllumehed, tegid tarberiistu, olid käsitöölised, või kauplesid, olid kaupmehed. Allaheidetute hulgas oli jällegi mõne seisukord parem kui teise oma, nii et ka nende hulgas mitmed klassid ehk seisused tõusid. Kui üksikud rahvaklassid seaduste läbi üksteisest hoolega ära lahutati, kui seadused ja eelarvamised hoopis võimatuks tegid ühest seisusest teise saada, siis muutusid seisused kastedeks, nagu neid näit. Indias tuntakse.

9. Suurte riikide tähtsus. — Kas tõusid suured riigid rahuliku kokkuleppimise või allaheitmise teel, ikkagi avitasid nad inimesesugu palju edasi. Niikaua kui üksikud kogukonnad üksteise vaenlased olid, niikaua kui ülemat võimu ei olnud, kes nende tülisid rahuga ära oleks võinud õiendada, niikaua ei saanud inimesed palju muud teha kui sõdida ja sõja vaheajal omale peatoidust muretseda. Ei olnud mitte võimalik mõnusat elu elada, kauplemist ja tööstust edendada või kunsti ja teadustega tegemist teha. Alles siis, kui suurem ringkond rahu pidas ja julge korra eest hoolt kandis, võis kaupmees kartmata teele minna, alles siis võis tööline loota, et ta oma töövilja rahulikult võib maitsta. Alles siis võib varandus tekkima hakkata ja alles varandus tegi võimalikuks, et peale söögi- ja joogimurede inimestes ka veel kõrgemad püüdmised hakkasid juurduma. Siis hakati oma elukoda ehtima ja tarvitati selle juure kunsti-toodeid; siis ilmus mehi, kes loodust oma ümber tähele panema ja tema üle

järele mõtlema hakkasid, mis läbi teadus sündis; siis ilmus ka niisuguseid mehi, kes oma aja juhtumiste üle tulevatele põlvedele teateid tahtsid jätta, et need endise aja juhtumistest midagi võiksid õppida, ja sellepärast need juhtumised kirja panid. Sest ajast peale on ajalugu olemas. Nagu sellest kõigest selgub, on riik kõige tähtsam ja parem asutus, mis inimestel on, sest alles tema varal võime meie kätte saada, mis hea, aus ja kaunis. Nii on siis päris loomulik, et ajalugu riikide saatusi vaatleb, nende tekkimist ja kadumist, nende õitsemist ja närtsimist tundma õpetab.

A. IDAMAAD.

I. Egüptus.

1. Egüptuse maa. — Suured riigid said kõige kergemalt laiades madalikkudes ja suurtes jõe-orgudes tekkida, sest et inimesed seal hõlpsasti üksteisega läbi käia said. Niisugune org on Niiluse jõel. Suurtest järvedest Aafrika sisemaalt algades on see vägev jõgi lõunast põhja poole jookstes läbi Sahaara kõrbe omale tee murdnud ja seega kitsa, aga pika jõe-aru sünnitanud. Mõlemalt poolt on Niiluse orgu kaljuseinad piiramas. Lõuna poolt läbi Nuubia (vanasti „Aitiopia“) kiltmaa tulles langeb jõepesa veekoskesid ja kärestikka sünnitades järsku madalamale ja jõuab sel teel Egüptuse maa sisse. Umbes sada versta enne Vahe merde saamist hakkab jõgi harudesse jagunema ja laotab nad üle laia lagendiku laiali. See on Niiluse „delta“ ehk uhtmaa, mis sellest kõntsast ja mudast on tekkinud, mis voolav jõevesi enesega ühes on veeretanud; jõesuus, kus veevool tasasemaks läheb, langevad kõnts ja muda põhja ja sünnitavad kiht kihi peale heites ajajooksul saared. Nii on Niilus deltamaa kokku uhtunud. Aga ka terve Egüptuse maa saab oma sigiduse Niiluse jõe käest. Egüptuses ei saja pea ilmaski vihma ja hallikaid ning kaevusid ei ole siin ka peaaegu olemaski. Vett annab ainult Niiluse jõgi. Aga mitte ainult vesi ei tule Niiluse käest, vaid ka sigitava mulla toob ta oma voogudega kaasa. Iga aasta suvise pööripäeva ajal hakkab vesi Niiluse jões tõusma, sest et neis maades, kust jõgi algab, sel ajal

rängalt vihma sajab. Ikka kõrgemale tõuseb vesi jõepesas. Rohi ja lehed, mis kuuma päikese käes ära olid kõrbenud hakkavad jälle värskeks minema; inimesed ja loomad saavad jõeveest karastust. Kolm kuud otsa tõuseb vesi kord-korralt ikka kõrgemale. Kui päev ja öö ühepikkuseks saavad, siis on vesi üle jõekallaste paisunud ja katab kui meri maad; ainult linnad ja külad ning kaunid palmipuud ulatavad veest välja. Siis hakkab vesi mõõnama. Talviseks pööripäevaks on jõgi oma pesasse tagasi läinud. Maa peale on ta aga terve korra rammusat mulda maha jätnud, mille sisse vili ilma kündmata maha külvatakse. Niiluse muda, mis jõgi iga aasta kaasa toob, teeb Egüptuse maa viljarikkaks, nii et põld aastas kaks kuni kolm voodsat lõikust annab. Ainult põldude niisutamine nõuab tublisti tööd. Niiluse tõusu ajal juhitakse vett kaevatud järvedesse, kuhu ta ka siis jääb, kui jõevesi jälle alaneb. Järvedest lastakse aeg-ajalt vett põldudele, muidu kuivaksid põllud alatise põua kestvusel sootuks ära. Kui meie maal talv valitseb, siis õitseb ja haljendab Egüptuse maa. Siin valmib puuvill ja kõiksugu vili. Viigipuud ja palmid ehivad maisamaad, papiiruse-pilliroog ja lootuselilled hällivad vete peal. Viljakoristamine kestab kuni maikuuni. Siis algab kuum aasta-aeg: põllud lähevad tõmmuks, palmilehti katab tolm, kõik on närtsimas ja kuivamas, kuni pööripäeva aegu jälle veetõus algab.

2. Linnad. — Siin viljarikkas Niiluse orus on aastatuhanded paks rahvas elanud. Praegune Egüptuse maa on aga ainult endise vari. Niiluse org ja deltamaa olid endisel ajal linnadega otse üle külvatud. Seal, kus deltamaa algab, oli pahemal pool Niiluse jõge kõige wanem Egüptuse pealinn, Memfis. Pool päeva kulus selleks, et ringi tema ümber käia; tema jätistest on araablased teisel pool Niiluse jõge praeguse pealinna Kairo üles ehitanud. Praegu ei ole kõrbeliiva ja Niiluse kõntsa all Memfise jälgegi enam leida; ainult endiste elanikkude hauakambrid on alale jäänud, iseäranis ka kuningate matusehooned püramiidid, mis linna ligidal seisid. Niisamasugune hiigla-

linn kui Memfis põhjapoolses, oli Thebai lõunapoolses Egüptuses. Ta oli mõlemal pool Niiluse kaldal ja ulatas risti üle terve Niiluse oru. Tema müürides oli sada väravat, linn ise täis toredaid paleesid ja templid. Veel praegu leiame siit suurepäralisi kivitulpasid (obeliskisid), kivikujusid, varisenud müürisid ja muid endise suuruse jätiseid.

3. Egüptuse riik. — Juba õige vanal ajal hakkasid Niiluse oru elanikud endid riikliselt korraldama. Igaaastane Niiluse vee tõusmine nõudis korraldust: ühelt poolt tuli hoolt kanda, et veetõus mitte hävitavaks veeuputuseks ei muutuks, teiselt poolt pidi vett tagavaraks koguma, et põua ajal põldusid kasta saaks. Selleks otstarbeks ehitati kanalisid ja tammisid ning asutati terved järved veetagavaraga. Kõige tähtsam tehtud järvedest oli Mörise järv Memfise ligidal. Sinna lasti suure vee ajal vesi sisse ja hoiti põua ajaks alal. Suurte tööde peale ei jätkunud üksikutel inimestel jõudu, vaid siin pidi rahvas kokku heitma ja ühisel jõul tööd korda saatma. Rahvast korraldama ja ühiseid töösid juhatama tekkis riigivõim ja valitsus, mille eesotsas kuningas ehk vaarao oli. Vaarao all jälle oli suur hulk ametnikka, kes tema käsud rahvale teada andsid, maksud ära jaotasid ja sisse nõudsid, ühiseid töösid juhtisid jne.

4. Egüptuse ajalugu. Pealinn Memfis. — Sõnumed Egüptuse maast arvatakse kuni 4000 aastat e. Kr. tagasi ulatavat. Sel ajal oli siin hulk väikseid riikisid. Aja jooksul hakkasid väiksed riigid kokku sulama, kuni umbes 3000 a. e. Kr. üks vaarao, nimega Menes, terve maa oma valitsuse alla heitis. Aga tema all ja terve edaspidise aja jooksul jäid veel endised väiksed riigid maakondade näol kaunis iseseisva omavalitsusega alale. Maakonnad ehk noomos'ed nõrgendasid sagedasti oma tülidega riigi tugevust. Menes asutas Memfise linna ja tegi ta oma riigi pealinnaks. Tema järeltulijatest on kõige tähelepanemise-väärilisemad need, kelle ehitud kolm kõige suuremat püramiidi Memfise ligidal on. Püramiidid

on suured neljatahulised kiviehitused, mille tahud pealt ühte tippu kokku jooksevad. Sisse on neil väike õõnsus jäetud, kuhu selle vaarao surnukeha paigutati, kes püramiidi oli ehitada lasknud. Kõige suurem püramiid on vaarao Keops'i ehk Kufu ehitud, kes umbes 2600 a. e. Kr. elas. Ehitamise korral oli püramiid 70 sülda, praegu on ta oma ärapudenenud tipuga ikkagi veel umbes 65 sülda kõrge. Niipea kui Keops troonile sai, hakkas ta püramiidi ehitama. Kümme aastat kulus ära, enne kui teed tehtud ja muud eeltööd valmis olid, et kivirünkaid, mis teisel pool Niiluse jõge kaljude seest välja raiuti, ehitusepaigale vedama võis hakata. Püramiidi ennast ehitati 20 aastat ja nimelt järgmisel viisil: kõige pealt tehti väike püramiid valmis ja selle peale pandi üksteise järel ikka jälle uued kihid, kuni vaarao ära suri. Terve rahvas pidi ehituseorjust tegema, ikka 100,000 inimest korraga; iga kolme kuu tagant tulid uued inimesed tööle. Tööliste söögi, nimelt rõigaste, sibulate ja küüslaugu peale üksinda olla kuningal 1600 talenti hõbedat, s. o. 3½ miljoni rubla kulunud. Umbes niisama toimetas Keopsi järeltulija Kafra, kelle püramiid suuruse poolest Keopsi oma järgmine on. Raske ehituseorjus lasus kui tina rahva peal, ja mõlemaid valitsejaid mäletati aastasajad läbi kibedusega. Alles järmise vaarao Menkera all, kes vähema, aga kaunima püramiidi ehitas, sai rahvas jälle hinge tagasi tõmbama hakata. Pärast sündisid rahutused riigis, mille tagajärjeks Memfise kuningate langemine oli.

5. Pealinn Thebai. — Uueks riigi pealinnaks sai Thebai (umbes 2000 a. e. Kr.). Siit linnast tõusid Egüptuse maale tublid ja targad valitsejad, kes riigi ikka õitsvamale järjele tõstsid. Kuid ootamata tabas Egüptuse maad suur õnnetus. Aasiast Suetsi maakitsust kaudu tulles langes terve metsik ja harimatu rahvas sõjariistadega egüptlaste peale (umbes 1709 a. e. Kr.) ja heitis nad oma alla. Seda Semi sugu rahvast kutsuti hüksodeks. Nad panid kõik hariduse ja edenemise kinni ja valitsesid Egüptuse üle 150 aastat. Viimaks ometi läks egüptlastel

korda pealetungijaid minema kihutada ja oma vabadust jälle kätte saada. Nüüd läks maa jälle õitsele. Egüptuse vaaraod hakkasid nüüd ise naabrimaid oma alla heitma. Lõuna pool heitsid nad Nuubia maa enese alla ja Aasias tungisid nad Mesopotaamia maani edasi. Ka läänepoolse Araabia rannamaa ja Küprose saare heitsid nad oma alla. Nüüd oli Egüptus pea kõigel ajal tuntud maailma valitseja. Thebai uulitsatel sai nüüd allaheidetud vürstide karavaeln näha, kes vaaraole siia taltsutud pantrid, kaelkirjakuid ja elevantisid kingituseks tõid. Thebai ja Memfis olid maailma keskpaigad, kuhu igast ilma äärest rahvast kokku voolas. Lugemata sõjavangid tegid ehituseorjust, sest võidurikkad vaaraod lasksid omi linnu suurepäraliste ehitustega kaunistada. Iseäranis kuulsaks oma ehituste poolest sai Ramses II., kes umbes a. 1300 e. Kr. valitses. Tema balsameeritud surnukeha (muumia) leiti a. 1881 Thebai ligidal ühest hauahoonest üles; see hoitakse nüüd Egüptuse muuseumis Kairo linnas alal. Kuid maadevõidud ei olnud Egüptusele mitte õnnistuseks. Sõjad kurnasid maa ära ja allaheidetud rahvad hakkasid endid Egüptuse küljest üksteise järel lahti kangutama. Sel ajal tärkasid Aasias uued ilmariigid Assüüria ja Persia, mille kuningad Egüptuse riiki kiusamas käisid. Aastal 525 heitis Persia kuningas Kambyses Egüptuse maa oma alla.

6. Egüptuse rahvas. — Egüptuse rahvas elas põllutööst ja karjakasvatusest. Põllutöölised ja karjakasvatajad pidid kõigile peatoidust muretsema ja ägasid sellepärast raske maksukoorma ja teo-orjuse all. Tööstus oli õitseval järjel. Tooresaineid valmistati kallisteks kangasteks, ehte- ja muuks metall-asjadeks ning klaas- ja portselanikaupadeks. Kauplemine oli elav. Niiluse jõge mööda käisid lugemata laevad edasi-tagasi ja hõlbustasid kaupade vahetamist. Merele aga ei läinud egüptlased mitte, sest et nad merd roojaseks pidasid, vaid jätsid mere sõidu föniiklaste ja kreeklaste hooleks. Lihtrahvast kõrgemal seisis aadeliseisus, kes sõjateenistuses, ja preestriseisus, kes templites jumalate teenistuses oli.

Keskseisus aadeli ja lihtrahva vahel olid arvurikkad kirjutajad ehk ametnikud. Seisused aga ei olnud mitte umbsed, vaid igaüks, kellel annet oli, võis kõrgemasse seisusse tõusta. Kõikide üle valitses kuningas ehk vaarao. Tema võim oli piiramatu ja teda austati kui jumalat. Kes tema ette ilmus, pidi kummuli langema. Kuningat ei kutsutud muuks kui „päikese pojaks", „jumala pojaks" või koguni „suureks jumalaks". Surnud vaaraosid peeti otse jumalateks ja neile ehitati oma ette templid. Suurest austusest hoolimata ei muutunud aga vaaraod mitte hirmuvalitsejateks, sest egüptlased olid üleüldse tasase ja vaikse loomuga inimesed.

7. Egüptuse jumalad. — Naljalt ei leia enam teist nii jumalakartlikku rahvast, kui egüptlased olid. Kõiki asju oli nende arust jumalate sõrm juhtimas; suuremalt osalt rääkisid kõik nende raamatud jumalikkudest asjadest. Kuid igal linnal oli oma jumal, ainult mõningaid peeti üle terve maa pühaks. Haritud egüptlased uskusid, et mitmekesised jumalad muud midagi ei ole kui üks ja seesama päikesejumal Ammon, Ra ehk Re, ainult mitmel kujul ja mitme nime all. Sellepärast ei väsinud nad päikest kiitmast, kes pimedusega sõdib ja selle ära võidab, nagu Niiluse jõgi kõrbe ja hea paha üle võidu saab. Teine tähtis jumal egüptlastel oli Osiris, kes kord oma abikaasa Isis'ega kui maapealne kuningas nende üle oli valitsenud ja õnne maa peale saatnud, kuni viimaks tema vend Set, paha jumal, tema hukka saatis. Sest ajast saadik on Osiris allilmas surnute üle valitsemas. Ka mõnesuguseid loomi arvasid egüptlased jumalate asupaikadeks. Thebai linnas taltsutasid preestrid krokodillisid, pidasid neid pühaks, söötsid neid meega ja panid nende käppade ümber kuldrõngaid. Kõige pühamaks loomaks aga peeti musta härga, kellele Aapis nimeks pandi ja kellel valge lauk otsa ees ning veel hulk teisi märkisid pidi olema. Ta pandi Memfise linnas templisse elama, kus teda kui jumalat austati. Kui ta suri, siis võiti tema keha nagu mõni kuninga surnukeha kallide rohtudega ja

maeti uhkusega hauatemplisse maha. Terve maa leinas teda taga. Kui jälle uus Aapis oli leitud, viidi ta rõemuhõiskamisega Memfise linna, kus preestrid teda jälle nagu jumalat palvete ja pühade tantsudega teenima hakkasid.

8. Inimene peale surma. — Egüptlased uskusid hinge surematuse sisse. Nende arust mõjus peale surma hinge saatuse peale keha saatus; kui keha hukka läks, ei pääsnud hing surnuteriiki mitte sisse. Sellepärast katsusid nad oma kooljakehasid mädanemise eest hoida. Nad võtsid surnukehast sisikonnad välja, võidsid keha kallide rohtudega ja magusalõhnaliste balsamitega ära, mille tagajärjel ta kõvaks kui kont kuivas. Võidmiserohuks tarvitati ka Persia maavaiku, muum'i; selle järele kutsuti võitud ja kondiks kuivanud surnukehasid muumiateks. Surnule ehitati veel toredamad hooned kui elavate hooned olid. Iga linna ligidal oli teine linn, surnute linn, graniitkivisse raiutud kaljukoopad, mõlemal pool Niiluse jõe orgu, kuhu suure vee ajal Niiluse vesi juure ei pääsnud surnukehasid määndama. Need maa-alused hooned ehiti piltidega ja kujudega ära ja nende alla sängitati surnukirst, mis kas puust, graniidist või marmorist tehtud oli, kuidas kellelgi rikkust jätkus. Surnukirstud, mis välispidigi natukene inimese kuju meele tuletasid, olid maalidega kaunistud ja pühade kujutustega täis kirjutud. Vanemal ajal ehitati hauakambrid maa peale; kõige toredamad hauakambrid on püramiidid, kuhu kuningate surnukehad sängitati. Vaesed inimesed, kes kallid magusa lõhnaga õlisid osta ei jõudnud, soolasid oma surnukehad ära ja panid nad kuiva liiva sisse, kus nad niisama nagu teisedki kondiks kuivasid. Kohe peale surma läks inimese hing egüptlaste arvates surnuteriiki ja ilmus Osirise kohtu ette, kes surnu teod õigusekaalu peal kaalus. Kes elus leiti usukombeid austanud ja head teinud olevat, see leidis armu, teised anti karistuse alla. Armuleidnud hinged saavad õndsuse osaliseks ja Osirise kaaslasteks. Karistuse alla sattunud hinged lähevad loomade sisse elama ja peavad siin endid puhastama. 3000 aasta pärast saavad nad

uuesti inimese keha sisse ja pääsevad siis jälle õigusekohtujärje ette. Et keha nii kaua mädanemata seisaks, sellepärast ta ära balsameeritigi.

9. Pühakojad. — Nagu püramiidid, nii ehitati ka templid suurtest, ligi mehekõrgustest kivipakkudest, mis kandilisteks olid raiutud ja ilma savi või lupja vahele panemata üksteise peale tõsteti. Kõrge müür lahutas templi ühes tema ümbruskonnaga muust maailmast ära. Müüri väravasse oli kaunistuseks obeliskisid ehitatud, kuusekõrguseid, sirgeid, ühest ainsast kaljurühmast neljatahuliseks raiutud tulpasid. Templi ette, kahele poole tee ääre oli hulk sfinksisid ritta seadud. Sfinksideks kutsuti iseäralikka kivikujusid naesterahva pea ja lõvi kehaga. Niihästi vanu Egüptuse obeliskisid kui ka sfinksisid on kuni meie päivini alale jäänud; veel praegu võib neid mitmes suures Euroopa linnas näha, kuhu nad on toodud ja linna ilustuseks üles seatud*). Templil oli suur hulk õuesid, tulpadega piiratud kodasid ja muid ruumisid; kõigil pool olid pildid kaunistuseks ja kirjutused mälestuseks. Paiguti oli kõrge jala otsas mõni jumalakuju näha, harilikult mõni loomapea inimese kehaga. Kõige suurem tempel oli labyrinthos Mörise järwe kaldal. Siin oli igal maakonnal oma pühakoda oma õue ja pühapaikadega; labyrinthosel oli nii palju ruumisid ja teesid, et keegi võõras siin ilma eksimata käia ei saanud. Öeldakse, labyrinthosel olla kokku 3000 ruumi olnud.

10. Kiri. — Juba enam kui 3000 a. e. Kr. oli Egüptuses kiri tarvitusel, mis preestrid välja olid arvanud. Seda kirja kutsusid kreeklased hierogliifkirjaks, s. o. kivi sisse raiutud pühaks kirjaks. Hierogliifideks tarvitati alguses ainult nende asjade kujusid, millest kirjas jutustada taheti. Kui näit. sõna *rot*, s. o. inimene, kirjutada taheti, siis raiuti kivi sisse istuja inimese kuju. Aegamööda hakati sedasama istuva inimese kuju *rot* silbi

*) Peterburis, Rumjantsevi aias on obelisk ja sellesama aia ees Neeva kaldal ülikooli kaldaraal kaks sfinksi hieroglifidega üles seatud.

tähendamiseks tarwitama, kus aga see silp ette tuli. Asju aga, mis mitte otsekohe üles tähendada ei saanud, tähendati mõistu. Pettust või kavalust tähendati kõvera jalaga, mis jala tahapanemist pidi tähendama. Lõvipea tähendas tugevust, päike päeva. Ehk egüptlaste kirjal küll 2—3000 märki oli, ei saanud ometi mitte kõiki asju isemärkidega kirja panna, vaid sagedasti pidi ühe märgiga mitu mõistet ära tähendama. Näit. tähendas suu juure tõstetud käsi „nälga", aga ka „söömist". Ajajooksul hakati kujusid ikka enam üksikute silpide ja isegi üksikute täis- ja umbhäälikute jaoks tarvitama. Alguses raiuti neid märkisid enamasti kivi sisse; templite müürid, surnukirstud, obeliskid ja sfinksid on nendega üleni kirjuks tehtud. Pärastpoole hakati neid samu märkisid ka maalima, viimaks ka papiiruse-pilliroost lõigatud ribade peale kirjutama. Papiiruseribad liimiti kokku ja tehti neist laiad ning pikad lehed, mida rulli võis käänata. Niihästi kivi sisse raiutud ja peale maalitud hierogliifid kui ka hauakambritesse ja surnukirstudesse paigale pandud papiiruserullisid Vana-Egüptuse hierogliifkirjadega on suurel hulgal kuni meie päivini alale jäänud. Kaua ei osatud hierogliifisid lugeda. Alles a. 1822 õppis vaimurikas Prantsuse teadusemees Champollion neid esimest korda lugema. Oli nimelt Vana-Egüptuse kirjutus leitud, millel Kreeka keeli ümberpanek juures oli. Champollion otsis kõige pealt kirjutuses ettetulevad nimed, mis ju mõlemas keeles ühesugused pidid olema, hierogliifkirjast üles ja leidis sel teel mõned häälikud kätte. Oma suure meeleteravuse abil läks tal viimaks korda tervet kirja üles lugeda ja ära seletada. Imekspanemisega nähti nüüd, et pealekirjutused ja papiiruserullid tähtsad ajaloo-hallikad olid, sest nendes leiti vanu Egüptuse kuningate nimekirju ja kuningate jutustusi nende eneste tegude üle. Ennemalt teati Egüptuse asjadest ainult seda, mis vanad kreeklased neist olid kirjutanud; siis aga nähti, et kreeklaste kirjutustes palju eksitusi oli, mida nüüd ära sai parandada.

11. Teadus. — Ühtlasi sai nende kirjade najal selgeks, et vanas Egüptuses teadused võrdlemisi kõrgel

järjel on seisnud. Iseäranis edenenud olid täheteadus ja maamõetmisekunst. Neid teadusi läks egüptlastel tegelikus elus ka kõige enam tarvis, sest Niiluse vee langemise pärast tuli iga aasta maa uuesti üle mõeta; et veelangemise algust teada saada, oli vaja ka aasta pikkused teada. Aasta lugesid nad 365 päeva pikaks, ja jagasid ta 12 kuuks, igal kuul 30 päeva; 5 päeva arvati lisapäevadeks. Teistest teadustest olid iseäranis maadeteadus ja arstiteadus edenenud. Umbes 600 a. e. Kr. saatis vaarao Neko Föniikia meremehi Punasest merest teele ja laskis nad ümber terve Aafrikamaa purjetada; kolme aasta pärast tulidki mehed „Heraklese tulpade", s. o. Gibraltari merekitsuse kaudu tagasi ja olid sellega teo korda saatnud mida portugaallastel alles 2000 aastat hiljem korda läks nendele järele teha.

II. Assüüria ja Babiloonia riigid.

I. Eufrati ja Tiigrise jõekond. — Eufrati ja Tiigrise kaksikjõed tulevad Armeenia kiltmaalt ja jooksevad läbi suure lagendiku lõuna poole. Lagendiku idaserval on järsk Iraani kiltmaa, lääne pool Süüria ja Araabia kõrbemaa. Oma keskjooksul lähenevad mõlemad jõed üksteisele, lähevad siis jälle lahku ja ühinevad viimaks Persia lahte jõudes. Mõlema jõe vahel laotab end siin lai madalik laiali, jaolt märg soo, jaolt põlenud kõrbemaa, õudne ja elutu. Vanal ajal oli siin maa teistsugune. Sest siin oli kuulus Mesopotaamia- (Kreeka keeli, s. o. „jõgede vahe") maa, kus Babiloonia ehk Kaldea riik seisis. Kõrgete mullatammidega oli jõgede jooksu korraldud, kanaalidega oli vett läbi terve lagendiku juhitud ja kanaalidest niisutati tarvidust mööda põldusid veega. Muud ei olnud vajagi, sest juba see üksinda muutis õudse kõrbe õitsvaks aiamaaks. Viii andis lõikusel 200 ja 300 seemet ja uhked tatlipalmi metsad jagasid kosutavat varju. Kõrgemal põhja pool, Tiigrise jõelt ida poole, jõe ja Iraani mägede vahel oli Assüüria maa, kust hulk väikseid jõgesid Iraani kilt-

maast tulles läbi jooksid ja maa oma niiskusega viljarikkaks tegid.

2. Niinive ja Baabilon.— Nagu Niiluse jõe orus Memfis ja Thebai, nii olid Eufrati ja Tiigrise jõekonnas Niinive ja Baabilon üle teiste linnade kuulsad. Assüüria riigi pealinn Niinive oli Tiigrise jõe pahemal kaldal, mitte kaugel sest paigast, kus praegu kaubalinn Mosuul seisab. Jõekaldad olid linnas kivimüüridega üles tehtud. Oma tehtud lampmägede ehk terrasside peal, mis astеastmelt kõrgemaks tõusid ja mille küljed jällegi kividega üles tehtud olid, seisid toredad kuningate lossid ja jumalate templid. Arvatakse, et Assüüria riigi õitseajal Niinives nii palju elanikka olnud, et nende arv miljoniteni tõusnud.— Lõuna pool, Eufrati jõe kallastel, oli Baabilon, Kaldea riigi pealinn, rahva-arvu poolest veel suurem kui Niinive. Pealinna järele kutsuti ka tervet Kaldea riiki Babiloonia ehk Baabeli riigiks. Ka siin olid jõe kaldad kahelt poolt kivimüüridega üles tehtud, et linna uputuse eest hoida, mis iga aasta suure vee ajal tulla ähvardas. Kivitulpade otsas käis suur sild üle jõe. Ka siin ehitasid linna uhked kuningate lossid. Uulitsad olid sirged ja majad 3 kuni 4 korda kõrged. Linn oli neljakülјeline ehitud, iga külg Kreeka ajaloo-kirjutaja Herodotose teatust mööda 120 stadioni, s. o. umbes 20 versta pikk. Seega oli linna all umbes 400 ruutversta maad, s. o. nelikorda enam kui praegu Londoni linna all. Linna müür, kokku umbes 80 versta pikk, oli 200 küünart kõrge ja 50 küünart paks. Seega võis tornikõrguse müüri harjal lahedasti neljahobuse vankriga sõita. Müüril oli 250 torni peal ja 100 vaskväravat sees. Peale uhkete kuninga losside ja jumalatemplite oli üks tähtsamatest ehitustest Baabiloni linnas n. n. „Baabeli torn“, s. o. päikesejumala Baali ehk Beeli tempel. Ehitus oli kahekordne, iga kord majakõrgune, ülemine alumisest ikka kitsam, nii et ehitus astmetekaupa nagu püramiid üles tõusis. Välispidi käis ümberringi trepp kuni ülemise korrani, kus päris pühakoda oli, Baali ja teiste jumalate kujudega ning suure

kuldlauaga kaunistud. Ülemine kord, nagu üleüldse kõik Baabiloni templite tornid, oli ühtlasi ka tähetorniks. See Baali tempel, mida Herodotos ligemalt kirjeldab, ei ole küll muud kui piiblis nimetud „Baabeli torn“. Nagu kõik Baabiloni hooned, nii oli ka see teliskivist tehtud, sest et Kaldea maal muud ehitusekivi ei ole. Sellepärast ei ole ka Baabiloni ehitused mitte terved seisnud, nagu Egüptuses raudkivist tehtud ehitused, vaid on varemeteks ja rusuhunikuteks langenud, mis praegu veel kahel pool Eufrati kaldal keset stepimaad näha.

3. Ajaloo hallikad. — Ajaloolisi teateid assüürlaste ja babiloonlaste üle on nende oma kirjutustes leida; neid on viimase aastasaja jooksul neis kohtades, kus ennevanasti Niinive ja Baabiloni linnad seisid, maa seest välja kaevatud. Kaevamisel tuli rusuhunikute alt kuningakodade ja teiste hoonete jätiseid, mis ilusate piltidega ja kirjutustega kaunistud olid, nähtavale. Kirjutused olid suurelt osalt teliskivide peale iseäraliste kiilu- ehk nooleotsasarnaste märkidega üles tähendud, mida uuemal ajal keegi lugeda ei osanud. Alles suure vaevaga õppisid kõige pealt Prantsuse ja Inglise õpetud mehed niisugust kiilkirja ehk nooleotsa-kirja lugema ja tõid seega valgust vana Assüüria ja Babiloonia ajaloosse.

4. Babiloonia ja Assüüria ajalugu. — Kõige vanemad elanikud Eufrati ja Tiigrise maadel olid akkaadlased ja sumeerlased, keda mõned õpetlased Turaani rahvatõu liikmeks, seega Eesti ja Soome tõugu rahvaste sugulaseks loevad. Kiilkiri olevat nende välja arvatud. Ka oskasid nad juba metallisid tarvitada, nii et nende kultuura juba hästi kõrgele oli tõusnud. Viimaks langesid nad Araabiast tulnud Semi sugu rahvaste võimu alla. Nende kultuura ei hävinenud aga sellega mitte ära, vaid harimata võitjad said võidetute hariduse pärijateks. Pika peale sulasid sumeero-akkaadlased semiitlastega üheks Kaldea rahvaks kokku. Kaldea rahvas elas kaua aega mitme kuninga all lahus, kuni vägev Baabiloni kuningas Hammurabi umbes 2200 aastat e. Kr. teised kuningad ära võitis ja

nende maad üheks suureks riigiks kokku liitis, mis sest ajast saadik ka Babiloonia riigi nime kannab. Aastasadade jooksul kasvab babiloonlastele vägev vastane; see oli Assüüria rahvas, nende põhjapoolsed naabrid. Need sundisid Babiloonia riigi oma mõju alla (umbes 1300 a. e. Kr.). Seega sai Niinive riigi pealinnaks. Ükski Hommikumaa rahvas ei olnud vahvam ja sõjakam, ühtlasi aga ka mitte metsikum ja toorem allaheidetud rahvaste vastu kui assüürlased. Umbes 1000 aastat e. Kr. ş. oli juba kõik maa Tiigrise jõe ja Musta ning Vahemere vahel nende võimu all. Nende kuningad ise kiitlevad ja suurustavad oma vägivalla-tegudega. „Ma katsin mäe jala," jutustab üks kuningas kiilkirjutuses, „oma vaenlaste surnukehadega, raiusin neil pead otsast maha ja purustasin nende linnamüürid ära. Orjasid, saaki ja varandust sain ma arutu palju. Varemed ja rusud jätsin ma oma teele maha." Vägivaldsed kuningad ei osanud aga allaheidetud rahvaid mitte oma külge siduda, vaid katsusid neid ainult väevõimu abil koos hoida. Sellepärast vihkasid allaheidetud rahvad neid ja katsusid neist ikka jälle vabaks saada, mis neil sagedasti ka korda läks. Viimaks heitsid babiloonlased Meedia riigi kuningaga lepingusse ja algasid sõda Assüüria vastu. Võit kaldus lepinglaste poole. A. 608 läksid nad otse Niinive linna peale. Viimane Assüüria kuningas Assurbanipal (keda kreeklased Sardanapal'iks kutsuvad) oli oma pealinna varjule läinud ja põletas enese siin kuningakojas ühes naeste, laste ja teenritega ära, et mitte elusalt võitjate kätte langeda. Assüürlastele, kes aastasajad otsa Hommikumaa rahvaid hirmu all olid hoidnud, makseti nüüd nende vägivalla-valitsus kuhjaga kätte. Rahvas löödi surnuks või müüdi orjadeks. Niinive ja teised uhked Assüüria linnad põletati ära. Rusuhunnikuteks on nad tänapäevani jäänud.

5. Uus Babiloonia riik. — Võitjad jagasid Assüüria riigi maad oma vahel kaheks. See osa, mis põhja ja ida pool Tiigrise jõge oli, sai meedlastele, see aga, mis Tiigrise ja Vahemere vahel, sai babiloonlastele ehk kaldea-

lastele. Nii tärkasid Assüüria rusudest kaks vägevat riiki, Meedia ja Kaldea ehk Uus Babiloonia riik. Babiloonia troonile tõusis varsti suur kuningas Nebukadnedsar ehk Nabu-kudurri-utsur (604—561 e. Kr.), kes oma riigi hiilgavale järjele tõstis. Ta võitis sõjas egüptlased ära, kes tema käest Süüriamaad tahtsid ära võtta. Juudid ei tahtnud tema ülemvõimu alla heita, sellepärast hävitas ta nende pealinna Jeruusalemma ja nende templi ära ja viis suurema osa rahvast Kaldeamaale vangi. Muidu aga ei püüdnud Nebukadnedsar omale mitte maadevõitmise läbi au otsida, vaid selleläbi, et ta oma riiki targalt valitses. Sõda, mis babiloonlased Assüüria vastu pidanud, oli maa sootuks ära laastanud. Nebukadnedsar kohendas kanaalid ja muud ehitused, mis maaniisutamise otstarbeks tehtud, jälle ära, nii et maa jälle vilja hakkas kandma, kuna ta muidu juba siis kõrbeks oleks muutunud. Iseäranis suurt hoolt kandis ta oma pealinna Baabiloni eest. Kõik imestust-äratavad ehitused Baabilonis, nagu Baali torn, Eufrati sild, kuningakoda, kõrgele terasside peale istutud puud või n. n. „rippuvad aiad", need kõik olid Nebukadnedsari töö. Pea kõikide teliskivide peale, mis nüüd Baabiloni rusudest välja kaevatakse, on tema nimi vajutud. Tema all tõusis Baabilon vana maailma kõige suuremaks linnaks Kiilkirjutustes leiame palveid, kus Nebukadnedsar oma jumalatelt tublid järeltulijaid palub, kes tema riiki kindlustaksid ja targalt juhiksid. Kuid tema palved jäid täitmata. Vaevalt paarkümmend aastat peale tema surma tuli Küürus, Persia kuningas, ja heitis Babiloonia riigi jäädavalt oma alla (539 e. Kr.).

6. Kultuura. — Egüptlaste kõrval on babiloonlased kõige vanem kultuurarahvas maa peal. Nende suurepäralised niisutamise-abinõud äratasid üleüldist imestust. Mitte vähem tähelepanemiseväärt ei olnud nende kaubandus ja tööstus. Baabiloni voolasid maad mööda karavaanid Persiast ja Süüriast, Väike-Aasiast, Araabiast ja Egüptusest kokku, Eufrati jõge mööda aga tulid põhja poolt parved ja lõuna poolt laevad, mis Indiast, Araabiast ja Aafrikast lõhna-aineid, vürtsisid ja kalliskiva kaasa tõid. Babiloonlased ise valmis-

tasid villadest ja linadest peenikesi kangaid, kudusid vaipe ja saatsid neid igale poole maailma turule laiali. Teadustes olid nad mõnes tükis egüptlastest ees. Nii täheteaduses. Nad oskasid vahet teha rändajate ja kindlate tähtede vahel ja olid päikese ja kuu ringjooksu-aja kunni mõne minuti peale õigesti välja arvanud. Nemad olid esimesed, kes kuu neljaks nädalaks, nädala seitsmeks päevaks, päeva 24 tunniks ja tunni 60 minutiks jagasid. Ringi jagasid nad 360 kraadiks. Kuna muud vanaaja rahvad oma kirjamärgid egüptlaste käest laenasid, sünnitasid babiloonlased iseseisvalt kiilkirja, nagu eespool ligemalt seletud. Babiloonlaste kiilkiri, nende ehitusekunst ja ka nende usk lagunesid assüürlaste keskel laiali. Ainult kujuraiumises olid assüürlased neist ees. Sellepärast olid assüürlaste linnad rikkalikult kujudega ehitud. Pool inimene, pool loom — enamasti niisugused olid assüürlaste kujud. Neid oli Niinives hulga kaupa kuningate paleede ja muude hoonete kaunistuseks üles seatud. Majade seinad olid lubja- ja alabastritahvlitega ilustud; nende sisse olid pildid raiutud, mis kuningate tegusid, nende lõvijahtisid ja pidusid kujutasid ja ühtlasi kiilkirjadega ära olid seletud.

7. Usk. — Sügavamõtteliste muinasjuttudega, mis osalt piiblilugusid elavalt meele tuletavad, katsusid babiloonlased maailma loomist seletada. Looduse jõud olid nende jumalad ja jumalannad. Kala keha ja inimese peaga Beel ehk Baal oli neil maailma looja. Assüürias oli Assur peajumal; muidu oli mõlema rahva usk üks ja seesama. Iseäranis kummardati tähti, kõige enam nimelt päikest ja kuud. Jumalaid arvasid nad kõige enam sellega austada võivat, et nad liigsöömise ja liigjoomisega nende auks pidusid toime panid. Selle tagajärjel oli kombe-elu koguni madalale langenud ja Baabiloni loeti üleüldse kõige kõlvatumaks linnaks.

III. Föniiklased.

1. Maa ja rahvas. — Kahe wana kultuuramaa, ühelt poolt Niiluse oru ja teisest poolt Mesopotaamia maa

vahel on mägine Süüria maa. Kiltmaad mööda õhtusse Vahemere ranna poole minnes leiame, et maa ikka viljarikkamaks läheb. Kõrge, lumega kaetud Liibanoni mägestik lahutab muu Süüria maa küljest kitsa maariba Vahemere ääres ära, mis mitte laiem ei ole kui 8 kuni 10 penikoormat. Selle maariba peal elasid vanal ajal kaks rahvast, põhjapool föniiklased, lõuna pool vilistlased. Neist keskhommiku pool, Liibanoni mägestiku taga, oli Kaananimaa, kauni Jordani jõe oruga, Iisraeli rahva asupaik. Föniiklased, vilistlased ja Iisraeli rahvas olid omavahel soo ja keele poolest sugulased — kõik Semi tõugu, nagu suurem osa Lääne-Aasia rahvaid. Sooja päikese käes kasvasid siin taimed lopsakasti. Rannamaal sigines suhkrupilliroog, mäekülgedel kasvasid viinamarjad. Liibanoni mäed olid kuulsad oma seedripuu metsadega. Kaananimaal, kus „piima ja mett jooksis," kasvasid õli- ja viigipuud. Jordani orus leidus palmipuid. — Kuna rahvas seesmaal põldu haris ja karja kasvatas, olid rannaelanikud föniiklased kõige kuulsamad vana aja meresõitjad ja kaubitsejad. Nende maa loomus ja seisukoht juhtisidki neid otse meretööle. Nende seljataga, Süüria maal, käisid egüptlaste ja assüürlaste ning babiloonlaste kaubateed vastastiku, nende ees oli Vahemeri, kust kaudu kergesti Aafrikasse ja Euroopasse võis pääseda. Liibanoni mägedel kasvasid uhked palgipuu-metsad, mis nagu laevaehituseks loodud olid, rannas aga oli hulk sügavaid ja varjatud sadamaid, mis praegusel ajal küll enamasti ära on ummistanud. 2000 aastat e. Kr. oli iga sadama suus oma kaubalinn. Kõige suuremad neist olid Siidon (praegu Saida) ja Tüüros (praegu Sur). Tüüros, s. o. „kalju", oli kaksiklinn. Vana-Tüüros oli kindlal maal, kus rikkad kaupmehed endid oma suvemajades kaunide aedade keskel lahutamas käisid, päris Tüüros oli aga kahel kaljusaarel, mis tehtud tammiga ühendud olid. Saared olid väiksed, sellepärast olid majad sein seina küljes, kuus ja seitse korda kõrged. Oma joogivee sai kaljulinn veetorude kaudu kindlalt maalt. Sadam oli suur, mõlema saare vahel, laentemurdjatega kaitstud.

2. Kaubandus. — Föniiklased ei ole ialgi maid võita katsunud, ja need katsed oleksidki asjata olnud. Föniiklased olid, nii kui kõik muudki Siiria maa rahvad, alatasa oma vägevate naabririikide — kord Egüptuse, kord Babiloonia-Assüüria mõju all. Ainult harva said nad vabadust maitsta. Poliitikapõllul ei ole nad midagi jõudnud ära teha, seda enam aga kaubandusepõllul. Föniiklaste kaubanduse kirjeldus ongi nende ajalugu. Osavalt juhtisid nad kaubakaravaanisid tervest tuntud maailmast oma sadamatesse. Armeeniast ja Kaukaasiast tuli rauda, ida poolt Babiloonia töösaadusi, Persiast kalliskiva, Hiinast siidi, Siberist kulda ja hõbedat. Mitmelt poolt toodi orje müügile. Nende kaupade vastu vahetasid nad teisi kaupe, mida nad merd kaudu kaugemalt toomas käisid. Punast merd mööda käisid nad Indias elevandikihve, vürtse ja kallist puud toomas, Aafrika idarannast tõid nad jaanalinnu sulgi, eebenipuud ja orje. Vahemeres heitsid nad Küprose saare, kust nad palju vaske said, pärast ka mitu muud Vahe mere saart oma alla, käisid Aadria merd kaudu Poo jõe suus, kuhu neile Lääne merest karavaanidega üle Alpi mägede ihaldud merevaiku, mis kullast kallim oli, vastu toodi, tungisid Hispaania randa, kust nad niipalju hõbedat leidsid, et see metall, mis enne kullast kallim oli, palju odavamaks läks. Ka Atlandi ookean ei kohutanud neid tagasi, vaid umbes 1000 aastat e. Kr. tungisid nad „Heraklese sammaste“ vahelt, s. o. läbi Gibraltari kitsuse ilmamerde, õppisid Hispaania ja Prantsuse põhjaranda tundma ja käisid isegi Inglismaa rannas. Inglismaalt leidsid nad rikkalikult tina, millest vasega kokkusulatult pronksi sai, seda kaunist ja kõva metalli, millest ehteasju ja sõjariistu valmistati. Ka Musta merd mööda käisid nad suurte jõgede suus, sealsete tundmata rahvastega kaupe vahetamas. Nagu juba eespool tähendud, purjetasid nad Egüptuse kuninga käsul ka ümber Aafrika. Merd katsusid föniiklased ainuüksi oma võimu all pidada. Juhtusid nad mõnikord mõnd võerast laevameest nägema, siis riisusid nad laeva ja kauba nende käest ära ja heitsid ilma pikema jututa laevamehed

merepõhja. Nad laotasid kõiksugu välja arvatud jutte merekollidest ja hirmutistest laiali, et seeläbi teisi rahvaid meresõidust eemale hoida, mis neil ka kaua aega korda läks.

3. Asulinnad. Kartaago. — Sel ajal elasid Vahemere äärsed rahvad peaaegu metsinimese elu. Sellepärast käisid föniiklased nendega niisama ümber, kui praegu Euroopa rahvad harimata rahvastega: nad asutasid sündsate sadamate ääre kindlustud kohad, kus nad pärismaalastega kaupe vahetamas käisid. Aegamööda tekkisid niisuguste kindluste ümber linnapesad, sest et pärismaalased siia elama asusid ning föniiklaste eeskujul põllutööd tegema ja tööstust edendama hakkasid. Mõnes kohas ehitasid aga ka föniiklased ise linnad üles ja asutasid oma inimesed sinna elama. Neist tõusid siis föniiklaste asulinnad. Mõned neist on meie päeveni alles seisnud, nagu Panormas (praegu Palerma) Sitsiilia saarel ja Gades (praegu Cadiz) Hispaania lõunarannas. — Kõige tähtsam föniiklaste asulinn oli Kartaago. Ta oli vastu Sitsiilia saart Aafrika põhjarannal, praeguse Tunis'e lahe ääres. Tema asutamise kohta on järgmine muinaslugu: üks Tüürose knningas tapnud oma õe Elissa abikaasa ära. Printsess tahtnud vennale mehe surma kätte maksa ja asutanud vandeseltsi. Kuid tema nõu tulnud ilmsiks ja kõik vandeosalised ühes temaga põgenenud laevadega merele. Nad saanud Lüübia, s. o. Põhja-Aafrika randa, kus juba ammu föniiklaste asulinnad olnud. Elissa ostnud Lüübia elanikkude käest, kes alles metsinimese järjel elanud, niipalju maad, kui üks härjanahk oma alla võtab. Ta lasknud härjanaha kitsasteks rihmadeks lõigata, pannud rihmad piiriks ja võtnud kõik maa, mis seespool rihmasid, omale. Maad saanud nii palju, et sinna linna peale wõinud ehitada. Linnale andnud ta Kartaago, s. o. „uus linn", nimeks. Julget kuningatütart nimetasid kartaagolased Düdoks ja tõstsid ta jumalikku ausse. Kartaago tõusis ruttu vägevaks riigiks, heitis hulk maad ümberringi oma alla, võitis Hispaania rannamaid ja Sardiinia ning Korsika saare oma alla ja sõdis aastasajad Sitsiilia pärast. Kui Föniikia ainuvalitsus merel

juba ammu kadunud oli, hoidis Kartaago Vahe mere lääne poolses osas merevalitsust ikka veel alal ja kauples Atlandi ookeani äärsete maadega Aafrikas ja Euroopas. Roomaga tuli Kartaagol võitlus elu ja surma peale: oli vaja otsusele jõuda, kumb riik ilmavalitsuse oma kätte saab, Room või Kartaago. Room jäi võitjaks ja Kartaago pidi hävinema. Kartaago lõpu poole elanud seal 700.000 inimest.

4. Kultuura. — Föniiklased ei olnud mitte ainult osavad kaupmehed, vaid ka tööstuse edendajad. Nad tegid mäekaevamise-tööd ja muutsid ise leitud ärtsi ehk metallimulda tarbeasjadeks. Klaasi valmistamises olid nad nii osavad, et paljud neid otse klaasi ülesleidjateks lugesid. Sellest, kudas nad klaasi üles leidnud, räägitakse järgmine jutt: Kord rannal rooga keetes teinud nad tule-aseme salpeetrikampadest, sest et kiva käepärast pole olnud. Muist salpeetrit sulanud tulel ära, läinud ranna-liivaga segamini ja muutunud läbipaistvaks aineks — klaasiks. Kuid see jutt ei ole õige, „sest klaasi tegemist tundsid egüptlased ammu enne neid ja Egüptuses on ka nemad klaasivalmistamist õppinud. Mitte aga aknaks ega peegliks ei tarvitud vanal ajal klaasi, vaid kaelahelmesteks, kõrvarõngasteks ja muudeks väikesteks ehteasjadeks, sest klaas oli väga kallis. Kuulus oli föniiklaste purpurivärv, mida nad merekarpidest leida oskasid. Värvivalmistamist pidasid nad suures saladuses. Nende purpurikangad olid nii kallid, et ainult kuningad neid osta ja kanda võisid. Föniiklased olid esimesed, kes raha tarvitusele võtsid. Alguses vahetasid ka nemad kaupa otsekohe kauba vastu, aegamööda aga hakkasid nad kõiki kaupe kulla ja hõbedaga hindama. Kuld ja hõbe kaaluti ära. Et tülikas oli igakord kaubavahetamise juures kulda ja hõbedat kaaluma hakata, siis kaaluti tükid juba enne valmis ja löödi neile märk peale, mis nende raskust näitas. Nii sündiski raha. Kõige tähtsam pärandus, mis nad pärastistele põlvedele on jätnud, on kirjatähed. Kõik muud vanaaja kirjad olid pildi-, silbi- ja tähekirjad ühtlasi, föniiklased aga kaotasid kõik märgid ära, mis sõnu või silpe tähendasid, ja panid kõikide asemele

22 märki, millest igaüks kas täis- või umbhäälikut tähendas. Nii sündis tähestik, mis juudid, araablased, kreeklased, roomlased ja nende kaudu kõik teised rahvad fööniiklaste käest enestele muudetud kujul laenasid. Selle läbi said fööniiklased tähtsaks liikmeks inimsoo hariduse-ajaloos. Egüptuses ja Babiloonias tärkas kultuura, aga fööniiklased, kes kaugel käisid, kandsid tema idud üle terve tuntud maailma laiali.

IV. Meedlased ja perslased.

1. Maa ja rahvas. — Tiigrise jõest ida pool seisab suur Iraani kiltmaa, mida kõrged mäed piiravad. Kiltmaa keskmine osa on suuremalt jaolt kõrbe, millele ainult äärepealsetest mägedest jooksvad jõed niiskust annavad. Jõeäärsetes rohtlaantes saab end ainult karjakasvatamisega elatada; vili siin ei sigine. Palju viljarikkamad on aga jõe-orud äärepealsetes mägedes enestes, sest siin kasvavad viina- ja viigimarjad ning valmivad virsikad j. m. kallid ajaviljad. — Teadmata, mil ajal — mõned arvavad, umbes 2000 a. enne Kr. s. — ilmus siia Kesk Aasiast tulles uus rahvatõug, aarialased, kellest kaks suguharu, meedlased ja perslased, ajaloos tuttavaks on saanud. Aarialaste järele maa omale Ariani ehk Iraani nime saigi. Üleüldse olid sel ajal Aaria tõugu rahvad liikumas. Üks osa neist läks Induse ja Gangese jõgede orgudesse, kus nad praegu alles indlaste ehk hindude nime all elavad. Suured hulgad aarialasi rändasid aegade jooksul Euroopasse, kõige pealt kreeklased ja itaalialased ehk roomlased, siis keltlased ja germaanlased, viimaks ka leedulased lätlastega ja slaavlased. Kõik need rahvad on oma vahel sugulased, niihästi eluviiside ning kombete kui ka iseäranis veel oma keele poolest. Vana hindude keel sanskriit, vana perslaste keel tsend ja ülemalnimetud Euroopa rahvaste keeled on sõnatüvede ja keeleseaduste poolest nii üksteise sarnased, et keeleteadlased neid n. n. Indogermaani keeli teistest keeltest kergesti lahutada oskavad.

2. Usk. — Kusagil mujal maal ei puutu nii järsud vahed looduses silma, kui Iraanis. Kõige viljarikkamate orgude kõrval leiduvad siin õudsed kaljud, liivakõrbed ja lumelademed. Suvel puhuvad siin palavad tuuled, nagu Sahaara kõrbes, talvel mässavad lumetuisud, nagu Siberis. Maa iseloomu pitsati kandis ka Iraani rahva usk, mille Zaratustra ehk Zoroaster, suur seaduseandja ja prohvet on põhjendanud. Suure mehe elust ei ole meil muid teateid järele jäänud kui ainult muinaslugusid, aga tema usuõpetus on täielikult meie päeveni edasi kestnud. Üks jumal on kõigi jumalate üle, õpetas Zaratustra, see on Ormuzd (ehk Ahuramazda), kõige looja, mis maailmas head ja kaunist. Tema valitsuse vastu sõdib vägev paha vaim, Ahriman (Anromainyus), kõige kurja algus. Kõigis asjus võitlevad mõlemad vägevad vaimud ja nende käsualused teineteise vastu. Kus valgus, sigidus, kaunidus, tõde ja puhtus, seal valitseb Ormuzd; kus pimedus, õudus, inetus, vale ja patt, seal maksab Ahrimani võim. Mis sigidust ja elu annab, vesi, hallikad, viljakandja muld, kasulikud taimed ja loomad, su on heade vaimude päralt. Sigimata kõrb, umbrohi, kiskjad metselukad, mürgised maod, rotid ja hiired langevad pahade vaimude võimkonda. Kõige meelepäralisemalt teenib inimene Ormuzdi sellega, et ta usinasti põldu harib ja seega headuseriiki suurendab ning pahaduseriiki vähendab. Kes maja üles ehitab, perekonda toidab, kes karja kasvatab või vilja külvab, see sigitab head ja täidab Ormuzdi seadust paremini kui see, kes sada ohvrit toob. Kuidas inimene maa peal on elanud, sedamööda saab tema palka peale surma: leitakse ta õige olevat, siis saab ta igavese valguse riiki Ormuzdi juure, kui mitte, siis läheb ta põrgusse Ahrimani juure. Headuse märk oli puhastav tuli, mida preestrid, n. n. maagid, jumalakodades ialgi ei lasknud kustuda. Zaratustra õpetus on püha Zend-Avesta raamatusse kirja pandud, mis Iraani preestrid kokku seadnud. Veel tänapäev on selle usu tunnistajaid leida, nimelt Indias, need on n. n. tulekummardajad ehk parsid,kes ka Avesta raamatu siiamaani alal on hoidnud.

3. Meedia riik. — Meedlased ja perslased olid kaua aega Assüüria rahva võimu all, kelle käest nad ka kiilkirja ja muud kunstid, nagu ehituse- ja kujuraiumise kunsti, olid omandanud. Alguses olid meedlased, kes põhja pool kuni Kaspia mere lõunarannani elasid, tähtsamad kui perslased, kelle asupaigad lõuna poole kuni Persia laheni ulatasid. Meedlased jõudsidki varemalt kui perslased omale iseseisva riigi asutada. Asja andis neile seks kokkupõrkamine sküütlastega, praeguse Lõuna Venemaa lagendikkude metsikute elanikudega, keş seal karja kasvatasid ja ümberkaudseid rahvaid röövimas käisid. 7. aastasajal e. Kr. ilmusid sküütlased ka Väike-Aasiasse ja Iraani kiltmaale. Pika ja raske võitluse järel läks Meedia kuningal Kyaxares'el korda nende juhte pettuse abil kinni võtta ja peale seda teisi sküütlasi ära võita. See võit kasvatas meedlaste tähtsust. Nad ei tahtnud enam assüürlaste käsualused olla. Oma kuninga Kyaxares'e all leppisid nad babiloonlastega kokku, hävitasid ühes nendega Niinevi linna ja said põhjapoolse Assüüria riigi osa omale. Lääne poolt võitis Kyaxaares veel maid juure, kuni Lüüdia riik Väike-Aasias vastu tuli; piiriks jäi siin Halys'e jõgi, praegusel ajal nimega Kisiil-Irmak, mis Musta merde voolab. Ka ida pool heitis ta mitmed rahvad alla ja põhjendas suure riigi, mille ülevõimu all ka perslased elasid, kellel küll ka oma sugu kuningad olid.

4. Persia riigi asutamine (umbes 550 e. Kr.) — Ülevõim Iraanis jäi ainult aastat 60 meedlaste kätte. Kyaxarese poeg Astyages, kes nõrk sõjamees oli ja uhket ning pehmet elu armastas, ei jõudnud perslaste kuningale Kyros'ele vastu panna, kes end kõige pealt tema võimu alt lahti kuulutas ja siis ta sõjas veel ära võitis. Nii astus meedlaste valitsuse asemele perslaste valitsus, sest mitte ainult meedlased, vaid ka kõik muud rahvad, kes senini Meedia kuninga all olid elanud, pidid perslaste võimu oma üle maksvaks tunnistama. Meedia riigist sai Persia riik. Võidetud meedlasi ei pahandanud Kyros mitte valju valitsemisega, vaid käis nendega lahkelt ümber: kuninga

Astyagese pidas ta au sees ja kutsus hulga meedlaste suurnikke kuningakotta omale nõuandjateks. Sellepärast võitlesid ka perslased ja meedlased ühel nõul väliste vaenlaste vastu, kes uue ja võimsa naabri peale mitte hea meelega ei vaadanud.

5. Lüüdia riigi allaheitmine. — Esimene suur võitlus tuli ühendud perslastel ja meedlastel Lüüdia kuninga Kroisos'ega. Vapper sõjamees Kroisos oli oma valitsuse üle terve Väike-Aasia Halyse jõest kuni Vahe mereni laiali laotanud, isegi mõned Kreeka asulinnad, millega Musta ja Vahe mere rand nagu üle külvatud oli, oma alla heitnud. Õigusega peeti teda kõige rikkamaks oma aja valitsejaks. Oma idapoolse naabri Astyagesega oli ta sõpruses ja suguluses elanud. Kui Kyros Astyagese ära võitis, siis hakkas Kroisos kartma, et viimaks temalegi Astyagese saatus osaks saab. Sellepärast tegi ta Babiloonia kuningaga lepingu ja algas Kyrose vastu sõda. Delfi oraakel, kelle käest ta Kreekamaal nõu küsis, näis teda pealegi sõjale õhutavat, sest ta vastas Kroisosele: „Kui sa üle Halyse jõe lähed, siis hävitad sa suure riigi ära!“ Kuid sõda lõppes õnnetult. Mitte Persia, vaid Kroisose enese riik hävitati ära, sest et Kyros ootamata talvel Kroisosele kallale tungis, enne kui babiloonlased talle appi saivad tulla. Kroisose järsk langemine paistis kreeklastele kohutav näitus sellest olema, kui üürikene inimese eluõnn on: nad jutustasid sellekohase loo targa Soloni üle, kes kord rikast Kroisost vaatamas käinud ja hoolimata tema suurtest varakambritest talle õnne kaduvust meele tuletanud.

6. Babiloonia riigi äravõitmine. Juudid. Kyrose surm. Kambyses. — Peale Kroisose äravõitmist läks Kyros tema lepinguosaliste, babiloonlaste vastu. Ta võitis Baabiloni linna ära ja heitis terve Baabiloni riigi oma alla (539 e. Kr.). Kõik Süüria ja Föniikia linnad heitsid endid nüüd ilma mõegahoobita tema alla. Nii oli Kyros kolm suurt riiki, Meeda, Lüüdia ja Babiloonia, oma valitsuse alla ühendanud. Ühes muude Baabiloni rahvastega langesid ka juudid Kyrose võimu alla. Nende rõem

Kyrose võidu üle oli otsata. Nad palusid ja said Kyrose ehk, nagu piiblis öeldud, Koreschi käest luba oma isamaale tagasi minna. Siin ehitasid nad Nebukadneedsarist hävitud Jeruusalemma linna ja oma püha templi jälle üles ning hakkasid uut elu elama. Peale Baabiloni äravõitmist läks Kyros oma riigi põhja- ja idapiirile, kus ta kuni Jaxartes'e (praegu Syr-Darja) jõeni, Siberi piiril, edasi tungis. Siin leidis ta surma. Tema surnukeha toodi Persiasse, kus tema marmorist hauakamber alles tänapäev näha on. Ühe tulba sisse on tema kuju raiutud ja kuju kohal üleval kiiltähtedega kiri: „Mina olen kuningas Kurusch, Achaimenese soost." Achaimenes oli Kyrose esi-isa, esimene perslaste kuningas. Riik, mis Kyros asutanud, ulatas Vahemerest kuni Indiani ja Egüptuse piiridelt kuni Siberini. Kyrose poeg Kambyses võitis veel Egüptuse riigi oma alla, laskis vaarao ara tappa, ja kuulutas enda ise vaaraoks. Nii oli pea terve tuntud maailm Persia kuninga võimu alla ühendud.

7. Dareios (521—485). Enne kui Kambyses Egüptuse sõjakäigule läks, laskis ta salaja oma venna Smerdes'e ära tappa, sest ta kartis, et vend ennast vaheajal, kui tema ise kodust eemal, Persia knningaks kuulutab. Kambysese äraoleku ajal leiduski üks preester, kes end Smerdese ütles olevat ja enese kuningaks kuulutas. Kambyses tõttas Egüptusest tagasi, suri aga teel äkisti ära. Rahvas hoidis hea meelega Smerdese poole, sest et ta kolmel aastal rahva käest mitte mingit maksu ei lubanud nõuda. „Vale-Smerdese" vastu tõusis Kambysese onupoeg Dareios üles, tappis ta ära ja hakkas riiki jälle kokku koguma, sest segaduste ajal olid allaheidetud rahvad igaüks oma iseseisvust tagasi püüdma hakanud. Dareios jäi võitjaks. Kambysese riigi seadis ta uuesti tugevaks ja võitis maad juuregi: ida poolt Turkestaani ja osa Indiat, Euroopast aga Thrakiamaa.

8. Dareiose riigikorraldus. — Dareios ei käinud allaheidetud rahvastega mitte nii hoolimatalt ümber kui näit. Assüüria kuningad olid käinud. Need olid hulk inimesi ära tapnud ja ülejäänud rahvaliikmed nende kodu-

maalt hoopis mujale elama asutanud. Dareios jättis kõik rahvad nende kodukohtadele paigale, andis nende kodused asjad nende eneste toimetada ja jättis neile koguni omad kuningadki alles. Ainult ülemvalitsejateks pani ta perslased või meedlased. Selleks otstarbeks jaotas ta terve riigi 23-eks osaks ja pani iga osa üle satraapi (umbes meie kuberneri taolise ametniku) valitsema. Nagu Dareiosel terves riigis, nii oli igal satraapil piiramata võim oma maaosas. Satraapi ülesandeks oli maksusid sisse nõuda, sõjamehi kuninga väkke koguda ja selle eest hoolt kanda et rahvad mitte iseseisvusele ei hakka püüdma. Satraapid said oma piiramata võimu otse kuninga käest ja jäid niikauaks ametisse, kui kuningas soovis. Et satraapid ise kuninga vastu mässama ei saaks hakata, selleks otstarbeks laskis ta salakuulajaid, keda rahvas pilgates „Dareiose silmadeks ja kõrvadeks“ nimetas, riigis ümber rännata ja satraapide üle valvata. Mis nad iial kahtlast juhtusid nägema, seda pidid nad kuningale viibimata teatama. Kes kuidagi kuninga käsu vastu juhtus eksima, oli ta satraap või mõni muu, see langes armu heitmata valju karistuse alla. Silmade väljapistmine, käte ja jalgade äraraiumine, ninade ja kõrvade lõikamine, ristipoomine ja muud piinarikkad surmanuhtlused olid Persia ilmariigis igapäevased nähtused. Et igale poole, kuhu vaja, vägesid saaks saata, laskis Dareios läbi terve riigi suured väeteed ehitada. Et käsud ruttu laiali läheksid, selleks otstarbeks laskis ta korralise postitalituse sisse seadida. Teatava maa peale teede ääre olid jaamad asutud, kus ratsahobused ja ratsamehed teeleminekuks alatasa valmis seisid. Nende kaudu võis kuninga käskusid terves riigis mõne päeva jooksul teada anda. — Ise elas „suur kuningas“ ehk „kuningate kuningas“, nagu teda nimetati, oma uhkes pealinnas, Persepoolis, mitte kaugel sealt, kus tänapäev Schirazi linn seisab. Linn oli ilusas orus, suurepäraliste ehitustega kaunistud. Kõige uhkemad olid kuningalossid, mis Dareios ise ja pärast teda Xerxes ehitada lasknud. Lossid olid marmorist ja nii laiade treppidega, et neist kümme ratsanikku kõrvuti üles võisid

sõita; väravapostideks olid marmorist raiutud härjad, kellel inimeste näod peas. Ehitustest on kuni tänapäevani jäänuseid alale jäänud. Pärastpoole läks Dareios Susa linna elama, kuhu ta omale uhke lossi ehitas. Siin ümbritses teda suur teenrite ja ametnikkude ning muude õuekondlaste kari. Kuningakoja ligidal elas ka kuninga ihukaitse-vägi, 10.000 meest, kes Persia oma meestest välja olid valitud. Neid nimetati „ilmsurematuks", sest et iga otsasaanud mehe asemele ikka kohe uus mees pandi. Kuningakoja ümber elas ühtekokku 15.000 inimest. Õuekonna ülespidamiseks pidi iga maakond seda andma, mida temas kõige paremat leiti. Meeda üksinda saatis iga aasta 100.000 lammast. Teistest riigiosadest tuli veiseid, sulgloomi, metslinde, jälle teistest nisu, viina, soola, mõnest jälle mees- ja naisorje, kes mustemad tööd pidid tegema, jne. Ka satraapid kulutasid oma õuekondades palju, sest nad katsusid umbes niisama uhkelt elada kui kuningas. Siia juure tuleb veel arvata, et alaline sõjavägi, mida Dareios pidas, kulu nõudis, et sõjaväe jaoks alamate käest hobuseid võeti, et maksud rängad olid, nii et terve riigi pealt nüüdse raha järele iga aasta umbes poolmiljardi sisse võeti. Ainult perslased kui teiste isandad olid kõigist maksudest vabad. Seda kibedamalt koormasid maksud, mis kuningas peale pani, teisi riigialamaid. Rahva seas käis sõna suust suhu: Kyros olnud riigile isa, Kambyses isand, Dareios aga liiakasuvõtja kaubitseja.

9. Sõjakäik Sküüti maale (510 a. e. Kr.). — Ilmalõpmata katsus Dareios oma riiki suurendada. Kui ta ida pool kuni Hümmalaja mägedeni ja Induse jõeni oli tunginud, hakkas ta üle merekitsuse lääne poole Euroopasse tulema. Siit kaudu tahtis ta Sküütiasse minna, et sealseid rahvaid karistada, sest et need sagedasti üle Kaukaasia mägede Persia riigi rajades röövimas käisid. Ta läks Thrakia kaudu Doonau jõe ääre ja laskis siin paatidest silla üle jõe teha. Silda vahtima jättis ta Väike-Aasia Kreeka asulinnade väesalgad maha, ise aga läks põhja poole, praegusesse Rumeeniasse ja Lõuna-Venemaale sealseid rahvaid, keda

ühise nimega s k ü ü t l a s t e k s nimetadi, karistama. Oma ülesandega ei saanud ta mitte valmis, sest sküütlased ei astunud mitte lahingusse, vaid taganesid igalpool tema eest ära, toppisid hallikad ja kaevud kinni, tungisid väikeste salkade kaupa tema väeosade kallale ja põgenesid, kui soovitud kahju tehtud oli, jälle ruttu minema. Et ta kusagil enam toidumoona ei saanud, siis pidi ta tagasi pöörma. Peaaegu ei oleks ta ka enam Doonau silda eest leidnud, sest sküütlaste nõu peale oleksid sillavahid kreeklased silla peaaegu ära lõhkunud ja ise omateed läinud, Dareiost ühes ta väega sküütlaste kätte jättes. Kuid selle nõule astus tähtsam greeklaste juht H i s t i a i o s vastu ja päästis Dareiose. Niipalju oli ometi Dareios oma sõjakäigust kasu saanud, et ta sküütlasi oli hirmutanud, nii et nad Persia riiki sest ajast saadik enam tülitamas ei käinud. Ühtlasi jäid Thrakia maad, mis ta minnes alla oli heitnud, tema riigi külgi, nii et tema riigi rajad nüüd ka Euroopasse ulatasid. Kui ta pärastpoole veel edasi tahtis tungida, astus Persia ilmariigile üks väike rahvas vastu, kes selle võidutee imestamisevääret vaprusega kinni pani, see rahvas oli k r e e k l a s e d.

B. KREEKAMAA.

I. Kreeklaste maa.

1. Thrakia, Illyria, Makedoonia. — Väike-Aasiast üle Bospooruse ja Hellespontose merekitsuste lääne poole minnes jõuame Balkani poolsaarele, mis nagu sild Aasiat Euroopaga ühendab. Balkani poolsaar langeb kahte osasse: laiemat, põhjapoolset osa piirab Aadria meri lääne ja Must meri ida poolt, kitsamat, lõunapoolset osa piiravad Joonia ja Aigeiose meri, mis lahtedest, käärudest ja saartest kubisevad. Balkani poolsaare põhjapoolses osas elasid vanal ajal vastu Musta merd Thrakia ja vastu Aadria merd Illyria rahvas, mõlemad harimata rahvad, kes omale karjakasvatusega ja sõja ning röövimisega peatoidust otsisid. Nende kahe rahva vahel vastu Balkani poolsaare lõunapoolset osa elas Makedoonia rahvas, kreeklastele ligidalt sugulased. Igal pool mererannas, iseäranis aga merekitsuste ümbruses ja kolmesõrmilise Chalkidike poolsaare rannas, Aigeiose mere ääres, oli hulk Kreeka asu linnu, nagu Byzantion (praegune Konstantinoopol), Olynthos, Potidaia, Amfipool j. t.

2. Kreekamaa. — Balkani poolsaare lõunapoolses osas elasid kreeklased. Sügavasse maa sisse ulatavad Jooni ja Aigeiose mere lahed jaotavad nende maa kolme osasse, Ambraakia (praegune Arta) laht lääne ja Malis'e (praegune Zeituni) laht idarannas lahutavad Põhja-Kreekamaa Kesk-Kreekamaast; Lõuna-Kreekamaa on Kesk-Kreekaaga ainult penikoorma laiuse Korinthose

maakitsuse ehk isthmose läbi ühendud, sest lääne pool on teda Korinthose ja ida pool Saroni (praegune Aigina) laht lahutamas. Sellepärast paistab Lõuna-Kreekamaa nagu saar olema ja kandiski vanal ajal saare nime: Peloponnesos, s. o. Pelops'i saar. Terve Kreekamaa on mägestikkudega kaetud, mis risti-rästi üksteisest läbi iga ilmakaare poole jooksevad. Ei ole siin ainustki suuremat jõe-orgu, nagu Niiluse org Egüptuses, ei laia lagendikku, nagu Mesopotaamia maa Eufrati ja Tiigrise jõgede vahel, ei ka suurt kiltmaad, nagu Iraan; siin leidub läbisegi mägesid ja orgusid, kiltmaid ja madalikke. Nii oli Kreekamaa oma loomu poolest hulka väikesse maaosasse lahutud. Üksikuid maaosasid ja neis elavaid kreeklaste suguharusid oli aga sinav meri ühendamas, mis Kreekamaad ümberringi piirab ja tema elanikke üksteisega läbikäimisele kutsub. Iseäranis idarand oma hulga lahtede, käärude, loomulikkude sadamate ja lugemata saartega ranna lähedal otse meelitas meresõidule. Nii leiame Kreekamaal mägede ja orgude elanikke, ranna- ja kuivamaa mehi üksteisega ligidas ühenduses: siis andis loodus võimaluse elu kõige mitmekesisemaks kujunemiseks. Pehme taevas kattis maad, kus õli-, viigi- ja viinamarjad küpsesid, kust aga siiski ilma hoolsa vaevanägemiseta midagi ei saanud: alles visa tööga sai kaljumaa pealt saaki. Nii sundis kreeklasi nende maa loomus hoolsale tööle, mägedes karjakasvatusele, lagendikul põllutööle ja mererannas laevasõidule.

3. Maakonnad. — Põhja-Kreekamaad lahutab põhjast lõunasse jooksev Pindose mägestik kaheks osaks; lääne poole jääb mägine Epeiros, ida poole viljarikas ja lage Thessalia, mida mäed igast küljest piiravad. Thessalias, Makedoonia raja lähedal, vastu Therma (praegust Salooniki) lahte, on Olümpose mägi, mille harjal kreeklased oma jumalad arvasid asuvat. Thessaliast pääseb ainult Thermopyli kitsust kaudu Kesk-Kreekamaale, mille keskpaigas valgusejumala Apollo mägi, Parnassos, seisab. Lääne pool Parnassost on harva rahvaga mägised maakonnad Akarnania, Aitolia ja Lokris, ida pool

viljarikkas Boiotia ja kivine Attika Ateena linnaga. Kesk-Kreekamaa südames on Fokise maakond Parnassose mäega, mille lõunaserval kõige suurem Kreeka tempel, Delfi, seisis. Keset Lõuna-Kreekamaad ehk Peloponnesost on Arkaadia maakond, ja selle ümber teised maakonnad: loode pool Elis Olümpia linnaga, kus kuulsaid Olümpia mängusid peeti, põhjas Achaia, kirdes Argolis ehk Argos ja lõunas kaks maakonda, Lakoonia Sparta linnaga ja Messene.

II. Jumalad ja vägimehed.

1. Jumalad. — Oma kauni sinava taeva all olid kreeklased enestele asu loonud, mis täis lõbu ja rõemu. Terve loodus oli nende arust täis jumalikke olevusi. Oma jumalaid pidasid nad kaunideks, ilmsuremata inimesteks, kes üliloomuliku võimuga ehitud. Oma lugematu hulga jumalate seast seisid neil kaksteistkümmend jumalat teistest kõrgemas aus. Kõige ülem jumal oli neil Zeus, kõigi teiste jumalate ja surelikkude inimeste isa, mehise tubliduse eeskuju, taevajumal, kellel välk ja müristamine sõjariistadeks ja kes pika võitluse läbi endise ilma valitsejad, metsikud titaanid (Taeva ja Maa pojad ja tütred) ja gigandid (hiiglased) õnnelikult oli võitnud. Tema ligimad kaaslased olid Foibos Apollon, valguse ja päikesejumal, vananematu noormees, laulikute ning luuletajate juhataja, ja Poseidon, vetejumal, kes oma kolmeharalise sauaga kaljusid purustas ja hallikatele teed rajas, jõgede ja merede valitseja. Ares oli tormiline sõjajumal, kelle hääl sõjas kümnest tuhandest inimesehäälest üle kostis, lombak Hefaistos, allilma tule ülem, oli osav sepp, kelle sepipajal tulepurskavad mäed korstnateks olid, Hermes, jumalate käskjalg, oli Olümpose elanikkudest kõige kavalam, sellepärast loeti kauplemist tema varjuasuseks. Zeusi abikaasa oli Hera, jumalate ema; Zeusi tütar, tema pea-ajust sündinud, oli Pallas Ateene, keda alguses Zeusi avitajaks sõjas ja võitluses peeti, sõja-

ja võidujumalanna; pärastpoole loeti teda tarkuse, kunsti- ja kõigi teadmist kaitsjaks, kuna sõjajumalat Ares'i nimega austama hakati. Artemis, Apolloni õde, oli kuuvalguse jumalanna, nagu vend päikesejumal oli; nagu kuu, hiilgas ka Artemis puhta iludusega; metsloomad ja linnud seisid tema varju all: ta oli küttimise jumalanna. Demeter oli auuväärilise „maa ema," kõikide toitjanna ja põllutöö kaitsjanna, Hestia — koldetule- ja lõbusa koduelu, Afrodite iluduse- ja armastusejumalanna. Kõrgemate jumalate kõrval olid teised, au poolest peaaegu nende väärilised: Dionysos ehk Bakchos, rõemus ja ülemeelne viinajumal, üheksa muusat, Apolloni naisteenijad, kaunide kunstide õpetajannad, kolm graziat, kauniduse jumalannad j. t. Ilmnärtsimata nooruses ja igaveses rõemus elasid jumalad kõrgel üle pilvede, harilikult Olümpose mäel, Zeusi ümber. Seal tundsid nad magusat ohvrilõhna, mis neile tapaohvrite põletamisest maa pealt ninasse tungis; seal sõid nad ambroosiat ja jõid nektari, mis neid igavesti nooreks ja ilmsurematuks tegi. Seal pidasid nad nõu inimeste saatuse üle ja viitsid aega ilusat Apolloni kandlimängu ja muusade laulu kuulates ning nende tantsu vaadates. Kuni tänapäevani on marmorikujud, millega kreeklased oma jumalaid ja jumalannasid kujutasid, alal seisnud; neist näeme, et jumalad neil kõige täielikumad ja kõige ilusamad inimesed olid. Ei või aga salata, et Kreeka jumalate ilu ainult välispidine oli: nende tegudes ja kirgedes oli paljugi leida, mis jumalate pühadusega kuidagi kokku ei sünni. Üleüldse aga olid nad siiski kõige hea poolehoidjad ja paha põlgajad. Kes head tegi ja vahvust üles näitas, seda nad armastasid, kes ülekohtune oli, see langes nende karistuse alla. Hirmsad erinysed, kättemaksmise-jumalannad, kel ussid juuksteks, ajasid pahategijat taga, kui maapealne seadus teda karistama ei ulatanud, kuni pahategija oma meelemõistuse kaotas või elule otsa tegi. Nii teenis kreeklane oma jumalaid, ilma kartuse ja värisemiseta, vaga ja rõemsa meelega.

2. Vägimehed ehk pooljumalad. — Kreeklased ei uskunud et inimese hing surematu on. Küll arvasid nad, et inimesed peale surma allilmas, mille väravat kolme peaga põrgukoer Kerberos vahtis, Hades'e valitsuse all, varjuelu edasi elavad, aga see elu oli ainult vilets kiratsemine, nii et parem oleks olnud „pealilmas vaese mehe põllul päiliseks olla kui allilmas kõigi surnute üle valitseda.“ Ainult mõned üksikud inimesed, kes maa peal iseäranis suuri tegusid korda saatnud, kes näit. maad pahadest ja kardetavatest elukatest olid puhastanud, said kreeklaste arust peale surma jumalate sarnasteks ehk pooljumalateks. Niisugused pooljumalad, kangelased ehk vägimehed läksid peale surma teistest varjudest lahus kas õndsate saarele elama, või jumalad võtsid neid otsekohe eneste juure Olümpose mäele.

3. Herakles. — Kõige tähtsam vägimees oli Herakles ehk Herkules, Zeusi ja Thebai kuningatütre Alkmene poeg. Tema näis kreeklastele tubliduse ja mehise jõu algkuju olevat. Juba kätkis kägistas ta kaks madu ära, keda Hera, kes Alkmene vastu kadedust tundis, teda surmama oli saatnud. Ta kasvas kõige ilusamaks ja kõige tugevamaks meheks tervel Kreekamaal. Kui ta elusse astudes järele arvas, missugust eluteed ta käima peab, astusid tema ette kaks naesterahvast, kes kumbi teda oma järele käima kutsusid. Teine neist, elulõbu jumalanna, lubas talle ilma mureta rõõmsat elu anda, kui ta tema sõna kuulta tahab; teine jälle, elutubliduse jumalanna, ei salanud mitte, et see tee, mida mööda tema juhatab, täis vaeva ja tööd on; kuid töö ja vaeva peale lubas ta Heraklesele surmata kuulsuste jumalate ja inimeste juures anda. Herakles valis vaevarikka tee ja tegi varsti oma vägitöödega algust. Ta võitles pahade elukatega, kellest Kreekamaa sel ajal kubises. Hera, kes oma pahameelt tema vastu unustada ei jõudnud, juhatas ta Argosesse Mykénai kuninga Eurystheus'i juurde, keda ta hulk aastaid teenis. Kuninga käsul tegi ta 12 kõige raskemat tööd. Ühe lõvi, kes Nemea oru ligidal elas ja kelle peale

ükski sõjariist ei hakanud, pigistas ta oma käte vahel surnuks. Ühel üheksa peaga maol, nimega Hydra, kes Lerna soos elas ja kõik, mis kätte sai, ära neelas, lõi ta pead otsast maha; et aga iga mahalöödud pea asemele kaks uut juure kasvasid, siis põletas ta maokaelad tuletunglaga ära, nii et uued pead enam kasvada ei saanud ja et madu ära kärvas. Ühe hirmsa metskuldi võttis ta Erymanthose mägestikus elusalt kinni ja tõi ta õladel kuninga ette; arg Eurystheus ehmatas nii, et tühja vaadi sisse pakku põgenes. Niisama võttis ta ka kuldsarvedega ja vaskjalgadega emahirve kinni, kui ta teda terve aasta otsa taga oli ajanud. Vaskküünte, -tiibade, -nokkade ja sulgedega linnud, stymfalidid, kes Stymfalose järve ääres Arkaadias elasid, inimesi sõid ja oma sulgi noolteks tarvitasid, tappis Herakles oma vibuga ära. Amazonide maal, kus ainult naesterahvad elasid, kes osavad ratsasõitjad ja vahvad sõdijad olid, võttis Herakles nende kuninganna Hippolyte käest vöö ära ja tõi selle Eurystheus'i tütrele. Kõige mustem töö, mis Eurystheus Heraklesele teha andis, oli kuninga Augeias'e lautade puhastamine. Neis lautades seisis mitmeaastane sõnnik, mis 3000 veist sinna aastate jooksul olid teinud. Herakles laskis kahe jõe vee lautadesse ja vesi uhtus laudad ühe ainsa päevaga puhtaks. Kreeta saarelt püüdis ta hullu härja elusalt kinni, sõitis tema seljas läbi mere ja kandis ta oma turjal Mykenaisse. Thrakiamaalt tõi ta kuninga Diomedes'e inimeseliha-sööjad hobused elusalt Mykenaisse. Siis pidi ta kaugelt ookeani saarelt veistekarja ära tooma, mida hiiglane ja kahe peaga koer kaitsesid. Seegi kauge tee läks Heraklesel horda. Oma tee tunnismärgiks seadis ta kahele poole merekitsuse kaldale, mis Euroopat Aafrikast lahutab, kaks kaljumäge, „Heraklese sambad", seda nime kandsid tervel vanal ajal praegused Gibraltari ja Ceuta (l. dse-uta) kaljud kumbagil pool Gibraltari merekitsust. Veel kaugemal käis ta hesperiidide (Öö ja Hesperise tütarde) kuldõunu toomas. Et neid kätte saada, pidi ta hiiglase Atlase, kelle õladel

taevavõlv seisis, omale appi kutsuma. Kuni Atlas õunu toomas käis, pidas Herakles tema asemel taevavõlvi oma õladel. Kõige viimane ja kõige vapram tegu oli põrgukoera Kerberos'e kinnivõtmine. See kolme peaga koer oli allilma väravas vahti pidamas, laskis igaühte sisse, aga mitte kedagi välja. Herakles tõi Kerberos'e maa peale, pidi ta aga jälle tagasi viima, sest et arg Eurystheus koera kartis. Kuid mitte siin maa peal ei saanud Herakles palka oma tööde eest, vaid ta leidis siin koguni haleda otsa. Ühe vihamehe nõu peale andis tema abikaasa, kes teda hellalt armastas, talle nõiutud riide selga; vihamees oli öelnud, et see riie Heraklese armastust abikaasa vastu aina veel ülendab. Vaevalt oli Herakles riide selga pannud, kui hirmus valu teda piinama hakkas. Ta tahtis riide seljast ära võtta, kuid ühes riidega tulivad ka naha- ja lihatükid tema ihu küljest maha. Surma suu ääres nähes põletas Herakles iseenese puuriidal ära, mis sõber tema palve peale oli teinud. Zeus aga heitis armu oma poja peale, võttis ta oma juure Olümpose mäele elama ja andis talle oma tütre, ilusa ja igavesti noore Hebe, jumalate viinakallaja, naeseks.

4. Theseus, — Samasuguseid vägitükke räägiti Ateena kuningast Theseus'est, Ka tema oli oma noores eas hulk pahu elukaid ära hukanud. Tema tähtsam töö oli aga see, et ta Ateena linna häbistavast maksust päästis, mida see Kreeta vägevale kuningale Minos'ele maksma pidi. Ateen pidi nimelt iga 9 aasta tagant seitse noortmeest ja seitse tütarlast Kreeta saarele saatma, kus nad ühele härjale, Minotaúros nimi, söögiks heideti. Kui noori inimesi Kreeta saarele kolmat korda ohvriks hakati saatma, otsustas kuninga Aigeiose poeg Theseus, kes alles noormees oli, nendega kaasa minna. Kreetas paistis ta oma iluduse ja nooruse pärast kuningatütre Ariádne'le silma. Minotaúros elas maa-aluses asupaigas, labyrinthos nimi, millel lugemata hulk tubasid ja käike oli, nii et iga sissemineja sinna ära eksis. Ariadne andis Theseus'ele, enne kui see lahyrinthosesse minema hakkas, kera lõnga kaasa,

mille otsa ta labyrinthose ukse külge kinni köitis. Labyrinthoses edasi sammudes harutas ta lõngakera lahti kuni ta Minotaúrosega kokku puutus. Kui see teda tahtis neelata, pistis ta talle mõega kurku ja surmas ta sel kombel ära. Lõnga abil sai ta labyrinthosest jälle välja ja põgenes ühes oma kaaslaste ning Ariadnega Kreetast minema. Nii päästis Theseus oma kodulinna alandavast maksukohustusest. Ka teati rääkida, Theseus olla Ateena riigi mitmest kogukonnast üheks ühendanud ja teda korraldanud. — Veel mitmed jutud teiste vägimeeste tegudest elasid kreeklaste seas, ja mõnelgi jutul võis ajalooline tuum olla. Theseus'e ja Minotauros'e jutu algus on küll föniiklaste merevalitsuse ajast pärit. Sest kord oli Kreeka rannale salk föniiklasi asunud, kes kreeklaste käest inimesi nõudsid, et neid oma härja peaga jumalale Moolokile ohvriks viia.

5. Argosõudjad. Teised Kreeka muinasjutud räägivad tegudest, mis mitmed vägimehed hulgakesi korda saatnud. Kaks kuninga last Boiotiamaal, Frixos ja Helle, vend ja õde, tahtsid oma kurja võerasema eest ära põgeneda, sest et see neilt elu tahtis võtta. Kuldnahaga jäär, kelle armulised jumalad saatnud, viis nad üle mere. Kui jäär Aasia ja Euroopa vahel üle merekitsuse lendas, kukkus õde Helle maha ja uppus merde. Temast sai meri omale Hellespontose nime, s. o. Helle meri. Frixos jõudis õnnelikult Kolchisemaale, Musta mere keskhommiku-poolses nurgas. Seal andis ta jäära jumalatele ohvriks ja riputas tema kuldse naha pühas hiies üles. Hulk aega pärast seda kuulis Thessalia vägimees Jaason kuldnahast räägitavat ja otsustas naha ära tuua. Ta kutsus kõik Kreeka vägimehed enesega julgele sõidule tundmata merele kaasa; nende hulgas oli Herakles, kuulus laulik Orfeus j. m. Jumalanna Ateene aitas Jaasonile laeva ehitada, millele Argo nimeks sai; laeva järel nimetati kaasaminejaid vägimehi argonautideks, s. o. argosõudjateks. Peagi läks laev merele, ja et aerutajad tugevad olid, siis jõudis ta, hädaohtudest hoolimata, viimaks pärale. Kolchise

kuningas oli nõus kuldnahka kätte andma, aga ta nõudis enne et Jaason pangu kaks vask-sõrgadega härga, kellel ninast tuleleegid välja käisid, ikke ja kündku nendega põld ümber, kuhu lendava mao hambad sisse pidi külvatama. Ta arvas, et Kreeka vägimehed selle töö juures muidugi otsa saavad. Aga Kolchise kuninga tütar Medeia, kes Jaasoni armastama hakkas, tuli kreeklastele appi. Ta andis Jaasonile nõiarohtu, mille abil see härjast võitu sai. Kui Jaason lendava mao hambaid külima hakkas, muutsid need sõjariistus hiiglasteks. Medeia nõu peale heitis Jaason hiiglaste hulka kivi, mille kallal nad tülli läksid ja üksteist vastastikku ära hukkasid. Siis said kreeklased targa Medeia abil kuld naha kätte ja tõid ta suurte hädaohtude all kodumaale.

6. Trooja sõda. — Viimane suur ja ühtlasi kõige kuulsam Kreeka vägimeeste tegu oli Väike-Aasia Trooja linna äravõitmine. Sõja algusest räägib muinasjutt järgmist. Kui Peleus, Thessalia kuningas, merejumalanna Thetis'ega pulmi pidas, olid kõik jumalad ja jumalannad pulma kutsutud, ainult mitte riiujumalanna Eris. Pahandud jumalanna heitis pulmaliste keskele õuna, mille peale kirjutud oli: kõige kaunimale. Kolm jumalannat, Hera, Pallas Ateene ja Afrodite, arvasid igaüks ennast kõige kaunimaks ja läksid õuna pärast riidu. Viimaks leppisid jumalannad kokku, et Páris, kõige ilusam Trooja kuninga Príamos'e poegadest, nende iluduse üle pidi otsustama. Nad astusid kolmekesi Parise ette, kui see parajasti oma isa karja hoidmas oli. Kõik kolm katsusid teda suurte lubadustega oma poole meelitada. Hera pakkus talle valitsust riikide ja rahvaste üle, Pallas Ateene teadust ja tarkust ja Afrodite kõige kaunima naesterahva. Viimane pakkumine oli Parise meelest kõige armsam: ta kuulutas Afrodite kõige ilusamaks ja andis õuna temale. Kõige ilusamaks surelikkude naesterahvaste hulgast loeti Sparta kuninga Menelaose abikaasat Helénat. Selle meelitas Paris, kes Menelaose juurde külaliseks tuli, enese poole ja põgenes ühes temaga üle mere Väike-Aasiasse Trooja

linna tagasi. Et seda häbi kätte maksa, kutsus Menelaos kõik Kreeka kuningad ja vägimehed omale appi ja tahtis ühes nendega Trooja vastu minna naist tagasi tooma. Kõik olid nõus, ja tulid, nii tema vend Agamemnon, kes Argolise maakonnas, Mykenai linnas kuningaks oli, siis elatanud ja elutark Pylos'e kuningas Néstor Messenest, Ithaka saare kuningas, kaval Odysseus ja hulk teisi; nende hulgast tuleb iseäranis Thessalia vägimeest Achilleust, Peleus'i ja Thetis'e poega, nimetada, kes küll aastate poolest noor oli, oma kehakauniduse ja vapruse poolest siiski kõigist teistest üle käis. Aulis'e linna, Boiotiamaa sadamasse, tuli kreeklasi lugemata hulgal kokku. Kuid mitu nädalat otsa ei tõusnud tuult, et oleks merele pääsnud. Viimaks teatas preester Kalchas, et Agamemnon, kreeklaste ülemjuht, olevat jumalanna Artemise ära pahandanud ja muidu teda lepitada ei saavat, kui Agamemnon oma tütart Ifigeneiat ohvriks ei too. Et muu asi ei aidanud, siis heitis Agamemnon hirmsa ohvriplaaniga viimaks nõusse. Juba oli nuga valmis ohvrialtaril ilmsüüta neitsi elu võtma, kui jumalanna tema peale armu heitis ja ta sõjaleeri keskelt nägematuna ära viis: neitsi asemel oli tapa-altaril hirv oma vere sees. — Nüüd hakkas värske tuul Kreeka laevade purjesid paisutama ja pea läksid sõjamehed Trooja all maale. Aga vaenlane oli vapper, tal oli palju väge ja tema pealinn Trooja ehk Ilion oli kõva müüri ja tornidega kindlustud. Ka troojalastele oli tervest Väike-Asiast ja veel kaugemaltki poolehoidjaid appi tõtanud ja Hektor, Priamose vahva poeg, nende juht, ei jäänud tubliduse poolest mitte ühestki Kreeka kangelasest alla. Suure visadusega võideldi mõlemilt poolt. Üheksa aastat otsa olid kreeklased asjata katseid teinud linna müürisid lõhkuda ja linna tormiga ära võita; juba tuli kümnes sõjaaasta kätte, aga ei paremat tagajärge ühtigi. Kreeklastele juhtus koguni see õnnetus, et Achilleus Agamemnoniga tülli läks ja viha pidades ühes oma sõjameestega võitlusest enam osa ei võtnud. Kreeklaste käsi hakkas pahasti käima. Juba hakkasid troojalased oma müüride vahelt välja tulema

ja linna-äärsel lagendikul suisa kreeklaste kallale kippuma. Kummagil pool võitlesid vägimehed oma sõjavankrites ära-rääkimata vaprusega. Isegi jumalad võtsid tapelusest osa ja aitasid oma lugupeetud vägimehi. Viimaks hakkasid kreeklased alla jääma: nad pidivad troojalaste eest oma laevade juure taganema, kuhu need neile järele tungisid ja juba nende laevu põlema ähvardasid sütitada. Siis alles hakkas Achilleus'i süda oma rahva õnnetusest pehmeks minema ja ta saatis oma sõbra P á t r o k l o s'e kreeklastele appi. Aga ka Patroklos langes Hektori käe läbi. Kui vihane lõvi tungis nüüd Achilleus võitlusse, et oma armsa sõbra surma tema äravõitjale kätte maksa. Lahinguväljal sai ta Hektoriga kokku ja paiskas talle oda kaela alt läbi, nii et ots kuklast välja tuli. Siis sidus ta surnukeha oma sõjavankri külgi ja hakkas teda ümber linna müüri lohistama. Elatanud Priamos vaatas müüri tornist seda alandavat tegu pealt. Öösel läks ta salaja Achilleusi telki, viis kallid kingitusi ja palus teda pisarsilmil poja surnukeha talle kätte anda. Achilleus näitas kurva isa vastu austust üles, andis surnukeha talle kätte ja Hektor maeti auga maha. Hektoriga ühes kustus troojalaste lootus. Ka Achilleus sai peagi surma: arg Paris laskis ta eemalt noolega maha. Kuid Trooja linn jäi ikka alles võitmatuks. Mis väevõimuga korda ei läinud, seda tegi nüüd kavalus. Odysseuse nõu peale ehitasid kreeklased suure p u u h o b u s e ja panid selle kõhu sisse 30 vapramat sõjameest peitu. Siis põletasid nad eneste leeri ära ja purjetasid oma laevadega merele. Troojalased arvasid, et piiramine katki on jäetud ja sõda õnnelikult lõppenud. Noored ja vanad tulid linnaväravast välja ja hakkasid suurt hobust uudishimulikult vahtima. Mere äärest leiti viimaks üks mahajäänud kreeklane, kes troojalaste tungivate küsimuste peale viimaks vastust andis. Ta ütles, hobune olevat Trooja pahandud kaitsejumalannale lepituseohvriks tehtud; kui ta tervelt linna pääsevat, siis saavat linn äravõitmatuks; et teda aga mitte tervelt linna ei saaks viia, selleks otstarbeks olevat ta nii suur tehtud, et ta väravast sisse ei mahuks. Troojalased uskusid kavala

kreeklase juttu. Küll hoiatas üks preester, nimega Laókoon, troojalasi kreeklaste kavaluse eest. Aga kaks madu, keda kreeklaste kaitsejumalanna Pallas Ateene oli saatnud, tulid merest kuivale ja mässisid end Laokooni kahe poja ümber; Laokoon tõttas poegadele appi, aga ka tema tabasid maod kinni ja hammustasid ta ühes poegega surnuks. Täis ehmatust vaatasid troojalased seda lugu pealt ja arvasid, et jumalad Laokooni tema uskumata meele pärast nii hirmsasti karistasid. Nad tõttasid linna tagasi ja kiskusid tüki linna müüri maha, sest et linna väravad hobuse jaoks liig madalad olid. Hõisates viisid nad hobuse linna ja pühitsesid õnnelist pääsmist rõemsa joomapiduga. Rõemsale pidule aga järgnes hirmus öö. Kui troojalased sügavas unes puhkasid, tulid Kreeka sõjamehed hobuse kõhust välja, pistsid väravavahid surnuks ja lasksid Kreeka väe, mis ainult silmakirjaks merele oli läinud ja ööseks juba tagasi tulnud, läbi mahalõhutud müüri linna tulla. Liig hilja said troojalased kordaläinud pettusest aru. Nad langesid kreeklaste mõegatera all või said põlemasütitud linna rusudes hukka. Priamos ja tema pojad said surma; tema abikaasa ja tütred viidi orjadeks. Uhke Trooja sai rusuhunnikuks. Kreeklased aga sõitsid rikka saagiga koju poole ja Menelaos viis oma Helena Spartasse tagasi.

7. Odysseuse eksisõidud. — Oma kättemaksmisevihas olid Kreeka vägimehed Troojas mitmeti liiale läinud, ja seega jumalaid pahandanud, kes neile selle eest karistuseks mitmesugusid õnnetusi saatsid. Kõige imelikum oli saatus, mis Ithaka kuningale Odysseusile koduteel osaks sai. Vastikud tuuled viisid ta kaugetesse maadesse ennenägemata inimeste juure. Sitsiilia saarel sattus ta ühesilmaga hiiglase Polyfémos'e kaljukoopasse, kust ta ainult selle läbi pääsis, et hiiglase joobnuks jootis ja tal siis silma peast välja pistis; siiski oli Polyfemos tal juba mitu kaaslast ära söönud. Siis juhtus ta nõianeiu Kirke saarele, kes tema kaaslased sigadeks muutis. Odysseusile oleks seesama lugu kätte tulnud, kui mitte Hermes, kaupmeeste ja reisijate kaitsejumal, talle appi ei oleks tulnud ja

Kirket ära võita avitanud. Isegi allilmas käis Odysseus ja nägi seal surnute varjusid. Seirenide meelitava laulu eest pääsis ta selle läbi, et ta kaaslastel kõrvad vahaga kinni toppis ja ise enda masti külge siduda käskis; muidu oleksid need maheda häälega olevused, kes ülemise kehaosa poolest ilusad naesterahvad, alt aga teravate küüntega merelinnud olid, tema, nagu kõik teised möödaminejad enne teda, oma juure meelitanud ja ta siis ühes tema kaaslastega ära söönud. Siis laotas torm tema laeva ära ja saatis kõik ta kaaslased hukka. Viimaks jõudis Odysseus ihualasti faiakide juure Scheria saarele, kus lahke ja vastuvõtlik rahvas elas. Surmani väsinud uinus Odysseus magama, niipea kui ta kaldale oli saanud. Kuningatütar Nausikaa tuli parajasti sinnasamasse paika mereranda pesu pesema. Kui töö tehtud, läks ta ise ujuma ja hakkas siis oma ümardajatega palli mängima. Mängimisel kukkus pall vette; tüdrukud kiljatasid ja äratasid sellega Odysseuse üles. Nausikaa viis ta linna oma isa juure, kes Odysseuse lahkelt vastu võttis ja tema jutustusi suure heameelega kuulas. Rohkete kingitustega saatis ta Odysseuse koju — Ithaka saarele. Kodumaa suitsu nähes tundis Odysseus ärarääkimata rõemu. Kuid asjad, millest ta siin kuulis, täitsid teda aina vihaga. Tema truu abikaas Penelopeia, kes tema kojutulekut igatsusega ootas, oli ülemeelsete Ithaka noortemeeste käes kimbus, need arvasid Odysseuse surnuks ja tahtsid Penelopeiat igaüks enesele kosida. Penelopeia viivitas otsuseandmisega, sest ta uskus, et Odysseus kindlasti koju tuleb. Ta ei lubanud kosje enne vastu võtta, kui kangas, mille kudumine tal käsil oli, valmis on saanud. Et aga aega edasi lükata, harutas ta öösel lahti, mis ta päeva jooksul oli kudunud. Selle aja sees asusid kosilased hulgana kõik Odysseuse majasse elama ja raiskasid seal süües ja juues tema vara. Koju jõudes sai Odysseus kõigest kodusest asjaloost mõne truu teenri ja oma poja Telémachos'e käest teada ja tahtis poja abil kosilastele nende ülemeelsust kätte maksta. Tundmatuna astus ta kerjuseriides nende ette. Kosilased võtsid

teda naerdes ja pilgates vastu. Juba ei jõudnud Penelopeia kosilastele enam vastu panna, vaid lubas sellele minna, kes Odysseuse ambu vinna jaksab tõmmata. Kõik katsusid, kuid kellegi jõud ei ulatanud. Siis astus kerjaja ette ja nõudis ambu ka oma kätte. Võimsalt tõmbab ta selle vinna. Ja nüüd algab hirmus kättemaksmine. Ühte kosilast teise järele tabavad tema nooled ja kui kõik kuni viimseni oma teenitud palga kätte on saanud, pühitseb truu abielupaar peale pikka lahusolekut oma rõemsat kokkusaamist.

III. Rändamise-aeg.

1. Pelasgid. Sugukonnad. Kokkupuutumine föniiklastega. — Kreeklased lugesid endid oma maa algusrahvaks: nende arvates pidid nende esivanemad otsekohe põlised maa päriselanikud olema. Tõepoolest aga olid nad, nagu nende keel näitab, Indogermani ehk Aaria tõugu rahvas, kes, teadmata mil ajal, Aasiast Balkani poolsaarele oli rännanud ja endise rahva siit ära tõrjunud. Kõige esimesi oma tõugu Kreekamaa elanikka kutsusid pärastised kreeklased pelasgideks, s. o. vanadeks. Maale tulles leidsid nad maa paksu metsa, soode ja järvedega kaetud olevat. Siin elasid nad karja kasvatades oma poolmetsikut elu edasi, nagu nende esivanemad Kesk-Aasias indogermaanlaste ehk aarialaste esialgses kodupaigas harjunud olid. Kui rahvas paksemaks läks, raiuti metsad maha ja kuivatati sood ära ja karjakasvatamise asemel hakkas enam põllupidamine maad võtma. Sel ajal ei olnud kreeklastel veel mitte riikisid, vaid rahvas valitses end ise sugukondade kaupa. Sugukonna liikmed olid oma vahel sugulased või vähemalt pidasid üksteist sugulasteks. Nad olid ühedest esivanematest siginenud, kummardasid üksi jumalaid ja kuulsid ühe vanema sõna, kes sugukonnale niisamasuguseks peaks oli kui isa perekonnale. Sugukonna-vanem oli sõjapealik, kohtumees ja preester ühtlasi. Sugukonnas oli hulk perekondasid, kelle peadeks jälle pereisad olid. Pereisad pidid sugukonna-vanema sõna

kuulma, kuid see pidi tähtsamate otsuste tegemise juures ka nende nõu kuulda võtma. Sugukonna kohus oli oma liikmeid kaitsta. Kui keegi sugukonna-liige mõne võera käest valu, viga või surma oli saanud, siis oli teiste sugukonna-liikmete kohus tema eest kätte maksa. Sugukonnad elasid oma vahel vihavaenus, käisid üksteist röövimas ja pidasid alalõpmata sõda. Nad olid ikka alles poolmetslased, kui föniiklased neid 2. aastatuhandel e. Kr. s. tundma õppisid. Need tulid oma kaubareisidel mere tagant Kreekamaale, heitsid saared ja rannamaad oma alla ja panid koguni sisemaal mõned suguharud omale maksu maksma. Mitmed Kreeka muinaslood tuletavad alandavat föniiklaste valitsuseaega meele (näit. ohvrimaks Minosele, millest Theseus ateenlased päästis.) Föniiklased nihutasid Kreekamaad hariduses palju edasi. Nende käest õppisid kreeklased müüride ehitamist, mäekaevandust ja metallasjade valmistamist; ka nende kirjatähed võtsid kreeklased tarvitusele. Aegamööda vabastasid kreeklased endid nende valitsuse alt ja hävitasid nende asundused ranna ääres ja saarte peal ära. Nüüd hakkasid kreeklased ise laevu ehitama ja merel sõitma, küll kaubeldes, küll röövides, sest kauplemine ja mereröövimine käisid vanal ajal lahutamatult käsikäes.

2. Doorlaste rändamine (umbes 1000. a. e. Kr. s). — Umbes 1000 aastat e. Kr. s. läksid Kreeka suguharud liikele, mille tagajärjel nad pea kõik omale uued kodupaigad said. Põhjust liikeleminemiseks andis see, et põhja poolt rahvad peale tungisid, kellele oma kodumaa kitsaks oli jäänud; nende eest pidid siis Kreeka suguharud taganema. Kõige pealt pidid doorlased, kes Põhja-Kreekamaal Olympose mäe ümbruskonnas asusid, oma kodupaiga maha jätma ja uut asupaika võitma minema. Nad läksid lõuna poole, üle Korinthose lahe Peloponnesose poolsaarele, mis nad kui tublid sõjamehed kunagi alla heitsid. Muinasjutu järel olid kolm vägimehe Heraklese järeltulijat nende juhid. Endised Peloponnesose elanikud, achailased, kes teiste kreeklaste hulgast nii väga silma paistsid, et üksvahe tervet Kreeka rahvast nende nimega achailasteks kutsuti, pidid

oma maa võitjate kätte andma ja ise poolsaare põhjarannas väikese maaribaga leppima, mida nende järele Achaia maakonnaks hüüdma hakati. Doorlased ise läksid viljarikastesse Lakoonia maakondesse elama, kuna muud poolsaare osad nende lepinguosaliste kätte jäid. Doorlased heitsid veel Korinthose linna alla ja tahtsid Korinthose maakitsust kaudu jälle tagasi põhja poole maid võitma minna. Kuid siin astusid neile Attika maakonnas joonlased vastu, sõjariistad käes. Joonlased olid anderikkam kreeklaste suguharu, kes kunsti- ja teadusepõllul teiste ees vao-ajajad olid ja kelle tööks seda tuleb pidadagi, et Kreeka kunstid ja teadused oma kuulsuse on saanud. Nüüd tuli neil doorlaste vastu oma kodupinda kaitsta. Jumalad olid, nagu muinaslugu jutustab, doorlastele küll ka joonlaste pealinna Ateena äravõitmist tõotanud, kuid ainult sel puhul, kui doorlased Ateena kuningasse ei puutu. Aga ateenlased said jumalate tõutuse teada. Nende kuningas Kodras pani puuraiuja riided selga, läks doorlaste leeri, tõstis seal tüli ja löödi maha. See tema tahtmine oli olnudgi, sest niipea kui doorlased teada said, et nad jumalate keelu vastu kuninga ära olid tapnud, ei katsunudki nad enam linna ära võita, vaid läksid oma teed. Ateenlased austasid Kodrost põlvest põlve kui isamaa päästjat. Attika maakond ja Euboia saar jäid joonlaste kitsendamata asupaigaks. Peale nimetud suguharude, doorlaste, joonlaste ja achailaste, teisi silmapaistvaid suguharusid kreeklaste hulgas enam ei olnud, vaid kõiki muid kreeklasi kutsuti ühe nimega aiollasteks, s. a. kirjuks suguharuks. Sel ajal, peale rändamiste lõppu, hakkasid Kreeka suguharud aru saama, et nad üks rahvas ja keele, viiside ning usu poolest oma vahel sugulased on: nende südamesse tekkis rahvusetunne. Nende ühine achailaste nimi hakkas ununema, sest et achailaste suguharu ise kõik oma tähtsuse kaotas ja aiollaste hulka ära kadus. Tekkis uus nimi: kreeklased hakkasid end hellenideks ja oma maad Hellas'eks kutsuma. Nende naabrid, iseäranis Itaaliamaal, hakkasid neid aga kreeklasteks kutsuma, ja see nimi on kõige

kestvamalt püsinud. Kõiki muid rahvaid, kes mitte nende tõugu ei olnud, nimetasid kreeklased barbarlasteks, s. o. võerasteks ehk umbkeelseteks.

3. Asumaad ja nende tähtsus. — Suguharude liikumine, mida doorlaste rändamiseks nimetakse, ei jäänud mitte Kreeka enese maale peatama, vaid ulatas kuni naabrimaadeni ja saarteni. Üks tõug joonlasi, kes Peloponnesose poolsaarel asusid, pidid sealt doorlaste eest taganema, ei leidnud aga joonlaste päriskodus, Attikas ja Euboias, mitte küllalt ruumi, waid istusid laeva ja sõitsid ühe Kodrose poja juhatusel uut kodupaika otsima. Attikast otse ida pool algab Aigeiose meres Kykladi saarestik, mis sel ajal alles föniiklaste ja teiste Aasiast tulnud elanikkude käes oli. Joonlased võtsid need saared oma kätte ja jäid siia elama. Muist aga läksid ka siit veel edasi Väike-Aasia randa, ajasid sealsed elanikud eest ära ja võtsid siin hulk rannamaid oma kätte. Kõige esimene linn, mis nad siia asutasid, oli Miletos; pärast asutati Efesos, Smürna ja hulk teisi veel juure. Aga ka teised suguharud rändasid üle mere välja ja nimelt olid doorlastel, kes ise kodumaal lõuna pool joonlasi elasid, ka asumaad saartel ja Väike-Aasia rannas joonlaste omadest lõuna pool, kuna aiollaste asumaad joonlaste omadest jälle põhja pool, nagu nad ise kodumaal ka suuremalt osalt joonlastest põhja pool asusid. Doorlaste asumaadest nimetame iseäranis Kreeta saart Aigeiose meres, kuhu peagi tugev doorlaste riik tekkis. Juba varem olid aiollased Väike-Aasia ranna äärse Lesbose saare oma alla võtnud ja siia Mytiléne linna asutanud; peagi võitsid nad Trooja linnast lõuna pool ka osa Väike-Aasia randa oma kätte. Kreeklaste väljarändamised kestsid aastasajad otsa edasi ja ulatasid aja jooksul ikka kaugemale. Viimaks oli terve Vahemere rand ja ka Mustamere rand nende asumaadega nagu üle külvatud. Itaalias asutasid nad Tarentum'i, Sitsiilias Syrakusai, Lõuna-Gallias (praegusel Prantsusmaal) Massilia linna, mis praegu Marseille (l. marssej) nime kannab. Isegi kauge Küprose

saare Süüria rannas kiskusid nad osalt föniiklaste käest ära. Mustamere ääre asutasid nad Taurise (praeguse Krimmi) poolsaarele Panticapaion'i linna, sinna, kus praegu Kertshi linn on, ja palju teisi. Arvatakse, et kreeklastel kokku umbes 250 asulinna ja asumaad olnud. — Harva jäid asulinnad pikemaks ajaks kodulinnade mõju alla. Nad hakkasid oma saatust iseseisvalt juhtima ja läkitasid ainult usupühadel oma saatkondasid kodulinna pidupäevadest osa võtma. Siiski oli asulinnade tähtsus Kreekamaale väga suur. Asulinnad andsid neile, kes kodus leiba teenida ei saanud või kes koduste oludega muidu mitte rahul ei olnud, võimalust kodust kaugemal eluaset leida; iseäranis tähtsaks aga said nad selle läbi, et nende läbi Kreeka kaubandus hõlpsasti laiali sai laguneda. Osalt omandasid asulinnad ka selle läbi tähtsust, et asujad uutes kodupaikades kõrgema kultuuraga tuttavaks said ja omalt poolt sellega jälle kodulinna tutvustasid. Iseäranis said Väike-Aasia ja muud Hommikumaa rahvad kreeklaste kultuura-koolmeistriteks. Nende eeskujul hakkasid kreeklased oma majasid ehitama, riiet kandma ja maja- ning sõjariistu valmistama. Ka löödud raha, kauba kaalud ning mõedud ja jumalate kujud ning templid on Hommikumaa naabrite käest laenatud. Kultuura alguse said kreeklased asumaade kaudu Hommikumaalt, kuigi nad pea oma õpetajatest kaugele ette tõttasid ja kõigi teiste rahvaste eesotsas iseseisvalt edasi sammuma hakkasid.

4. Homeros (umbes 900 a. e. Kr.). — Sõnumid doorlaste rändamise üle on ainult muinasjuttudes alal hoitud, sellepärast on nad kahtlased ja mõned ajalooteadlased loevad neie otsekohe luuleks. Kuid sellestsamast rändamise-ajast on üks kirjalik tunnistus pärit, mis küll otsekohe rändamistest ei jutusta, mis aga siiski selleaegseid olusid selgesti, kuigi kaudsest kirjeldab. See tunnistus on Homérose laulud, mis tänapäevani tervelt alale on jäänud. Laul ja luule olid kreeklaste juures üleüldse juba ammust saadik lugu peetud. Iga pidu puhuks, suurnikkudel isegi igaks söömaajaks oli ikka ka laulik kutsutud, kes esivane-

mate tegusid ülendas ja pealtkuulajate südant vaimustas, laulus endise aja võitlusi kiites. Iseäranis sagedasti lauldi Trooja sõjast ja laulu sisuks võeti kord ühe, kord teise kangelase teod, kes Trooja all võidelnud. Viimaks seati hulk laule ühendusse ja nii sündis lugulaul „Ilias", s. o. laulud võitlustest Ilioni ehk Trooja all. Lugulaulu sünnitajaks pidasid kreeklased Homerost, kelle nad pimeda ütlesid olevat. Tema elukäigu üle ei teadnud nad midagi kindlat ütelda, isegi seda mitte, kust kohast ta pärit oli. Tervelt seitse linna tahtsid Homerose sünnikoha au omale saada. On aga kahtlane, kas niisugust laulikut üleüldse olemas on olnud. Natuke hiljem sündis teine lugulaul, „Odysseia", mille sisuks Odysseuse eksisõidud on. Ka selle lugulaulu arvasid kreeklased Homerose tööks. Õnn oli, et need lugulaulud üles kirjutati, sest muidu oleksid nad, nagu kõik teisedgi, ära ununenud. Kreeklastele said need lauludekogud üleüldisteks koduraamatuteks, kust noored õpetust ja vanad vaimuvärskendust leidsid. Homerose laulud olid kreeklastele sedasama, mis meie aja ristirahvale piibliraamat on.

5. Riik ja olud. — Endised muinasaja sugukonnad kasvasid suureks ja ühistunne nende liikmete vahel hakkas kaduma. Sugukonnad kas lagunesid mitmeks või heitsid mitme teisega uueks ühenduseks kokku, mida fyle'ks kutsuti. Fylel oli oma ühine peavanem ja ühine jumalateenistus. Sõja või kaitse otstarbeks heitsid mitu fylet, näit. kolm või neli, kokku ja sünnitasid väikese riigi, mille piirid mitte laiemad ei olnud kui mõne jõe-oru või mäekõrgustiku võrd maad. Rahvas elas kas külades laiali või asutas linna (*pólis*), millele vaenlase vastu kaitseks müür ümber tehti. Homerose lauludest võime niisuguste linnariikide olusid ligemalt tundma õppida. Riigipea oli kuningas (*basiléus*), kelle esi-isaks harilikult mõnda vägimeest või jumalat arvati. Kuningavõim läks pärimise teel isa käest vanema poja kätte. Nagu muinasajal sugukonna-vanem, nii oli nüüd kuningas ülem sõjapealik, kohtunik ja preester ühtlasi. Tähtsatel kordadel pidi ta

vanemad (*gérontes*) nõupidamisele kokku kutsuma: need olid endised sugukonna-pead, kes nüüd ühtekokku kuninga nõukogu (*bulé*) sünnitasid. Aga ka terve rahvas kutsuti tarbekorral rahvakoguks (*agorá* ehk *ekklesia*) kokku, et talle kuninga ja nõukogu otsusid teada anda või mõnes iseäranis tähtsas asjas tema nõusolemist küsida. Rahvas andis oma nõusolemist või vastuseismist häält tõstes kuulda. Rahva kisa võrdleb Homeros merelaenete kohisemisega. Lahingusse minnes sõdisid kreeklased sõjavankritel, vaenlase peale viskodasid heites. Käsitsivõitluses sõditi mõegaga. Kaitseriistaks olid kiiver peas, kilp käes, vasksärk seljas, vasksäärikud säärte peal; vase asemele ilmus pärastpoole raud. — Homerose ajal oli Kreeka rahvas juba seisustesse jagunenud. Vanemal ajal seisusid ei olnud, vaid terve rahvas seisis üheõiguslistest liikmetest koos, kelle üle ainult vanem oli. Seisuslised vahed hakkasid tekkima, kui rahvas karjakasvatamise maha jättis ja põldu harima hakkas. Nimelt hakati siis põlluks tehtud maad selle omanduseks pidama, kes teda haris, kuna enne maa kõikidele ühteviisi tarvitada oli. Maaomanikud hakkasid peagi rikkaks saama. Need aga, kellele maad ei jatkunud, pidid rikaste põllule tööle minema ja oma töösaadused neile jätma; ise pidid nad sellega leppima, mis rikkad neile palgaks andsid. Nii tekkis vahe rikaste ehk paremlaste (*áristoi*) ja vaeste ehk alama rahva (*démos*) vahel. Üksi paremlaste sugukonnad võtsid usuasjade juhatamisest osa ja nende vanemad üksinda istusid kuninga nõukogus. Nii langes alam rahvas majandusliselt ja poliitiliselt rikaste maaomanikkude mõju alla. Mõned alama rahva liikmed jäid nii otsa, et endid ise enam toida ei jõudnud. Need pidid end mõnele paremlasele orjaks müüma. Orjaks langesid ka kõik need, kes sõjas vangi olid võetud. Orjadega võisid peremehed nii ümber käia, kudas tahtsid, — neid vigastada, tappa, müüa ja vahetada.

IV. Delfi ja Olümpia.

1. Delfi templi-ühisus. — Sellest hoolimata, et kreeklased hulgaks riigikesteks jaotud ja jelle läbi nagu üksteisest eraldud olid, lugesid nad endid ometi üheks rahvaks, kellel üks keel, ühed kombed ja ühed jumalad. Sellepärast nimetasid nad endid ka ühise nimega hellenideks, kuna kõik teised neile barbarlased, s. o. umbkeelsed olid. Kõige tugevamaks ühendajaks oli neil usk ühiste jumalate sisse. Sagedasti heitsid mitu linna kokku, et mõne pühakoja ümbruses, mis neist mitte kaugel eenial ei olnud, mõne jumala auks üheskoos pidu pühitseda. Selle pühakoja eest kandsid siis ka kõik need linnad ühiselt hoolt ja andsid talle tarbekorral ühisel jõul kaitset. Niisugustele templi-ühisustele anti nimeks amfiktyones, s. o. ümberkaudsed elanikud. Kõige kuulsam templi-ühisus oli Delfi oma, mille liikmeks aegapidi pea kõik Kreeka riigid astusid. Parnassose mägestiku lõunaküljel, vaikses, pühalikus paigas, kuristikkude keskel, oli ilus tempel, mis Apollonile pühendud. Mäekülgede peal oli veel teisigi pühakodasid ja preestrite elumajad. Seda kohta hüüti Delfiks. Templi peahoone oli kaljulõhe peale ehitud, kust uimastavat auru üles tõusis. Selle auru sisse pandi kolmejalgse järi peale neitsi istuma, keda ettekuulutajaks ehk pythiaks hüüti. Uimaseks minnes hakkas pythia sonides üksikuid sõnu rääkima. Kreeklaste arvates rääkis neitsi suu läbi Apollon ise neid sõnu ja kuulutas küsijatele tulevikku ette. Preestrid kuulasid sõnu ja hääli tähele pannes pealt, katsusid nende järele jumala ettekuulutamisest aru saada ja seadisid siis oma arusaamise põhjal vastused küsimiste peale kokku. Enamasti olid vastused kahe otsaga, nii et neist ühte- ja teistpidi aru võis saada. Seda ettekuulutuse-kohta kutsuti oraakliks. Teiste kõrval oli Delfi oraakel kõige kuulsam. Kaugelt ja ligidalt tulid nõuküsijad siia ja tõid templile määratu palju kallid kingitusi kaasa. Ei üksik inimene ega riik ei astunud mitte ainustki tähtsat sammu enne kui oraakli kaudu jumala

arvamist järel oli küsitud. Et preestrid inimestega laialt kokku said, siis tundsid nad Kreekamaa olusid ja riikide sisemist korda hästi, nii et nad enamasti ka väga asjalikult vastasid. Oraakel on riikide peale sagedasti kõige paremat mõju avaldanud. Kui mõni riik lonkama lõi, siis andis oraakel nõu mõnda tarka meest uusi seadusi valmistada lasta, ja tegi need rahvale selle läbi armsaks, et ta nad oma poolt heaks kiitis. Oraakel tegi sõjapidamise inimlikumaks, sest ta nõudis, et templi-ühisuse liikmed sõda pidades vastastikku mitte linna ära ei pea hävitama ega joogivett vastase linnast kõrvale juhtima.

2. Ühised pidud. — Peale jumalatemplite olid tervele rahvale ühendavaks sidemeks üleüldised ja ühised pidustused, kuhu rahvas kaugelt ja ligidalt osa võtma voolas. Kõige kuulsamad pidustused olid need, mis iga nelja aasta tagant kesksuve ajal Olümpias peajumala Zeusi auks toime pandi. Kui suur piduaeg ligidal oli, kustus tervel maal kõik vaen ja riid, jumala rahu valitses üle terve Hellase. Kõigist riikidest, ka meretagustelt asumaadelt tuli pidusaatkondasid oma ohvriloomadega Elisemaale, kus telgid üles löödi või lausa taeva all aset võeti. Sest Olümpia ei olnud mitte linn, vaid ainult püha paik, kus Zeusi marmoritempel seisis ja templi juures preestrite ning nende teenijate majad. Templi ümber kasvas õlipuu mets, müüriga ümberpiiratud püha hiis. Aja jooksul tekkis hiide veel teisi templid, altarisi, jumalakujusid ja muid kaunisid kunstitooteid. Kõige ilusam ehe oli aga suurepärane Zeusi marmoritempel ise, milles kõige ülem Kreeka kunstitöö alal seisis, Feidiase tehtud Zeusi hiiglakuju, kullast ja marmorist valmistud. Keset hiide seisis suur altar, kus ohvriloomi põletati. Pidustuste tähtsamaks osaks olid võidumängud, mis 5 päewa kestsid. Kõige tähtsamaks võidumänguks loeti võidujooksmist. Ihualasti, sest et riided takistuseks oleksid olnud, astusid nooredmehed rinnu võidujooksu teele ehk stádionile, mille pikkuse järel (600 jalga) terwel Kreekamaal teepikkust arvati. Hüüdjad astusid ette, teatasid rahvale

wõitlejate nimed ja küsisid valju häälega, kas keegi tõendada teab, et mõni võitlejate hulgast vangiraudu on kannud või paha elu elanud. Kui kellegi peale süüdi ei tõstetud, anti märki ja võitlejad pistsid jooksma. Esimene päralejõudja oli võidumees. Teises kohas peeti võiduajamist. Ajaja seisis kaherattaga vankris püsti, mille ette 4 hobust oli rakendud. Võidutee teises otsas oli kaks sammast; nende vahelt pidid kõik läbi kihutama. Vankrite murrus põrkasid mitmed vastastikku ja läksid puruks. Isegi hobused ja ajajad said surma või haavata. Peale selle katsuti veel mitmetpidi jõudu. Mõned maadlesid, mõned hüppasid. Tuli ette, et hüppajad korraga 50 jala kaugusele hüppasid. Mõned viskasid ümmargust vaskratast, „kadsa" ehk „ketast" (*diskos*), õhus niikaugele kui jõudsid, mõned katsusid odaga märki visata, mõned jälle pidasid rusikavõitlust. Rahvahulk vaatas võitlusekäiku hinge kinni pidades pealt, kõrgemal laudade peal istusid võidumõistjad, purpurriided seljas; pillimehed puhusid vilepilli. Mitte raha ega rikkust ei saanud võitja oma võidu eest palgaks, vaid ainult õlipuu okstest tehtud lihtsa pärja. Aga teda austati nagu võidurikast sõjapealikut. Tema kuju seati Olümpias üles, tema au kuulutasid kõige suuremadki laulikud. Kodulinnas võeti võitjat rõõmuhõiskamisega vastu. Mõnes linnas kisti võitja liginemisel osa linnamüüri maha, täheks, et linnal, mida niisugused mehed kaitsevad, müürisid tarvis ei ole. Spartas anti võitjatele au-iste kuningate kõrval; Ateenas pandi nad riigi kulul riigijuhtide kõrvale eluaegseks lauavõõraks. Õigusega pidasid kreeklased kehakarastamisest nii palju lugu; nad teadsid et terves kehas terve vaim aset on. Olümpia pidud olid neile nii tähtsad, et nad nende järel oma aega arvasid, nagu meie oma aega Kristuse sündimise järel arvame. Esimene Olümpia pidu, mida kreeklased mäletasid, oli meie aja-arvamise järel a. 776 e. Kr. s. Niisamasugusid pidusid peeti Delfi templi ligidal, Isthomose ehk Korinthose maakitsusel ja Nemea linnas Argolise maal. Au ja hiilguse poolest ei jäänud need Olümpia pidudest mitte palju taha. Pidud andsid kreek-

lastele mahti endid vastastikku kui ühe maa lapsi tundma õppida, pidul olles said vanad tuttavad üksteisega kokku, vihamehed leppisid ära ja sobitasid uusi sõprusi.

V. Sparta.

1. Helootid, periekid ja spartlased — Kõigi teiste Kreeka riikide hulgast tõusis võimu ja kuulsuse poolest ajajooksul Spàrta ehk Lakedímon Peloponnesose poolsaarel kõige esimese paiga peale. Kreeka rändamise ajal oli salk doorlasi Eurótas'e jõe oru Lakoonia maal mõõgateraga oma alla heitnud ja endiste Achaia sugu elanikkude käest maa ja vabaduse ära kiskunud. Suurema hulga neist tegid võitjad helootideks, s. o. lihtsalt orjadeks ja jagasid nad ühes nende maa, aedade ja viinamägedega eneste vahel ära. Ainult üks osa endiseid elanikke, kes ümberkaudu ahtratel mäekülgedel elasid, perie'kid, s. t. ümberkaudsed elanikud, pärisid varanduse ja vabaduse enestele, pidid aga võitjatele doorlastele iga aasta maksu maksma ja end nende seatud kohtumõistjate alla heitma. Siiski ei olnud nad mitte doorlaste isiklikud orjad, vaid nende omanikuks loeti tervet riiki. Nii sai Lakedaimonisse kolmest seisusest rahvast: 1) õnnetud orjad ehk helootid, 2) isiklikult vabad, aga maksulised riigialamad ehk periekid ja 3) isandad, doorlased, keda arvu poolest teiste hulgast vaevalt kaheksas osa oli. Väikesel salgal rõhujatel oli põhjust küllalt rõhutud achailaste mässamahakkamist karta, sellepärast ei läinud nad mitte oma üksikutesse mõisatesse elama, vaid elasid oma maa pealinnas Spartas koos. Selle linna järel hüüti neid ka spartlasteks. Nemad ise tööd ei teinud, vaid olid aadeliseisus, kes end rõhutud helootide tööst ja periekide maksust elatasid. Helootid harisid nende mõisade põldusid, nemad ise aga käisid ainult jahil ja harjutasid end osavalt sõjariistu tarvitama.

2. Lykurgose riigikorraldus (umbes 884 a. e. Kr.) — Doorlased heitsid alguses ainult ühe osa Lakoonia

maad alla, nimelt Eurootase jõeharu ülemise osa, mis enesele Lakedaimoni nime sai. Tervet Lakooni maad ära võita ei läinud neil kaua aega korda, sest et nad oma keskel ühel meelel ei olnud. Nimelt olid kaks kuningasugu Sparta trooni pärast tülis ja kumbagit oli osa doorlasi toetamas. Tülile tegi Lykurgos lõpu peale ja pani sellega Sparta tulevasele suurusele põhja. Ei ole palju mehi olemas, kelle nimi nii kuulus ja tuntud oleks kui Sparta riigikorraldaja Lykurgose oma. Kuid teateid on meil tema enese üle koguni vähe, ja needki, mis olemas, on mitmetpidi väga kahtlased. Vähem kahtlased on ainult järgmised teated: Lykurgos oli teise kuningasoo liige, ise ta aga kuningas ei olnud. Ta tahtis riiki kurnavat tüli mõlema kuningasoo vahel lõpetada ja küsis selle kohta Delfi oraakli käest nõu. Oraakel käskis teda riiki põhjani uueks luua. Spartlased heitsid jumaliku käsu alla ja andsid Lykurgosele voli jumala tahtmist täide saata. Kõige pealt lepitas Lykurgos mõlemad tülitsejad erakonnad ära, sest ta määras, edaspidi valitsegu Spartas kaks kuningat kõrvuti, teine teisest kuningasoost. Ühtlasi vähendas ta kuningate võimu tublisti, sest et ta neile 28-liikmelise nõukogu kõrvale seadis, millele geruusia nimeks anti, s. o. vanameeste nõukogu. Oma nime sai nõukogu sellest, et tema liikmetest keegi alla 60 aasta vana ei tohtinud olla. Kuningad olid geruusia esimehed. Nad pidid aga kõik tähtsamad asjad nõukogu kätte arutada andma ja ka ise nõukogu otsuse alla heitma. Vanameeste nõukogu üle oli veel üks võim, see oli terve rahva koosolek, kelle käes riigi ülemvõim seisis. Muidugi võisid rahvakoosolekule ainult Dooria sugu mõisnikud ehk spartlased ilmudu, mitte aga perlekid või koguni helootid, Iga täiskuu ajal kutsusid kuningad ja geruusia rahva kokku tarvilikka ametnikka valima ja ettepanekute üle häält andma. Iga spartlane, kes peale 30 aasta vana oli, võis rahvakoosolekust osa võtta. Sõnaõigust aga ei olnud rahvakoosolekul kellegil muul, kui ainult kuningatel ja geruusia liikmetel; ainult nemad võisid ettepanekuid teha ja nende heaks või vastu kõneleda.

Rahvas võis ainult kas „ja“ või „ei“ ütelda. Lykurgose korralduse läbi sai Sparta riik omale niisuguse kuju, et teda osalt ainuvalitsusliseks, osalt aristokraatliseks, osalt aga demokraatliseks riigiks võis nimetada.

3. Ühine varandus Spartas. — Peagi hakkasid naabrid tundma, kui palju tugevamaks Sparta riik Lykurgose korralduse läbi oli läinud. Nüüd ei jõudnud achailaste linnad Eurootase jõe-oru alamas osas neile mitte enam vastu panna, vaid sattusid nende võimu alla. Allaheidetud achailased tehti osalt periekideks, osalt jaotati nad ühes oma mõisade ja taludega spartlaste vahel heloodideks. Sealjuures peeti silmas, et iga spartlase perekond umbes ühesuuruse maatüki ja ühepalju helootisid sai. Iga spartlane pidi nagu suurnik kunagi elada võima. Et aga mõisad mitte võeraste kätte ei satuks ega ka jaotamise läbi väikseks ei jääks, ei annud riik neid mitte päriseks, vaid ainult tarvitada, ja keelas nende jaotamise hoopis ära. Ükski spartlane ei võinud oma mõisat võerale müüa ega kinkida, vaid pidi ta ilma jaotamata oma vanemale pojale pärandama, kes oma vendade ja õdede ülespidamise eest hoolt pidi kandma. Pikapeale läks mõni perekond nii suureks, et tema maaosa tema liikmetele mitte enam seisusekohast ülespidamist ei jõudnud anda; siis katsuti uusi maid juure võita ja sealt perekondadele uusi maaosasid anda. Välja rännata, nagu teised kreeklased, ei armastanud doorlased mitte; nad ei olnud suured kaupmehed, sellepärast ei tundnud nad ka mitte suurt asumaade vajadust.

4. Messeeni sõjad (734—668). — Lakooniast lääne pool, Taygeton'i mägede taga, kõige viljarikkamas Peloponnesose poolsaare osas, elas rändamise-ajast saadik Messeeni rahvas, niisama kui spartlased, Dooria suguharust. Spartlased himustasid nende maad oma kätte saada ja algasid selle pärast nendega sõda. Kui ühe Sparta kuninga käest küsiti, kas ta siis tõesti oma Dooria soost vendade vastu sõtta tahtvat minna, siis vastas ta: „Meie lähme ainult jaotamata maad omale võtma.“

Üheksateistkümmend aastat kaitsesid vaprad messeenlased oma kodupaika. Viimaks ei jõudnud nad enam tervet maad kaitsta, vaid kindlustasid end keset kodupinda Ithome mäe otsas, kuni nad ka selle käest ära pidid andma. Spartlased võtsid nüüd maa täitsa oma alla ja tegid messeenlased helootideks, hoolimata sellest, et need niisama Dooria tõugu olid kui spartlasedki. — Neljakümne aasta pärast tõusis õnnetu Messeeni rahvas üles. Vana Messeeni kuningasoo järeltulija Aristomenes kutsus oma suguvennad üles maad vabastama ja ajas spartlased suure kitsikuse sisse. Spartlased aga kutsusid Attikast omale kuulsa laulumehe Tyrtaiose appi, kes ühtlasi tubli sõjamees oli. See oskas oma sõjalaulude ja eeskujulise vaprusega Sparta sõjameeste julgust jälle õhutada. Aristomenes sai lüüa ja pidi ühes kaaslastega Eira kaljukindluses, Messeeni põhjapoolses osas, varjupaika otsima. Siin pani ta spartlastele 11 aastat vastu. Siis pidi ta kindluse käest ära andma, sai aga ise luba tervelt oma sõjameestega ära minna. Ta suri Roodose saarel. Mahajääjate peal hakkas aga spartlaste ike nüüd raskemalt lasuma kui iialgi enne. Tyrtaios laulis nende kohta: „Nagu eeslid ägasid nad raske koorma all; oma isandatele pidid nad poole sest ära andma, mis maa neile jagas."

5. Efoorid. — Messeenlaste käest kistud maa läbi olid spartlased oma piirid poole laiemaks ajanud ja ka helootide arv oli allaheidetud messeenlaste läbi poole võrra kasvanud. Umbes 400.000 inimest pidid nüüd orjaikkes elama ja 8000 suurnikule Spartas seisusekohast ülespidamilt muretsema. Mis oleks Sparta riigist saanud, kui kuningas helootide ja periekide poole hoidma oleks hakanud ja neid vabadusevõitlusele üles kutsunud? Ja Sparta kuningatest võis kergesti oodata, et nad rõhutud hulkade abil piiramata võimu kätte katsuvad saada, sest võimu piiramisega, mis Lykurgos ette oli võtnud, ei olnud nad mitte sugugi rahul. Või missugune oleks riigi saatus siiski olnud, kui spartlased ise oleksid raha ja varandust himustama ja pehmet elu elama hakanud ja kui

nad oma sõjaharjutused hooletusse oleksid jätnud? Kas oleks siis see käputäis spartlasi veel need suured orjade hulgad oma käpa all jaksanud hoida? Need küsimused pani Cheilon omale ette, kes Ateena Soloniga ühel ajal elas ja keda kreeklased oma seitsme kõige targema mehe hulka loevad. Umbes 600. a. e. Kr. pani ta plaani ette, kuidas riigi põhiseadust muuta tuleks, et need kartused mitte tõeks ei lähe. Et kuningatele helootide ja periekidega kokkuleppimist võimatuks teha, pandi viieliikmeline efooride, s. o. ülevaatajate kogu ametisse, kes alalõpmata kuningate järel pidid valvama. Efoorid valiti rahvakoosolekul ühe aasta peale ja anti neile suur võim kätte. Nemad võisid kuningate ja vanameeste nõukogu otsusid tühjaks teha; nad võisid kuningaid igal ajal vastutusele võtta ja neid, kui geruusia nõus oli, ka ametist lahti ja surmagi mõista. Kuna teised spartlased kuningate ees püsti pidid tõusma, jäid efoorid istuma. Ei olnud ime, et viis efoori aja jooksul kõik võimu oma kätte kiskusid, et nad õieti riigivalitsejateks said ja kuningad nende tahtmise täitjateks jäid.

6. Spartlaste elukorraldus. Lastekasvatus. — Efoorid pidid ka selle eest hoolt kandma, et Sparta aadeliseisus periekidest ja helootidest võimu poolest niisama üle oleks, kui ta neist arvu poolest taga oli. Sellepärast pidid spartlased sõjatubliduses, vapruses, kehakarastuses, sõjariistade harjutuses ja sõnakuulmises kõige kõrgema tipuni tõusma. Et seda otstarbet kätte saada, valvasid nad hoolega aadelimeeste lastekasvatuse üle, mis riik täitsa oma kätte võttis. Juba kohe peale sündimist vaatasid seks seatud ametnikud iga poeglapse läbi, kas tast tugevat meest loota võib või mitte. Nõrgad ja vigased viidi metsa ja jäeti sinna ilma abita surema. Teised kasvatati üles. Ainult seitsmenda elu-aastani jäid lapsed ema hoole alla; siis võeti nad riigi kasvatusmajasse, kus riigiametnikud neid valjusega kasvatasid. Kasvatuse siht oli lapsi lihtsat elu elama õpetada ja nende keha raudselt harjutada. Kasvandikud käisid palja peaga ja paljajalu; talvelgi anti

neile ainult jaopärast riiet selga. Magama pidid nad ilma waibata, palja pilliroo peal, mida nad ise Euratase jõest kitkusid. Sööki anti neile nii wähe, et nad nälga ainult varguse teel võisid kustutuda. Kui neid varguse pealt kätte ei saadud ja nad viimaks ise oma varguselugu jutustasid, siis said nad kiita pealegi, sest neid taheti ettevaatlikuks ja kavalaks kasvatada. Kui nad aga varguse pealt kinni võeti, siis said nad peksa. Ei näljast ega janust, ei külmast, soojast ega ka valust ei tohtinud nad hoolida. Iga aasta katsuti nende vastupidavust: Artemise altari ees peksti neid palja ihu peale piitsaga, kuni veri välja tuli. Kes piitsutamist kõige kauem välja jõudis kannatada, ilma et ta valu kõige vähematki märgata oleks annud, seda loeti võitjaks. Juhtus sedagi, et poisid piitsahoopisid ilma sõnalausumata vastu võtsid, kuni nad surnult maha langesid. Igapäev olid harjutused jooksmises ja hüppamises, ketase- ja odaviskamises, vehklemises ja muudes kehaharjutustes. Peale selle õpetati neid veel veidi pilli mängima ja laulma, sest spartlastel oli viisiks pidudel ja sõjas laulda. Nii näit. laulsid vanemad mehed: „Me olime kord tublid mehed, täis julgust ja jõudu.“ Neile vastasid keskealised mehed ja laulsid: „Seda oleme meie praegu, kes tahab, tulgu ja katsugu.“ Viimaks hüüdsid noored mehed: „Meie tahame edaspidi veel tublimaks saada kui teised siiamaani.“ Muidu pidid nooredmehed vanemate inimeste vastu aupaklikud olema. Alandliku ja tasase sammuga pidid nad uulitsal käima, silmad maha löödud, käed mantli hõlmesse mässitud. Eksijaid karistati paiga peal kepiga; iga täiskasvanud mees oli kohustud seda tegema. Sagedasti võeti poisikesi meeste söömalauale kaasa, et nad meeste juttu kuulda ja seega oma vaimu harida saaksid; aga mitte iialgi ei tohtinud nad ilma lubata meeste jutu vahele segada. Kui nende käest midagi küsiti, siis pidid nad lühikese ja selge sõnaga vastama; seesugustest „Lakoonia vastustest“ peeti tervel Kreekamaal lugu. Peaaegu selsamal kombel kasvatati tütarlapsi; sellepärast olid Sparta naesterahvad oma tugevuse ja iluduse poolest üle maa kõige kuulsamad.

7. Nooredmehed. — Kuni 18. eluaastani jäid nooredmehed riigi kasvatusmajadesse; siis asusid nad kasarmusse, kus päris sõjaharjutused algasid. Kuni 30. eluaastani jäid nad kasarmusse, kus nad igapäev sõja- ja kehaharjutusi tegid. Peale selle oli neil veel teine ülesanne: helootide üle valvata. Igal talvel pidid mõnisada Sparta noortmeest, mõõgad vööl, moonaranitsad seljas, linnast välja helootide sekka minema ja igaüks oma ette, nii salaja kui iial võimalik, helootide tegevuse järel luurama. Neil oli õigus iga kahtlast helooti oma heaksarvamise järel läbi pista. Nii elasid helootid lõpmata surmahirmus. Ühtlasi oli see salakuulamise amet harjutuseks sõja vastu, sest seeläbi kasvatas noor spartlane oma kavalust, harjutas end inimese verd valama ja väljapealse elu raskusi kandma.

8. Täismehed. — Alles 30. eluaastaga loeti spartlane täisealiseks; alles siis võis ta rahva koosolekutest osa võtma hakata ja omale kodu asutada. Kuid ka nüüd veel pidi ta sõjaseltsilistega üheskoos sööma, ja riigi poolt olid söögid määratud, et mitte elupehmus maad võtma ei hakkaks. Viieteistkümne mehe kaupa astusid nad oma valimist mööda laudkondadeks; iga laudkonna liige andis oma osa söögiaineid. Harilik roog kõikidele, ka kuningatele, oli must veresupp, mis sealihast, soola, vee ja äädikaga oli keedetud. Kellegile muule peale spartlaste see supp ei maitsnud. Supi juure võis metslinnu liha võtta, kui mõni lauaosaline ise linnu maha oli lasknud; niisama oli ka viin, odraleib ja puuvili lubatud. Kõigil olid ühtemoodi riided: kare, värvimata villadest koetud mantel. Mingisugust üleliigset asja spartlasel olla ei tohtinud. Seaduses oli määratud, et eluhoone lagi ainult kirvega, uks ainult saega tohtis tehtud olla. Et ka mitte kauplemise teel ehteasju maale ei pääseks, tarvitati ainult raudraha, millel võeraste juures mingit väärtust ei olnud. Kodumaalt ei tohtinud keegi ilma ülemuse loata välja rännata; kes rändas, seda loeti surmanuhtluse vääriliseks. Võerad tohtisid paljalt ajuti ja hoolsa järelvalvamise all Lakoonias elada, päriselt sinna asuda ei lubatud neile

ilmaski. Nii oli spartlase elu kätkist hauani valju korralduse all: ta pidi tundma, et tema elu mitte tema enese päralt ei ole, vaid riigi päralt. — Teistele kreeklastele paistis niisugune elamine üksluine ja ilma rõemuta. Keegi pehme eluga harjunud mees ütles, et see ei olevat kellegi ime, kui spartlased nii surma kartmata lahingusse lähevad: terve nende elu ei olevat mitte parem kui surm. Tõepoolest paistiski nii, nagu algaks nende õige elu alles sõjas. Sõtta minnes panid nad purpurriided selga, silusid juuksed ja habeme hoolega siledaks ja ehtisid oma raudkiivrid vanikutega. Vilepillide helidel ja sõjalaulude saatel tormasid nad lahingusse. Neid, kes vapralt sõdides langesid, ehiti loorberivanikutega; nende mahajäänud omaksed olid nende peale enam uhked kui nende langemise pärast kurvad. Kes põgenenud või paljalt taganenudki oli, sellest ei peetud tervel tema eluajal enam lugu. „Tulge kas ühes oma kilbiga tagasi või (surnult) tema peal", hüüdsid emad oma poegadele järel, kui need sõtta minemas olid. Sest suuremat häbi Spartas ei tuntud kui kilpi käest maha visata, et lahedam põgeneda oleks. Muidugi peab spartlasi, kes oma tahtmise järel niisuguse valju korra all elasid, nende enesesalgamise pärast imestama. Aga ei tohi siiski unustada, et neil selle juures muud sihti ei olnud kui ainult oma loomuvastast valitsust oma suguvendade üle alal hoida. Selle sihi said nad küll täitsa kätte. Neid peeti äravõitmata sõjameesteks. Nad ei ehitanud oma linnale mitte müüri ümber, sest nad pidasid oma sõjameeste vaprust paremaks kaitseks kui müüri. Aga muud neil ka ei olnud. Vaimuhariduse jätsid nad peaaegu sootuks hooletusse. Et nende seadused kirja ei olnud pandud, siis õppisid nad vaevalt lugema ja kirjutama. Mis muidu elu armsaks ja kauniks teeb, sellest ei olnud Spartas midagi olemas. Mitte ainustki tähtsamat kunstitööd ei olnud Spartas leida; templid ja riigihooned olid ilma maitseta ja iluta üles ehitatud, niisama kui üksikute perekondade majahütid. Tublisid sõjamehi on Lakedaimonis lugemata hulk olnud, aga ei ainustki kunstnikku, mitte

ainustki luuletajat, ei ainustki mõttetarka, peaaegu ka mitte ainustki riigimeest, kes oma kõrgema mõttelennu ja suurepäraste ettevõtete läbi ajaloos aupaiga oleks omandanud.

9. Peloponnesose leping. — Spartlased oleksid ihaldanud küll tervet Peloponnesose poolsaaart oma alla heita, nagu nad Messeenaga tegid, kuid oma 8—9000 sõjamehega — enam neid ei olnud — ei jaksanud nad seda mitte korda saata, kui vaprad nad ka olid. Aga seda nad jaksasid küll, et ajajooksul pea kõik Peloponnesose riigid kas vabatahtlikult või sunnitult nendega lepingusse astusid, kuna ülemjuhatus — hegemoonia — sõja- ja rahuajal nende kätte jäi. Spartal oli õigus lepinguosalisi sõtta kutsuda, nii sagedasti kui ta ise seda vaja arvas olevat. Kui aga lepinguosalised sõda alustada tahtsid, siis oli Sparta hea tahtmine, kui ta neile sõtta appi läks. Kõigis sõjakäikudes, mis lepinguosalised ühes Spartaga ette võtsid, oli ikka spartlane ülem. Selle Peloponnesose lepingu põhjal oli pea terve Lõuna-Kreekamaa sõjajõud nende käes. Ja mitte ainult Peloponnesose riigid, vaid ka kõik muud kreeklased harjusid ajajooksul ära, Spartat oma ülemjuhiks pidama, kui mõni suur hädaoht kõiki ähvardamas oli. Nende valida elukorra kuulsus ja hirm nende sõjariistade eest ulatasid kõige kaugemate maadeni. Aga vaevalt oleksid nad Persia vägivallale vastu jõudnud panna, kui mitte üks teine Kreeka riik päästjaks ei oleks ilmunud. See oli Ateena ehk Ateen, mis suuruse ja hiilguse poolest Spartast kõrgemale tõusis.

VI. Ateen.

1. Türannivalitsus. — Vanast ajast saadik olid kõigil Kreeka riikidel põlised kuningad eesotsas. Nende kõrval oli aga uhke aadeliseisus, kes oma sõja-osavuse ja rikka maaomanduse läbi tähtis oli; nagu kuningad, nii kiitlesid ka nemad, et nad kas vägimeeste või otsekohe jumalate järeltulijad olevat. Aadelimeestega pidasid kuningad nõu; need olid neil sõjas tähtsamad abimehed. Aga

aegapidi hakkasid aadelimehed mõtlema, et nemad ilma kuningata isegi riiki valitseda ja vaenlase vastu kaitsta oskaksid. Peaaegu kõigis Kreeka riikides läks neil korda ainuvalitsust lõpetada ja võimu oma kätte kiskuda. Nii astus ainuvalitsuse asemele aadelivalitsus ehk aristokraatia. Ainult Spartas jäi kuningavõim alale, aga ka sealgi nii kitsa võimupiiriga, et ta ainult nimepidi olemas oli. Peaaegu igalpool mujal valitsesid riiki aadeli valitud ametnikud. Kuid oma võimu tarvitasid aadelimehed ühekülgselt ainult eneste kasuks. Uhkelt nimetasid nad endid „paremlasteks“ *(âristoi)* ehk „kaunideks ning headeks“ *(kalokagathoi)* ning vaatasid põlastusega rahva peale, kes oma palehigis leiba sõi, ja kurnasid rahvast hoolimatult. Sellepärast hakkasid laiad rahvahulgad nurisema. Mitmes linnas, kus kauplemine ja merelsõitmine õitsele oli läinud, tekkis agar kaupmeeste ja käsitööliste seisus, kes aru ei suutnud saada, miks ainult aadelimehed ja mitte ka nemad riigiametnikkudeks saada ei võinud. Tekkis vihane erakonnavõitlus aadelimeeste ja rahva vahel. Selle juures juhtus sagedasti, et mõni auahne aadelimees oma seisusevendadest lahku läks, rahva etteotsa astus ja aadelivalitsusele lõpu tegi. Rahval ei olnud midagi selle vastu, kui tema juht ja poolehoidja riigivõimu oma kätte kiskus; rahvas kaugemale ei mõtelnud, kui et aadeliseisus oma võimu kaotaks ja rahvas seks korraks tuge ja abi saaks. Erakonna päid, kes sel kombel valitsejateks said, kutsuti Kreekamaal türànnideks. Mitmed türannid olid anderikkad mehed, kes võimsalt ja targalt valitsesid. Mõned türannid aga tegid kõiksugu hirmutegusid; selle tagajärjel hakkas türanni nimi halba tähendust saama ja tähendab nüüdki veel hoolimata ja verejanulist hirmuvalitsejat. Harilikult ei olnud nende valitsusel kuigi pikk iga. Mõnikord sai aadel neist võitu, ajas nad minema ja pani uuesti aristokraatliku valitsuse maksma; mõnikord jälle sai rahval himu neist täis; siis ajas rahvas nad ära ja pani rahvavalitsuse maksma. Nii tõusid demokraatlikud valitsused. Niisugusid sisemisi võitlusi ainuvalitsuse, aadelivalitsuse, türannivalit-

suse ja rahvavalitsuse vahel on suurem osa Kreeka riikisid läbi elanud, niihästi Kreeka kodumaal kui ka väljaspool kodumaad — asulinnades.

2. Aadelivalitsus Ateenas (750—594 e. Kr.). — Attika maa Ateena linnaga, kus Joonia tõugu rahvas elas, oli ainukene riik Kreekamaal, mis doorlaste rändamise ajal puutumata endiseks oli jäänud. Peale selle kui Kodros oma ohvrisurma läbi Attika maa doorlaste eest oli päästnud, valitsesid tema järeltulijad veel mitusada aastat Ateenas, kuni aastal 750 e. Kr. kuninga sugukonnas riid tõusis, mille tagajärjel aadelil korda läks kuningavalitsust lõpetada. Põlise kuninga asemele astus nüüd valitud riigijuht, keda aadeliseisus esialgul Kodrose järeltulijate hulgast kümneks aastaks valis. Peagi hakati ka teisi aadelimehi selle ameti peale valima ja viimaks pandi ühe riigijuhi asemele üheksa meest, kes ainult üheks aastaks ametisse valiti. Neid nimetati arhontideks, s. o. valitsejateks. Esimene arhont, kes arhontide-kogu eesistuja oli, kandis nime *„árchon epónymos“*, s. o. nimeandja arhont, sest et tema nime järel aastat nimetati; teine arhont oli *„archon basiléus“*, s. o. kuningas, sest tema oli, nagu vanasti kuningas, riigi ülempreester; kolmas oli *„archon polemárchos“*, s. o. sõjapealik, sest et tema sõjaväe juht oli. Teised kuus arhonti kandsid nime *thesmothétes*, s. o. seaduseandjad, sest et nemad ülemad kohtunikud olid. Sel viisil oli ainuvalitsusest aadelivalitsus saanud. — Rahvas aga ei saanud sellest muutusest kergendust ühtigi. Küll ei olnud alam rahvas, nagu Spartas, pärisorjad, aga riigiasjade kohta ei olnud temal mingisugust ütlemist: nende juhtimine oli aadelimeeste ehk eupatriidide, s. o. kõrgestsündinute eesõigus. Aga juba olid Attika talupojad selle järje peale langemas, kus Sparta helootid seisid: pärisorjusse. Sõjaskäimine, maksud ja viljaikaldused olid nad välja kurnanud. Nad ei saanud enam muidu oma elu üleval pidada, kui pidid aadelimeeste käest laenu võtma. Kes aga kord laenu võttis, see langes kiiresti võlgadesse, sest laenude eest maksti Ateenas kuulmata kõrget intressi;

hiljemaltki maksti harilikuit ikka veel 12 %. Viimaks pidid talupojad oma talud võlgade eest aadelimeeste kätte andma. Hea oli veel, kui talu andmisega võlg tasa sai või kui aadelimees koha peale endise omaniku rentnikuks jättis, kes 5/6 osa lõikusest aadelimehele rendiks pidi andma. Kui võlg tasa ei saanud, siis oli võlauskujal Ateena linna halastamata võlaseaduse põhjal õigus võlgnikku oma orjaks teha, või koguni võerale maale orjaks müüa. Säherdused olud panid rõhutud rahva nurisema. Nuriseti, et alam rahvas aadelivalitsuse all ilma kaitseta on, et kohtunikud oma heaksarvamise järel kohut mõistavad. Nõuti, et vähemalt seadus kirja pandagu, mille järel kohtunikud edaspidi peaksid käima. Ja a. 621 antigi ühele arhondile, Drakon nimi, käsk seadusi kirja panna. Kuid neist seadustest ei saanud alamrahvas mitte mingisugust kergendust. Drakoni seadused olid nii validad, et kreeklased neid „verega kirjutud" ütlesid olevat: isegi kõige tühisemat süütegu, näit. ka põlluvilja vargust karistati surmanuhtlusega; võlaseadused jäeti niisama armuheitmataks, kui nad enne olid. Rahva nurin läks kibedamaks; juba tõsteti mässusid ja juhtus veriseid kokkupõrkamisi. Õelad rahva eesvedajad katsusid türannideks tõusta; rahvas aga harutas mõtet, kuidas tervet aadelisugu saaks hävitada ja tema varandust rahva vahel jagada.

3. Soloni võlaseadused (594 e. Kr.). — Sel ajal elas Ateenas kõrget sugu aadelimees Solon, Kodrose tõust. Ta oli sõjatublidust üles näidanud, pikkadel reisidel enam tarkust omandanud kui keegi teine ateenlane, ja oskas oma mõtteid südamesse tungivate lausete näol ette kanda. Ta armastas oma isamaad palavalt, tundis aga selgesti, et Ateena riiki hukatus varitseb. Ta ei olnud nii kitsarinnaline kui tema seisusevennad, teised aadelimehed, vaid vaatas osavõtlikult oma vaeseks jäänud kaaskodanikkude ja nende rõhutud seisukorra peale. Ühes laulus, mis peagi suust suhu käima hakkas, kirjeldas ta rahva häda ja nõudis, et selle vastu seaduste muutmiste teel abi soetataks. Soloni ülesastumine ajas terve Ateena linna ärevile. Aadelimehed

panid talle süüks, et ta rahvast oma poole meelitavat ja ise türanniks tahtvat saada. Tõepoolest oleks Solonil üpris kerge olnud oma esivanemate krooni jälle kätte saada: rahva juhid, tema sõbrad ja isegi Delfi oraakel andsid talle selleks hoogu. Aga Soloni aus meel hoidis teda säherduse kiusatuse eest. Selle tagajärjel hakkas aadeliseisuski tema vastu usaldust ülés näitama ja nimetas ta vabatahtlikult a 594 e. Kr. esimeseks arhondiks; temale tehti ülesandeks, rahvast aadeliseisusega ära lepitada. See ei olnud mitte kerge ülesanne, aga oma tarkuse ja arusaamise varal läks tal siiski korda seda ülesannet täita. „Üks tõmbas mind ühele, teine teisele poole," ütles ta viimaks ise; „ma olin nii kui hunt hulga koerte keskel. Kui ma siis seda teha oleksin katsunud, mida iga erakond nõudis, siis oleks minu kodulinnas hulk mehi oma elu kaotanud." Ta ei tahtnud aadeli käest mitte kõike varandust ära riisuda, ehk alam rahvas seda küll nõudis; ta pidas eravarandust puutumatuks. Aga enam kui eravarandusest pidas ta vabadusest lugu: võlgasid, mille läbi riigi kodanikud oma varanduse kaotasid ja orjusse langesid, ei tunnistanud ta maksvaks. Sellepärast käskis ta kõik endised kodanikud, kes võlgade pärast orjaks olid saanud, ilma tasuta vabaks lasta; need aga, kes väljamaale orjaks olid müüdud, laskis ta riigi kulul vabaks osta. Surmanuhtlusega ähvardades keelas ta ära edaspidi kodanikka võlgade pärast orjaks müüa. Et väikeste maaharijate seisukorda parandada, andis ta teise seaduse välja, mille põhjal kõik võlad, mis maade peale tehtud, tühjaks kuulutati: kivitulbad, mis võla täheks põldudele püsti olid pandud, kaotati sealt jäljeta ära. Selle võlakustutuse *(seisachtheia)* läbi said suurnikud palju varalist kahju; Solon ise kaotas suure osa oma varandusest; kuid muud teed ei olnud, kui mitte tervet alamat rahvast orjusse ei tahtnud langeda lasta. Paljud, kes kahju said, olid selle üle muidugi kibedat viha täis. Kui Ateena rahvas aga rõhuvast koormast lahti sai ja julgelt oma vabadust maitsta võis, siis algas uus tegevus ja värske elu lõi lokkama, millest ka endised kahjusaajad jälle kasu hakkasid saama.

Nurin Soloni võlaseaduste üle hakkas vaikima, ja pärastistel aegel, kui Ateena sisemine kord enam ilmaski võlgade pärast raputamist tunda ei saanud, kiitsid kõik ühel meelel Soloni teguviisi.

4. Soloni riigikorraldus. — Aadelimehed andsid Solonile voli ka riigikorraldust ja seadusi muuta, kui ta muutmist tarvis leiab olevat. Ta panigi põhjalikud muudatused toime, nimelt selleks otstarbeks, et üksikute rahvakihtide vahel edaspidi rahu maad võtaks. Et kohustusi riigi vastu õiglaselt ära jagada, jaotas ta rahva maa sissetuleku suuruse järel nelja liiki. Et ta maaa sissetuleku maksu jaotamise aluseks võttis, oli loomulik, sest maa oli sel ajal ainukene või vähemalt pea-sissetulekuallik kõigil Ateena kodanikkudel. Esimese liigi hulka arvas ta need, kes oma maa pealt läbistikku vähemalt 500 medimnost ehk vakka vilja või 500 pange õli, või viina said. „Viiesaja vakameestele“ *(pentakosiomedímnoi)* tegi ta ülesandeks sõjalaevu muretseda, mis hästi kallis maksma tuli, sest riik andis ainult palja laevakere; ka usupidude toimepanemise kulud jäid nende kanda. Teise liiki arvas Solon need, kes 300—500 vakka või pange lõikust said; nende kohus oli sõjas ratsa teenida ja alatasa ratsahobust sõjavalmis pidada. Sellepärast nimetatigi neid ratsameesteks *(hippeís)*. Kolmanda liigi kodanikud, kes 200—300 vakka või pange lõikasid, teenisid sõjaväes soomusjalameestena *(zeugites)*, s. o. neil pidi täis sõjamunder olema: kiiver, raudsärk, raudsäärikud, kilp ja oda. Sõjamundri ja ülespidamise pidid nad sõja ajal enestele omal kulul nõutama. Neljandasse liiki jäid kõik need kodanikud, kes oma lõikust vähem kui 200 vakka või pange said, ja need, kellel maad sugugi ei olnud *(thétes)*. Neid ei sunnitud sõtta minema, vaid nad pidid ainult hädaajal, kui vaenlane maale tuli, sõjariistad kätte võtma, mis nad siis ka ise, kuidas aga keegi sai, omale muretsema pidid. Korrapäralisi maksusid kodanikkude käest ei nõutud; kui aga riigil mõnel erakorral raha vaja oli, siis jaotati maks maa suuruse ja sissetuleku järel üksikute peale ära.

— Aga kel suuremad kohused, sel ka suuremad õigused. Solon kaotas küll aadelimeeste sündimise läbi saadud eesõigused, aga nendele, kes riigi heaks suuremat koormat kandsid kui teised, andis ta suuremad eesõigused. Nii muutis Solon Ateena riigi aristokraatliku kuju timokraatlikuks. Timokraatia on varanduslisele järjele *(tímema)* põhjendud riik, milles kodanikkude eesõigused neile peale pandud kohustusi mööda järkjärgult tõusevad. Timokraatia on vahelüliks aristokraatia ja demokraatia vahel. Kolme ülema liigi kodanikud üksinda, s. o. suurnikud ja keskseisus, said õiguse riigiametisi pidada. Üheksa arhonti, kes, nagu ennegi kõige kõrgemateks riigiametnikkudeks jäid, valiti ainult ülema liigi, s. o. kõige rikkamate kodanikkude hulgast. Arhontide üle valvama pani Solon suure 400-liikmelise nõukogu, kuhu kõige kolme ülema liigi kodanikka võis valida, nii et siia ka keskseisuse liikmed ligi pääsesid. „Neljasaja nõukogu“ ehk lihtsalt nõukogu *(bulé)* pidas valitsuse, s. o. arhontide teguviisi silmas, valvas riigi rahade sissevõtmise ning väljaandmise üle ja arutas seaduse eelnõud läbi, mis aga alles siis seaduseks said, kui terve rahvas nad heaks oli kiitnud. Sest kõige ülema võimu andis Solon rahvakoosoleku kätte, millest iga Attika kodanik, niipea kui ta 20 aastat vanaks oli saanud, osa võis võtta, olgu ta nii vaene kui tahes, või elagu ta linnas või maal. Rahvakoosolekut peeti määratud ajal pealinna turul või pärastpoole Akropolise mäel Pnyx'i künka peal. Rahvakoosolekul valiti arhondid, seal tehti otsusid sõja ja rahu kohta, lepingute asjus, seaduste ja muude ettepanekute üle. Iga aus kodanik võis sõna saada; kuid kombeks oli saanud, et noored ja harjumata mehed siin vaikisid. Hääletati kätt üles tõstes. Veel teise õiguse andis Solon rahvale: kui keegi kodanik arvas, et arhondid tema asjas ülekohtuse otsuse on teinud, siis võis ta selle otsuse vastu vännutud meeste kohtusse edasi kaebada, mis iga aasta loosiga kõigist neljast kodanikuliigist valiti; valitud mehed pidid vandega tõotama seaduse ja õiguse põhjal kohut mõista. — Soloni riigi-

korralduse tipp oli areiopagos'e kohus. Juba vanast ajast saadik oli see kohus elu ja surma üle kohtumõistja olnud. Solon tegi talle nüüd ülesandeks kodanikkude usu ja kombe, kasvatuse ja elu üle valvata. Laiskasid pidi ta tööle, pillajaid kokkuhoidmisele manitsema, üleüldse kõiki, kes kombeliselt eksinud olid, valju sõna ja karistusega õigele teele tagasi juhtima. Tal oli koguni õigus, nõukogu ja rahvakoosoleku otsusid tühjaks tunnistada, kui nad riigikorra ehk õiguse vastu käisid. Areiopagose kohtu liikmeteks võisid ainult esimese liigi kodanikud saada, sest ainult endised arhondid, kes oma ametit laituseta olid pidanud, said tema eluaegseteks liikmeteks.

5. Muud Soloni seadused. — Solon ei korraldanud mitte ainult riiki, vaid andis terve seaduseraamatu välja, mis sest ajast peale ateenlaste elule juhtnööriks oli. Tema korraldas kalendrit ja ajaarvamist, tegi rahaväärtuse, mõedud ning kaalud kindlaks ja määras karistused süütegude eest. Tema ei piiranud aga mitte kodanikkude isiklikku vabadust, nagu see Spartas sündis. Ta nõudis, iga kodanik heitku erakondade-võitlustes ühele või teisele poole, muidu kaotab ta ise kodaniku-õigused. Erakondade-võitlustest osavõtmine paistis Solonile tähtsam abinõu olevat, riigiasju vaol hoida, sest midagi ei olnud tema arvates nii kardetav kui hoolimatus riigiasjades. Ta nõudis, nagu Lykurgos Spartas, hoolsat nooresoo kasvatust, mitte ainult kehalist, nagu Lykurgos, vaid ka vaimlist, ei annud aga mitte Lykurgose eeskujul lastekasvatust riigivalitsuse hoolde, vaid jättis selle ülesande laste vanemate täita. Noor Ateena kodanik pidi lugema ja kirjutama õppima, aga iseäranis ka muusikas ja kunstis õpetust saama. Nii oli Solon riigikuju loonud, kus kõik võim laia rahvahulga kätte oli antud ja kus valitsuseohjad oma valitud ametnikkude käes olid. Nii sai Ateen esimeseks vabariigiks, mida ajalugu tunneb.

6. Peisistratos (561 e. Kr.) — Puhk aega edenes Attika rahvas rahulikult Soloni loodud seaduste varju all. Siis ilmusid uued erakonna-võitlused. Nimelt kahetsesid

aadelimehed oma endise võimu kaotsiminekut taga. Alam rahvas jälle ei suutnud unustada, et Solon muist maad suurnikkude käest mitte ära ei võtnud, nagu nad lootnud, ja neile ei annud. Pealegi oli Soloni seisahteia (võlgade vähendamine) ainult sekssamaks korraks abi toonud, kuna majandusline olu endiseks oli jäänud. Selle tagajärjel tekkisid jälle uued võlad, mis oma kõrge protsendiga rahvast niisama rõhusid kui ennegi. Elatanud Solon, kellest küll suurt lugu peeti, ei jõudnud nurisejaid siiski mitte rahule manitseda. Rahvas hakkas ühe aadelimehe Peisistratose järel käima, kes talle suupärast rääkida oskas ja kõike head lubas anda. Kord ilmus auahne Peisistratos, üleni verine, linnaturule ja rääkis, et kui ta parajasti oma mõisa sõitmas olnud, tulnud talle teel mõrtsukad kallale, kes aadelimeeste saadetud olnud. Rahvas sattus seda kuuldes ärevusse. Solon, kes Peisistratose sugulane oli ja teda hästi tundis, sai küll aru, et ta rahvast petab ja türanniks tahab saada; ta ütles talle otse näkku; „Sina oled ise ennast haavanud, et oma kaaskodanikka petta," aga see kõik ei aidanud. Kutsuti rahvakoosolek kokku ja otsustati Soloni vastuseismisest hoolimata, et Peisistratosele antagu luba omal 50 kepimeest ihukaitseks pidada. Peisistratos muretses omale peagi veel enam ihukaitseväge ja selle abil võttis ta kord ootamatalt Ateena kindluse Akropolise oma alla. Küll võttis 70-aastane Solon sõjariistad kätte ja kutsus rahvast üles türanni vastu võitlust algama, aga ühed kartsid, teised olid hoolimatud ja kolmandad rõemustasid oma eesvedaja kordaläinud kavaluse üle pealegi; Soloni kutset ei võtnud keegi kuulda. Küll aeti Peisistratos mõne aja pärast sõjariistade abil Ateenast minema, aga viimaks võitis ta oma vastased siiski ära ja jäi kuni oma eluotsani (527. e. Kr.) türanniks. Nii oli Ateena vabariik omale jälegi valitseja saanud. Peisistratos jättis Soloni korraldused silmakirjaks küll maksma, tõepoolest aga pidas ta ise kõik võimu oma käes. Ta kandis selle eest hoolt, et tema pojad või sugulased ikka arhontide hulgas olid ja et suures 400-mehelises

nõukogus tema poolehoidjate käes enamus oli. Kuid tema ei olnud mitte türann meie aja mõttes, mitte verejanuline mees, vaid tark valitseja, kes rahva käekäiku hoolega parandas. Ta andis vaeseks jäänud talupoegadele riigi raha odava intressiga laenuks, et nad oma majapidamist paremale järjele saaksid seadida, laskis Ateena linna suurte ehitustega kaunistada ja andis seega hulgale inimestele ehituste juures tööd ning leiba. Peale selle kandis ta vaimuvalgustuse eest hoolt. Ta kutsus mitmed kuulsad Kreeka laulikud Ateena linna elama, korjas Homerose laule ja laskis nad kirja panna. Ka kaubandust ja laevaehitust edendas Peisistratos. Üleüldse hakkas Ateena riik Peisistratose ajast saadik õitsvale järjele tõusma.

7. Soloni surm (umbes 560 e. Kr.). — Kui Peisistratos valitsuse oma kätte oli kiskunud, ei tihanud Solon, nagu mitmedki teised vabariigi poolehoidjad, mitte enam Ateenas elada ja uue valitseja alla heita. Ta jättis kodumaa maha ja läks Küprose saarele elama, kelle valitsejaga ta tuttav oli. Teel käis ta Sardese linnas Lüüdiamaa kuninga Kroisose juures võerusel, kes teda lahkesti vastu võttis. Jutustakse, Kroisos olla targale ateenlasele kõiki oma varakambrid ja muid rikkusi näidata lasknud ja tema käest siis küsinud, keda ta kõige õnnelikumaks inimeseks maailmas peab. Solon olla kõige pealt Ateena kodanikku Tellost ja siis kahte Argose noortmeest Kleobist ja Bitoni nimetanud, sest et need õnnelikult elanud ja kaunist surma surnud; siis saanud Kroisos, kes iseennast kõige õnnelikumaks arvanud, pahaseks ja küsinud, kas Solon siis teda niigi õnnelikuks ei pea, kui neid lihtkodanikka. Solon võis talle õigusega vastata, et rikkus ja võim inimest veel mitte õnnelikuks ei tee ja et üleüldse keegi end enne surma õnnelikuks ei tohi kiita. Veel enne kui Kroisos oma rikkuse ja riigi kaotas, suri tark Solon Küprose saarel, 80 aastat vana.

8. Türannivalitsuse lõpp (510 e. Kr.) — Kui Peisistratos suri, astusid tema kaks poega Hippias ja Hippárhos tema asemele. Ateenlased kannatasid

nendegi valitsust rahulikult, ehk küll maksud, mis juba Peisistratos peale oli pannud, ateenlasi tüütama hakkasid. Kui uued valitsejad ka veel toredaks läksid ja teisi suurnikka põlgama hakkasid, asutasid mõned noored aadelimehed vandeseltsi ja tapsid Hipparhose ühe usupidu puhul ära. Hippias, kes nende käest pääsis, hakkas nüüd venna surma vihaselt kätte maksma. Ta läks nii hoolimatuks ja verejanuliseks, et isegi laialdane rahvahulk talle selga hakkas pöörma. Iseäranis osavalt töötas Hippiase vastu üks Ateena suurnik Kleisthenes, kes maalt välja oli saadetud ja Delfis elas. Ta oli Delfi preestrite ligidane sõber ja tema nõuandmise peale vastas oraakel Sparta saadikutele iga kord, kui nad jumala käest nõu küsima tulid, et spartlased päästku Ateen türannivalitsuse alt. Viimaks hakkasidki spartlased jumala nõudmist täitma. Nad saatsid Attikasse sõjaväe, millega Kleisthenes ja hulk teisi maalt väljasaadetuid ateenlasi kaasa läksid, ja ajasid Hippiase minema. See põgenes perslaste juure. Nii pääsis Ateen türannivalitsuse alt, mida ta vaheaegadega umbes 50 aastat oli kandnud.

9. Kleisthenes (508 e. Kr.). — Peale Hippiase minemasaatmist algasid Ateenas jälle erakondade-võitlused. Ühelt poolt tahtsid aadelimehed, kelle abil türannivatitsuse kaotamine suurelt osalt korda läinud oligi, kõike võimu jälle oma kätte tagasi saada, nagu see enne Soloni aega oli olnud; Sparta sõjavägi, mis alles Ateenas oli, toetas aadelimeeste erakonda. Teiselt poolt katsus laialdane rahvahulk enam võimu oma kätta saada. Rahva juhiks heitis ausameelne Kleisthenes, kes spartlased ja aadelimehed ära võitis ja Ateenas demokraatliku valitsemisekorra maksma pani. Tema esimene hool oli aadelimeeste poliitilist mõju murda. Selle otstarbe kättesaamiseks võttis ta kaks abinõu käsile: suurendas vaesemate kodanikkude arvu ja vähendas üksikute aadeliperekondade mõju nende ümbruskonnas. Ta andis Ateenas elavatele võerastele kaupmeestele ja käsitöölistele, n. n. metoikidele, s. o. juureasunud elanikkudele, kodanikuõiguse;

selle tagajärjel pääsesid need rahvakoosolekutest osa võtma ja tõstsid seal alama rahva arvu enam mõjule. Aga veel tähtsam oli aadeliperekondade mõju vähendamine. Juba vanast ajast saadik oli Attika rahvas nelja osakonda jaotud; neid osakondi nimetati fylé'deks ja igaüks neist seisis mitmest sugukonnast koos. Iga sugukonna tuumaks olid mõned aadeliperekonnad, kes endid ühe ja sellesama esivanema järeltulijateks ning seega omavahel sugulasteks lugesid. Iga aadeliperekonna varju all elasid ka juba vanast ajast saadik mõned kodanikkude ja talupoegade perekonnad ja lugesid endid, niisama kui aadeliperekonnad, sugukonna liikmeteks, muud kui seisuse poolest alamateks. Nii seisis terve Attika alamrahvas ikka mõne aadeliperekonnaga ühenduses ja nende juhatuse ning mõju all. Solon oli selle korralduse maksma jätnud ja määranud, et iga fyle suurde nõukogusse 100 liiget valib, mis läbi neid 400 liiget saigi. Vanast ajast jäänud aupaistuse mõjul, oma suure varanduse ja iseäranis ka selle pärast, et usuasjad nende juhtida olid, oli aadelimeestel oma ümbruskonna peale suur mõju ja kui nad kokku hoidsid, võisid nad valimisi ikka nii juhtida, et niisugused mehed ametitesse said, kes neile meelepärast. Selle mõju alt katsus Kleisthenes rahvast päästa. Sugukonna asemele, mille liikmed sagedasti üle terve Attikamaa laiali elasid, seadis ta külakonna ehk démos'e, s. o. kõik kodanikud, kes ühe küla piirides elasid. Mitu külakonda ühendas ta üheks kogukonnaks ehk fyle'ks. Terves Ateena riigis seadis ta endile nelja fyle asemele 10 fylet. Uutes fyledes valisid aadeliperekonnad täitsa võeraste perekondadega, oma naabritega, üheskoos ja ei saanud nende peale mingisugust mõju avaldada. Endiste saja nõukogu liikme asemel valis nüüd iga fyle 50 liiget, nii et endise 400 liikme asemele nüüd kokku 500 liiget nõukogusse sai. Nõukogu muutis Kleisthenes kõige tähtsamaks valitsusasutuseks. Mitte ainult ei pidanud nõukogu seaduseelnõusid läbi harutama, enne kui nad rahvakoosolekule otsustada läksid, vaid ta valvas ka seaduste ja muude

rahvakoosoleku otsuste täitmise üle. Sellepärast pidid alatasa 50 nõukogu-liiget, s. o. iga fyle valitud liikmed järgimööda kümnes osa aastat, nimelt 35 päeva Ateenas ametis olema ja jooksvaid riigiasju ajama. Need 50 kutsuti esimeesteks (*prytáneis*). Oma ametiajal said nad ülespidamise prytaneion'is, s. o. nõukogu majas, kus teisedki tublid mehed, kes selle au väärilisteks arvatud, riigi kulul ülespidamist said. Arhontisid laskis Kleisthenes ka edaspidi ainult aadelimeeste hulgast valida, kuid vähendas nende tähtsust märksa. Juba türannivalitsuse ajal oli arhontide tähtsus palju langenud, nüüd aga pani Kleisthenes veel mitmeliikmelised ametkonnad nende kohusid täitma. Ühe sõjapealiku (*archon polemarchos*) asemele pani ta kümme väepealikut (*strategós*); iga fyle valis neid ühe, kes oma fyle väe-osa juhataja oli. Ülemjuhatus käis igapäev järgimööda ühe väepealiku käest teise kätte, kuna arhondi kätte ainult eesistumine sõjanõukogus ja ohvritoomine enne lahingut jäi. Niisama pani Kleisthenes esimese ehk nimeandja arhondi asemele, kes siiamaani riigi rahaasjanduse üle valitses, kümneliikmelise ametkonna rahaasju juhtima. — Kuna Kleisthenes sel kombel ühelt poolt aadelivõimu murdis, katsus ta teiselt poolt türannivalitsuse tagasitulekule mõjuvat takistust teha. Ta määras, et nõukogu rahva käest iga aasta peab järel pärima, kas mitte tarvis ei ole mõnda meest maalt välja saata. Igaüks, kes seda tarvis arvas olevat, kirjutas soovitava mehe nime kivikillu peale ja pani oma killu selleks seatud nõu sisse. Kui 6000 killu peal üks ja seesama nimi seisis, siis pidi kodanik, kes seda nime kandis, kümneks aastaks võerale maale elama minema. Tema au ja varandus jäi talle alles ja ta oli, niipea kui tagasi tuli, jälle täisõigusline kodanik. Rahvakogu otsuse põhjal võis teda ka enne kümne aasta lõppu koju tagasi kutsuda. Selle killukohtu ehk ostrakismose (*ostrakon* = kivikild) läbi tegi Kleisthenes võimalikuks auahneid erakonna-juhte õigel ajal maalt välja kihutada, enne kui nad türannivalitsuse oma kätte jõudsid kiskuda. Kleisthenese uuendused, mis

Ateena riigi demokraatlikuks vabariigiks muutsid, lõpetasid kõik erakonnavaenu, nii et Ateena kodanikud kõike oma jõudu majanduslise edenemise, kunsti, teaduste ja sõjaosavuse harjutamise peale võisid tarvitada.

10. Vahekord Sparta ja Ateena vahel (umbes 500 e. Kr.). — Peale Kleisthenese uuendusi oli vahe kahe tähtsama Kreeka riigi, Sparta ja Ateena vahel, täitsa selgunud. Kuna Spartas kõik võim aadeliseisuse käes oli, kes kõigest jõust vana korda alal katsus hoida, pandi Ateenas agarasti uuendusi toime, mille tagajärjeks laia rahvahulga võimulepääsmine oli. Ka väljaspool koduriiki katsus Sparta aadelivõimu, Ateen aga rahvavõimu igal puhul toetada. Arvati, et poliitiline vahe tõu vahe peal põhjeneb, et spartlased, kes Dooria verd olid, oma raskeloomulise tõu pärast vanast visalt kinni pidasid, kuna rõemsa meelega ning kergema loomuga ateenlased, kes Joonia tõugu olid, otse kui lennul uuendustele vastu tõttasid. Peapõhjust poliitilise vahe seletuseks peame aga mujalt otsima. Sparta riik oli nagu sõjaleer keset maharõhutud rahvahulka; mingi uuendus ei võinud võimumeestele enam midagi kasu tuua, vaid uuendustest oleksid ainult rõhutud periekid ja helootid kasu saanud. Sellepärast seisid Sparta täiskodanikud iga uuenduse vastu. Ateena riik oli sugukondade kokkuleppimise teel tõusnud, sellepärast ei olnud siin sel määral rõhujaid ega rõhutuid, nagu Spartas. Sparta oli peale selle mannermaa riik, milles põlluharimine tähtsam toimetus. Ateen aga seisis mere ääres ja sai sadamalinnaks, kus kaubandus ja tööstus varsti suurema tähtsuse said kui põllutöö. Spartlased seisid 6. aastasaja lõpul suure Peloponnesose lepingu eesotsas ja katsusid oma mõjualustes riikides igal pool neid poliitilisi põhjusmõtteid maksma panna, mis nende oma kodus valitsesid. Türannivalitsus, mis ainult laia rahvahulga toetusel tekkida sai, ei leidnud spartlaste seas poolehoidmist. Sellepärast olidki nad valmis Ateenast Hippiast ära ajama minema. Nad ei tahtnud aga mitte, et peale türannivalitsuse lõppu

Ateenas alam rahvas võimule pääseks, vaid vaatasid Kleisthenese uuenduste peale väga kõeriti. Nad katsusid Ateena riiki väevõimul koguni oma mõju alla saada. Kui Kleisthenes peale Hippiase äravõitmist ka Sparta abiväe minema oli kihutanud, võtsid spartlased selle häbistava juhtumise enestele põhjuseks, et ühes kõigi Peloponnesose lepingu osalistega Ateenas rahvavalitsuse põhjendamist takistada. Ateenlased pääsesid ähvardavast hädahohust ainult selle läbi, et Korinthose abivägi Peloponnesose lepinguväest lahkus ja koju tagasi läks, kuna mõlemad Sparta kuningad oma vahel sellepärast tülisse läksid, kumb neist Korinthose väe taganemisele põhjust annud. Korinthlased aga ei usaldanud Ateena riiki võita aidata, sest nad said aru, et spartlased siis liig tugevaks oleksid saanud ja kunas tahes edaspidi ka Korinthose riigi oma alla heitnud. Spartlased ühes oma Peloponnesose lepinguväega läksid tühjalt tagasi. Nende põhjapoolsed lepinguosalised, Boiotia ja Euboia riigid, kes Sparta nõuandel põhja poolt Attikasse olid tunginud, said ateenlaste käest hiilgavalt lüüa. See tuleproov, mis Ateena peale uuenduste maksmapanemist nii hiilgavalt läbi tegi, kinnitas noort demokraatlikku korda ja juhatas tema juured sügavale rahvaelusse.

VII. Väike-Aasia kreeklased.

1. Alkaios ja Saffo. Thales Miletose linnast (umbes 600 e. Kr.). — Varemalt kui kodumaa linnad läksid Kreeka asulinnad õitsele, iseäranis Väike-Aasias. Nende läbi lagunes Kreeka kaubandus laiali ja nemad hoolitsesid selle eest, et meresõit kreeklastele igapäevaseks ametiks sai. Joonia asulinnad Miletos, Fokaia, Samos, Chios ja Efesos ning aiollaste saar Lesbos oma pealinna Mytiléne'ga sammusid kõigi teiste eesotsas ning edendasid meresõitu, kaubandust ja tööstust. Nad ise läksid seeläbi jõukaks ja ühes jõukusega ilmus Väike-Aasia linnadesse ka rikas ja mitmekesine vaimuelu. Siin olid Homerose lugulaulud tekkinud. Siin

tekkisid, kui jutustavate lugulaulude õitseaeg juba möödas oli, uut laadi laulud, n. n. lüürilised laulud, kus laulik mitte juhtumisi ei jutusta, vaid laulus oma tundmusi ilmutab: armastust ja vihkamist, rõemu ja kurbust ja kõike muud, mis tema südant liigutab. Kõige kõrgemale tipule tõstsid Kreeka lüürilise luule kaks kuulsat laulikut Alkaios ja Saffo, kes umbes 600. a. e. Kr. Lesbose saarel elasid. Alkaios oli tulise vaimuga aadelimees, kes mõeka ja kannelt ühesuguse osavusega käsitada oskas, Saffo aga oli naisluuletaja, kelle laulud nii kaunid ja südamlikud olid, et vanad kreeklased teda kümnendaks muusaks kutsusid. Väike-Aasias oli ka kujuraiumise-kunsti kodupaik. Kaua aega ei osanud kreeklased omale muid jumalakujusid teha kui ainult niisugusid, mis nad viletsal viisil putükist välja nikerdasid, savist pätsisid, või, nagu föniiklased, plekist tagusid. Umbes 600 aastat e. Kr. hakkasid mõned kunstnikud Samose saarel kujusid vasest valama, teised Chiose saarel neid peitli abil jälle marmorist raiuma. Sest ajast peale edenes Kreeka kujuraiumise-kunst imekiiresti kuni täiuseni: nende uhketesse, sammastega kaunistud marmoritemplitesse ilmusid vask- ja marmorikujud, mille sarnasid peale nende enam tehtud ei ole. Nagu kunstides, nii olid Väike-Aasia hellenid kodumaale ka teaduste teenäitajaks. Miletoses elasid kõige esimesed ajaloo- ja maadeteaduse-kirjutajad, niisama ka esimesed loodusteadlased ehk „filosoofid“ (s. o. teaduse sõbrad), kes teaduse abil maakera ja ilmakehade saladusse katsusid tungida. Kreeka ilmatarkade eesotsas seisab Miletose linna suurnik Thales, kes Egüptuses täheteadust ja maamõetmist oli õppinud. Tema oli esimene kreeklane, kes taevatähti mitte enam jumalateks ei pidanud, vaid tulisteks taevakehadeks, ja päikese varjutust mitte enam paha kuulutavaks ähvarduseks ei arvanud, mida jumalad oma tahtmise järel korda võivad saata, vaid loomulikuks nähtuseks, mida juba ette välja arvata võib. Ta andis Joonia linnadele Väike-Aasias nõu omavahel lepingut teha, et nad Aasia riikide vastu end kaitsta jõuaksid;

need aga ei kuulnud tema sõna, vaid arvasid, et igaüks enese eest küllalt hoolitseda jõuab, ja kaotasid seepärast vabaduse.

2. Vabaduse kaotamine. — Rikkad Kreeka sadamalinnad ei võinud Aasia suurte maadevõitjate himu äratamata jätta. Juba Kroisos oli neid alla heitma hakanud; kui aga Kroisus ise langes, rõhus Kyros nad üksteise järel oma alla. Perslased seadsid allaheidetud linnadesse omameelsed mehed türannideks, kes neile maksusid pidid maksma ja tarbekorral abivägesid ning sõjalaevu saatma. Vabadusega harjunud kreeklastel oli säherdune sundus ütlemata raske kanda. Kui Dareios Sküütimaal käis, oleksid nad Doonau silda vahtides tema vastu peaaegu mässu tõstnud. Kuid siis astus kreeklaste plaanile, nagu ülemal jutustud (vaata lk. 43), Miletose türann Histiaios vastu, kes muidugi aru sai, et ühes perslaste valitsusega ka tema valitsus põhja kaotab. Dareios oli tema vastu tänu üles näidanud, siis aga umbusklikuks läinud ja ta oma juure Susa linna kutsunud. Siin oli Histiaios Dareiose nõumees, sõi temaga ühes lauas, kuid ühtlasi oli ta nagu vang, sest oma juurest ei lasknud teda Dareios mitte kuhugi minna.

3. Joonlaste mäss (500—494 e. Kr.). — Et Dareiosele kätte maksa, otsustas Histiaios oma väimeest Aristágorast, kes Miletoses tema asemel türanniks saanud, perslaste vastu mässule kihutada. Ta ajas ustaval orjal juuksed peast maha ja kirjutas tema palja pea peale mässulekutse. Kui orjal juuksed jälle pähe olid kasvanud, saatis ta selle Miletose linna ja sõnum pääseski õnnelikult Aristagorase kätte. See panigi türanniameti maha ja hüüdis oma Kreeka kaasvendi mässule. Igal pool kihutati nüüd Joonia asulinnadest perslaste pandud valitsejad minema ja seati demokraatlised valitsused asemele. Aristagoras sõitis sõjalaevaga Kreekamaale ja läks spartlaste palvele, et need oma suguvendi raskes võitluses Persia ilmariigi vastu toetaksid. Aga kitsarinnaliselt ütlesid lühikese poliitilise pilguga spartlased end Joonia asulinna-

dest lahti. Teist moodi olid ateenlased. Ehk neil küll parajasti kibe võitlus Aigina saarega käsil oli, saatsid nad ometi 20 sõjalaeva Väike-Aasiasse. Ka Euboia saarel asuv Eretria linn saatis 5 laeva. See oli ka kõik, mis Kreeka emamaa oma õitsvate asulinnade kaitseks tegi. Alguses oli võit mässajate kreeklaste pool. Nad tungisid kuni Sardese linnani ja põletasid selle ära. Siis tuli aga suur perslaste vägi, millele nad maisamaal mitte vastu ei suutnud panna. Aristagoras kaotas lootuse, põgenes Thrakiamaale, kus ta otsa sai; Histiaios, kelle kavalus ilmsiks oli tulnud, löödi risti. Veel oleksid kreeklased oma väikese, aga tubli sõjalaevastikuga merel võitu võinud saada, kuid Miletose ligidal Lade saarekese juures põrkasid nad Persia laevastikuga kokku ja said siingi lüüa, sest et üks osa Kreeka laevu enne lahingut äraandlikul kombel minema sõitis. Perslased piirasid nüüd Miletose ümber, mis end terve aasta otsa vapralt kaitses; siis aga võeti ta tormiga ära ja elanikud kas tapeti maha või müüdi orjeks (495 e. Kr.). Niisama käis teiste Joonia linnade käsi. Küll ehitasid ülejäänud elanikud tuhahunnikute otsa uued majad jälle üles, aga õitsma ei pääsnud Joonia linnadest Väike-Aasia rannal ükski enam. Lühikese nägemisega emamaa aga, kes oma asulinnad otsustaval silmapilgul hädasse jätnud, pidi oma eksituse eest rasket karistust kandma.

VIII. Persia sõjad.

1. Esimene ja teine perslaste sõjakäik (493—490 e. Kr.). — Dareios mõtles nüüd ka ateenlastele ja ereterlastele selle eest kätte maksa, et nad olid julgenud Joonia linnu tema wastu toetada; üleüldse tahtis Dareios sel puhul tervet Balkani poolsaart ühes Kreeka maaga oma riigi alla heita. Vaevalt oli Väike-Aasia mäss lõpulikult maha surutud, kui Dareiose väimees Mardónios suure väega üle Hellespontose läks ja kõik maa Makedooniast saadik alla heitis. Suur laevastik pidas merd mööda sõites maaväega sammu. Kui laevastik Chalkidike idatipust, kus Athose mägi asub, mööda tahtis sõita, tõusis

hirmus torm, mis laevad rahnude otsa ajas ja nad seal puruks virutas. Terve moona-tagavara, mis laevadel olnud, läks hukka. Et ka talv juba peale tulemas oli, siis ei suutnud Mardonios enam kaugemale tungida, vaid jättis Persia väesalgad allaheidetud linnesse ja läks ise Väike-Aasiasse tagasi (493 e. Kr.). — Aga Dareios andis käsu uut laevastikku koguda, mis seekord maaväe risti üle mere Kreekamaale pidi viima. Ette saatis ta käskjalad, kes Kreeka linnade käest allaheitmise täheks mulda ja vett pidid nõudma. Kudas võis väike Kreeka rahvas, kelle riigid omavahel alalõpmata tülitsesid, suurele Aasia kuningale vastu panna! Nii mõtlesid pea kõik Kreeka riigid ja andsid nõutud allaheitmise-tähti. Ainult spartlased said alandava nõudmise pärast vihaseks ja viskasid suurkuninga käskjalad kaevu: sealt olevat mulda ja vett saada. Niisamasugust pahameelt äratas käskjalgade nõudmine Ateenas: ka siin visati Persia käskjalad nagu süütegijad pimedasse kaljukuristikku. Spartlaste ja ateenlaste metsik teguwiis käis rahvaste-vahelise õiguse vastu, sest saadikute külge ei oleks keegi tohtinud kätt pista; aga spartlaste ja ateenlaste viha näitas üles, et kreeklaste hulgas veel mehi on, kes ennem surra tahavad kui vabadust kaotada. Kuna suur ühine hädaoht varitsemas oli, unustasid Ateen ja Sparta oma vana viha ja lubasid teineteist perslaste vastu toetada. Vaheajal ligines juba ähvardav Persia laevastik, mille juhtideks meedlane Dátis, perslane Artaférnes, Dareiose sugulane, ja Ateenast minema kihutud türann Hippias olid, ja heitis teel kõik Kreeka saared alla.

2. Marathoni lahing (490 e. Kr.). — Hippiase juhatusel läksid perslased Attika idarannal Marathoni aleviku ligidal maale. Ateenlased saatsid kiirkäskjalad Spartasse abi paluma. Kuid siin vastati neile, spartlased ei tohtivat oma usupüha pärast mitte enne täiskuud, milleni veel nädal aega oli, teele minna. Ateenlased ei võinud neid ootama jääda, sest muidu oleksid perslased oma väega otse Ateena linna alla jõudnud. Ateena väe

ülemjuhiks valiti ühe fyle väepealik Miltiades, kes Dareiose sõjakäigust sküütlaste vastu osa võtnud ja perslaste sõjapidamist hästi tundis. Tema nõuandel ei jäädud perslasi Ateena müüride varjul ootama, vaid mindi neile ka ilma Sparta abita vastu. Ainult 9000 soomusjalameest võis Miltiades Ateenast suurele Persia väele vastu viia. Neile tuli küll veel 1000 sõjameest Plataiai linnast, Boiotiast, vabatahtlikult abiks, siiski tuli üheksa perslast ühe kreeklase peale. Kuid Kreeka vahwus, paremad sõjariistad ja osavam väejuhatus said hiilgava võidu. Pealegi sõdisid kreeklased oma maa ja vabaduse eest, kuna kirju Persia vägi vaevalt teadis, mis pärast ta üleüldse Kreekamaale oli toodud. Perslaste leer ühes tema varandusega ja kõik nende hobused jäid võitjatele saagiks. Sõjavägi ise aga sõitis laevadel Persiasse tagasi. Sparta abivägi jõudis parajasti pärale, kui ateenlastel võidutöö juba tehtud oli. Miltiades, Marathoni võidumees, sai ateenlaste tänamatu meelt pärastpoole kibedasti maitsta. Ta tahtis Aigeiose mere saari, mis perslaste kätte olid läinud, Ateena lepingusse heitma sundida ja küsis selleks otstarbeks Ateena laevaväge oma juhatuse alla. Kuid see ettevõte ei läinud tal korda ja ateenlased nõudsid nurjaläinud sõjakäigu eest tema käest kahjutasu. Ta mõisteti ränka trahvi maksma. Tal ei olnud aga raha seda trahvi maksta ja sellepärast pandi ta vangi. Vangihoones lõpetaski isamaa päästja oma elu.

3. Themistokles ja Aristeides. — Peale Miltiadese surma jäid Ateenas kõige tähtsamateks meesteks Aristeides ja Themistokles. Aristeides oli oma puhta elu ja õiglase meele pärast tervel Kreekamaal tuntud. Tema kaaskodanikud andsid omad tüliasjad ennem tema seletada kui kohtusse. Kui näidendi ettekandes kord lause ette tuli, et „ta ei taha mitte ainult õiglane paista, vaid seda ka olla“, siis pöörasid teatris kõik oma silmad Aristeidese poole. Koguni teist toime mees oli teine tähtis ateenlane, Themistokles, kes Aristeidesest noorem oli. Tema taltsumata vaim oli täis kustumata auahnust;

tema terav mõistus ja kaugele ettenägev silm tegid teda nagu loodud rahvajuhiks. Tema ei kahelnud mitte silmapilkugi, et perslased uuesti ilmuvad, ja nägi ära, et nendest muul teel jäädavalt lahti ei saa, kui tubli laevastiku abil. Iseseisvalt astus ta suure hulga arvamisele vastu, kes Marathoni lahinguga ja soomusjalameeste tublidusega uhkustasid, sest ta sai aru, et need suurearvulisele Persia sõjaväele lausa lahingus pikapeale ikkagi vastu ei suuda panna, vaid et perslasi ainult merel võib võita. Sellepärast tegi ta julge plaani ja pani ette, Ateena riiki, kellel siiamaani ainult väike laevastik olnud, esimeseks mereriigiks Kreekamaal tõsta; siiamaalse Faleron'i sadama asemel, kus laevadel ei tormide ega vaenlase eest kaitset ei olnud, tehtagu avar Peiraiéus sõjasadamaks ja ehitatagu iga aasta sõjalaevu juure, kuni suurte kolmekordsete sõjalaevade arv 200 peale tõuseb: kulud kaetagu nende kasudega, mis Laurioni mägestiku hõbedakaevandustest saadakse, ja ärgu jaotatagu seda kasuraha, nagu teiselt poolt ette pandud, Ateena kodanikkude vahel peade peale; et uute laevade peale sõudjaid ja madrusid saada, hakatagu ka neljanda liigi kodanikka, kes Soloni riigikorralduse põhjal sõjateenistusest vabad olid, mereväkke võtma. Themistoklese suurepärasele plaanile astus Aristeides rahvakoosolekutel ägedalt vastu, sest tema ei lootnud laevastikust midagi head, vaid tahtis kõike riigi jõudu maaväe korraldamise peale kulutada. Rahvas langes kahte vaenulikku erakonda, millest kumbki teineteise ettevõtteid takistada katsus. Viimaks anti otsustamine killukohtu kätte. Aristeidese poolehoidjad kirjutasid Themistoklese, ja selle omad jälle Aristeidese nime kildude peale. Räägitakse, Aristeides olnud nii õiglane, et ta ühe kirjaoskamata kodaniku palve peale, kes teda ei tundnud, ise oma nime killu peale kirjutanud. Kildude lugemisel selgus, et enamus Aristeidese vastu oli, et Aristeides seega kümneks aastaks võerale maale pidi rändama. See kare otsus tõi Ateena rahvale rahu tagasi. Themistokles võis nüüd oma suured plaanid takistamata

korda saata, ja ohvrimeelne Ateena rahvas aitas teda hea meelega ettevõttes. Mõne aasta jooksul oli Ateena laevastik kõigi Kreeka laevastikkude hulgast kahtlemata kõige vägevamaks saanud. Aga mitte ainult ise ei valmistanud Ateen perslasi vastu võtma, vaid ta katsus ka teisi Kreeka riike sõja vastu valmistama virgutada. Ateenlaste kutse peale ilmusid (a. 481) Sparta ja kõik tema lepinguosalised Peloponnesoses, peale selle veel väike Plataiai ja Thespiai riik Boiotiamaalt Istmose maakitsusele selle üle nõu pidama, mis perslaste vastu ette võtta. Teised Kreeka riigid ei saanud ajajärgu tähtsusest aru ja jäid tulemata. Siin otsustati omavahelised tülid lõpetada ja kõik jõud ühise waenlase vastu tarvitada. Sõjaväe ülemjuhatus (*hegemonia*) anti Sparta kätte, kelle maavägi kõigist teistest tugevam oli.

4. Xerxese sõjakäik (480 e. Kr.). — Dareios ise ei saanud Marathoni lööki kreeklastele enam kätte maksma minna, — surm viis ta enne ära. Seda suuremalt valmistas tema poeg Xerxes kreeklaste vastu sõjakäiku, nii et tema arvates nurjaminekut üleüldse enam karta ei oleks pidanud olema. Nii suuri sõjameeste hulke, kui Xerxes neid kreeklaste vastu kogus, ei olnud maailm enne veel näinudki. Kõik maakonnad Himalaja mägedest kuni Sahaara kõrbeni ja Syr-Darjast kuni Niiluse koskedeni pidid sõjamehi kogumisepaika, Sardese linna, saatma. Föniiklased, egüptlased ja Väike-Aasia allaheidetud kreeklased pidid laevastiku muretsema, millest suuremat ka enne maailmas nähtud ei olnud. Kevadel 480 e. Kr. läks sõjavägi Sardese linnast teele. Xerxes ise läks ühes, et suuri võitusi oma silmaga näha. Öeldakse, et jõed ja ojad seal kuivaks jäänud, kust see arutu inimeste ja hobuste hulk oma janu kustutanud. Seitse ööd ja seitse päeva mindi üle Hellespontose, kuhu juba aegsasti kaks silda peale oli tehtud. Thrakia maal laskis Xerxes oma väge lugeda. Loeti 10.000 meest ära ja tehti neile aed ümber. Seda aeda täideti 17 korda ikka uute inimestega, nii et väes ühtekokku 1.700.000 inimest oli. Kas

väetross siia hulka oli arvatud või oli ta kaasa arvamata, ei ole selgesti teada.

5. Thermopylai lahing. — Suur sõjavägi läks Makedoonia ja Thessalia rannaäärt mööda edasi, et laevastikuga, mis sõjamoona vedas, ühendusse jääda. Paremat sõjanõu kreeklastel olla ei võinud kui perslastele mägede vahel ja kitsates orgudes vastu astuda, kus need oma arvurikast sõjaväge korraga võitlusse ei saanud saata. Seesugune koht oli Thermopylai mäekitsus mere ja mägestiku vahel. Siin võttis Sparta kuningas Leónidas 7000 soomusjalamehega, kelle hulgas ainult 300 spartlast oli, seisukoha, et perslastele teed Kesk-Kreekamaale kinni panna. Kui Xerxes oma väehulgaga siia jõudis, saatis ta käskjalad kreeklaste juure ütlema, et nad andku oma sõjariistad käest. „Tulge ja võtke!“ oli spartlaste lühikene vastus. Kui spartlastele vaenlasi nii palju öeldi olevat, et nende nooled lahingus päikese kinni katavad, vastas üks spartlane: „Seda parem, siis sõdime varjus!“ Oma harjunud viisi järel panid spartlased enne võitluse algust piduriided selga ja lillevanikud pähe ning ootasid julgelt perslaste pealekippumist. Perslased ei saanud kitsuses oma hulkasid tarvitada. Kui müür seisis Leonidas oma meestega neile vastu, ja hunnikus said perslased surma. Ikka uued perslaste hulgad saadeti ette, ikka jälle taganesid nad kreeklaste mehiste löökide ees. Ka Xerxese ihukaitsevägi, 10.000 n. n. „ilmsuremata meest“, ei jõudnud kreeklastele midagi teha, vaid pidid ise taganema. Viimaks ilmus üks sealtpoolt kreeklane, Efialtes nimi, perslaste leeri ja pakkus end rikka tasu eest juhiks, perslasi salateed kaudu üle mägede viima. Viletsa äraandja juhatusel saidki perslased kreeklaste selja taha. Nüüd nägi Leonidas, et ta mäekitsust enam kaitsta ei jõua. Ta saatis abiväed silmapaistva hukatuse eest minema, otsustas aga ise oma 300 spartlasega paigale jääda. See oli käega katsutav surmaminek; aga ta tahtis äraminejatele mahti anda tülitamata taganeda ja ühtlasi teistele kreeklastele näidata, kuidas isamaa eest peab

võitlema ja surema. Peagi oli Persia vägi spartlased ümber piiranud. Värisemata võitles väike salk vaenlase vastu. Kui odad katki murdusid, võeti mõegad käsile; kui mõekasid enam tarvitada ei saanud, võideldi käte ja hammastega. Viimaks oli kreeklaste salgakene hoopis kokku sulanud ja tapeti mees mehelt maha. See on vägivõitlus Thermopylai mäekitsuses, mis Leonidase ja tema sõjamehed ilmsurematáks teinud. Sest niikaua kui inimeste keel kõlab, ei väsi ta neid kiitmast kui hiilgavaid eeskujusid isamaa-armastuses, mis kuni viimase veretilgani kestab. Tapelusepaigale panid tänulikud kreeklased pärastpoole kivist raiutud lõvi mälestusesambaks, ja selle peal oli lugeda: „Võeras, teata Spartas, et me isamaa seadusi täites siin langenud oleme.“

6. Salamise lahing. — Thermopylai kitsuse äravõtmisega avanes Persia väehulkadele tee Kesk-Kreeka-maale. Boiotlased heitsid neile alla, ateenlased aga jätsid Themistoklese nõu peale oma linna maha ja läksid kõik laevadele; naesed, lapsed ja orjad viidi eest ära Salamise saarele nii et Xerxes Attikamaa tühja ja õudse eest leidis. Marathoni kaotuse eest kätte makstes, muutis ta Attika kõrbeks ja põletas Ateena linna maha. Kreeka maavägi oli Korinthose maakitsusele kaitsemüüri teinud ja tahtis siin perslasi jällegi kinni hoida. Kuid see oleks ainult sel puhul korda läinud, kui ka Persia laevastikku oleks kinni saanud hoida, sest muidu võis laevastik mõne Persia väeosa Peloponnesose poolsaarel kergesti maale ja seega kreeklastele selja taha saata. Nii oli laevastiku küsimus kõige tähtsam. Juba Thermopylai lahingupäeval olid Persia ja Kreeka laevastik Artemisioni rannamäe juures, Euboia saare ja Thessalia ranna vahel kokku põrganud, kuid siis jäi otsus tulemata. Nüüd seisis Kreeka laevastik merekitsuses Salamise saare ja Attika ranna vahel. Siia tuli ka Persia laevastik, milles 380 Kreeka laeva vastu 1200 lahingulaeva oli. Kreeklastel oli see kasuks, et nad oma vetes seisid, kus nad iga kivi ja iga kari tundsid, ja et siin kitsas merekaelas perslased oma

laevade hulka tarvitada ei saanud. Sellest hoolimata tahtsid Kreeka laevastiku juhid oma kasuliku seisukoha maha jätta ja Isthmosele sõita, kus Persia laevad lahtises meres nendest vististi võitu oleksid saanud. Ainult Themistokles, kes Ateena laevaväge juhatas, sai seisukorrast täitsa aru ja püüdis sõjanõukogus seletada, et ainult siin merekitsuses võidu peale loota võib. Kuid ta seletus ei leidnud tähelepanemist. Kui muu nõu enam ei aitanud, võttis ta julge kavaluse appi. Ta saatis öösi salaja ühe orja Xerxese juure ja laskis talle ütelda, et kreeklased tahtvat oma laevastikuga põgenema minna; Xerxes ärgu lasku mööda minna parajat silmapilku, kus ta Kreeka laevastiku hukka võib saata, vaid piiraku Kreeka laevastik ümber. Xerxes uskus Themistoklese sõna, ja nii olid kreeklased sunnitud siin lahingut lööma. Päeva tõusuga algas lahing. Kreeka väikesed laevad said kitsas vees palju paremini liikuda kui perslaste omad, kes pealegi oma rohkuse pärast siin üksteisele jalus olid. Üks Persia laev teise järel lasti põhja. Kui kuu tõusis, oli kreeklaste võit kindel. Xerxes, kes rannast lahingut pealt vaatas ja võidu üle rõemu tahtis tunda, pidi nüüd oma laevastiku kaotust nägema. 300 paremat laeva olid tal ühes meestega merepõhja läinud. See hiilgav kreeklaste võit mõjus niipalju, et Xerxes enam Korinthose maakitsusele edasi ei saanud minna, vaid tagasi pidi pöörma, sest et ta rüüstatud Kreekamaalt oma väele enam moona ei leidnud. Ta läks hoopis Aasia maale tagasi, jättis aga 300.000 meest oma õemehe Mardoniose juhatusel Boiotia maale talvekorterisse.

7. Plataiai ja Mykale lahingud (479. e. Kr.). — Järgmisel aastal ei olnud kreeklased end mitte ainult kaitsmas, vaid hakkasid juba ise perslastele kallale kippuma. Kreeka maavägi, mis ligi 100.000 meest suur, läks Sparta väepealiku Pausàniase juhatusel Boiotia-maale ja võitis siin Plataiai juures Mardoniose väe ära, hoolimata sellest, et muist kreeklasi, nimelt thessallased ja boiotlased, perslaste pool sõdisid. Arvamata suur oli saak, mis kreeklased perslaste leerist leidsid: kulda,

hõbedat, mees- ja naisorje ning kallid riideid. Kreeklased ei jõudnud aru saada, mis nii rikkad inimesed vaeselt Kreekamaalt tahvad, et nad teda võitma tulevad. Selle võidu läbi olid perslased Kreekamaalt sootuks välja aetud. — Kreeklaste maaväega ühel ajal oli ka nende laevastik Sparta kuninga Leotychidese ja Ateena sõjapealiku Xanthippose juhatusel perslaste vastu teele läinud et Väike-Aasias Joonia asulinne üles kutsuda Persia iket maha raputama. Perslased ei julgenud oma laevadega Salamise võitjatele lahtisel merel enam vastu astuda, vaid vinnasid nad Joonia rannal, Mykale metsamägestiku kohal, vastu Samose saart, maale. Suur maavägi pidi neid siin kaitsma. Kuid julgelt läks Leotychides oma palju vähema väega maale. Teiste eesotsas tormasid ateenlased Xanthippose juhatusel vaenlase peale. Perslased said lüüa ja nende laevaleerile pisteti tuli otsa. Selle hiilgava võidu ligem tagajärg oli, et Väike-Aasia asulinnad vaenuteele asusid ja ühes teiste kreeklastega võitlust Persia rõhujate vastu edasi pidasid.

8. Persia sõdade lõpp (449 e. Kr.). — Need rasked löögid mõjusid Persia peale niipalju, et ta enam ei usaldanud oma vägesid Euroopasse kreeklasi alla heitma saata. Küll aga tahtis Xerxes Väike-Aasia kreeklasi jälle oma võimu alla saada ja kogus selle otstarbega 14 aastat peale Mykale lahingut sõjaväe kokku. Suguvendadele tõttas Kimon, Miltiadese poeg, appi, kes sel ajal tähtsam riigiasjade juht Ateenas oli. Tal oli 200 Ateena ja 100 lepinguosaliste laeva kaasas. Eurymedoni jõe suus, Väike-Aasia lõunarannas, sai ta perslaste laevastiku kätte ja lõi ta kibedas merelahingus puruks. Siis viis ta oma mehed maale, kus suur maavägi laevastiku hukkaminemist pealt oli vaadanud, ja lõi ka perslaste maaväe põgenema. See kahekordne võit, merel ja maal, andis kreeklastele nende endise kindluse tagasi, sest Ateena laevastiku varjus ei pruukinud nad mingisugust perslaste võimu karta. 30 aastat peale Mykale lahingut läks Kimon veel kord perslaste vastu Kyprose saarele, suri aga ise teel haiguse

kätte. Tagasi tulles sai kreeklaste laevastik veel viimase suure võidu perslaste üle (449 e. Kr.) ühe Kyprose saare linna lähedal, mis sedasama Salamise nime kandis, kui kuulus saar Ateena külje all. Sellega lõppesid Persia sõjad. Küll ei tehtud, niipalju kui teada, perslastega mingit kindlat rahulepingut, aga sest ajast saadik ei julgenud Persia kuningas Väike-Aasia kreeklasi enam tülitama tulla, ei nähtud ka sest ajast peale mitte ainustki Persia laeva enam Aigeiose merel purjetamas.

9. Persia sõdade tähtsus. — Persia sõjad, mis poolsada aastat kestsid, olid Kreeka rahva elus üliväga tähtsad. Võidud „suure kuninga“ vägede üle tõstsid kreeklaste uhkust ja iseteadvust, nii et nad end maailma esirahvaks hakkasid lugema, kes kutsutud on vabadust kaitsma või koguni barbarlaste üle valitsema. Ülendava rahvuslise tundmusega käsikäes käis vaimlise kultuura arenemine, nii et viiendat aastasada e. Kr. üheks kõige tähtsamaks ajajärguks maailma ajaloos tuleb pidada. Kõrgem kultuura oligi see, mille abil kreeklased Persia barbarlased ära võitsid. — Kreeklaste eneste hulgast olid enne Persia sõdasid Väike-Aasia joonlased teiste eesotsas sammunud, sõda tõstis emamaa elanikud ja nende hulgast Attika joonlased kõigi teiste etteotsa. Lugemata hulk sõdasid, mis Joonia mässule järgnesid, olid Väike-Aasia kreeklaste jõu ja rikkuse hävitanud; ka peale sõdade lõppu ei jõudnud Väike-Aasia rannalinnad kasulikku läbikäimist sisemaa linnadega enam uuendada. Ka emamaa kreeklaste vahekord muutus. Persia sõdade algul oli Sparta kõige tugevam Kreeka riik, sellepärast oli sõja ülemjuhatus perslaste vastu esiotsa tema käes. Kui aga sõda meresõjaks muutus, sest et perslased ilma laevastikuta Kreekamaad ei arvanud alla heita võivat, siis pidi sõja ülemjuhatus Ateena kätte minema, kes just sel ajal oma merevõimu tugevaks hakkas seadima. Ühes Persia laevaväega said õieti ka föniiklased lüüa, sest et nemad oma laevastikuga Persia kuninga sõjast osa pidid võtma. Viimaks oli ka see tähtis, et Kreeka linnadest ühes Persia võimuga kadus ka türannivalitsus, mis ainult „suure kuninga“ kaitse all nii sügavale juurduda oli saanud.

IX. Ateena õitseaeg.

1. Themistokles spartlastega läbirääkimisi pidamas. — Vaevalt oli perslaste hädaoht möödas, kui vaen Kreeka riikide vahel uuesti lõkkele lõi. Keegi ei võinud salata, et just ateenlaste tubliduse läbi vabadusevõitlus nii õnnelikult korda oli läinud; aga just see äratundmine äratas teistes kadedust. Ateenlased tahtsid perslaste lõhutud kindlustusi oma linna ümber jälle üles ehitama ja neid Themistoklese targa nõu peale veel suuremaks tegema hakata kui need enne olid. Spartlased aga keelsid selle nõu ära. Oma keelule võtsid nad ettekäändeks, et kui edaspidi vaenlane maale peaks tulema, ta siis Ateena kindluses omale kergesti toetuspaiga võib leida Ateenlased läkitasid Themistoklese Spartasse, kus ta saadikuna selle asja pärast läbirääkimisi pidi pidama; ise aga ei jäänud nad Themistoklese nõu peale mitte läbirääkimiste tagajärge ootama, vaid asusid kõigest jõust ühes naeste ja lastega kindluse ehitamise töösse. Kui spartlastele Ateena teost sõna toodi, salgas Themistokles julgelt kõik maha ja käskis spartlasi oma mehi isiklikult järel vaatama saata, et jutt mitte õige ei ole. Spartlased saatsidki, aga ateenlased võtsid nende saadikud kinni ja hoidsid nad, nagu Themistokles õpetanud, Ateenas kinni, et nende oma saadikule Spartas midagi paha ei võiks juhtuda. Kui Themistokles viimaks kuulis, et Ateena müürid juba nii kõrged on, et linn enam pealekippumist ei pruugi karta, ütles ta spartlastele otsekohe, et ateenlased teiste käsust ja keelust midagi ei hooli. Petta saanud spartlased ei võinud nüüd midagi enam parata. Themistoklesele aga ei tahtnud nad tema pettust kätte maksmata jätta.

2. Attika mereliit. — Peale Plataiai ja Mykale lahinguid oleksid spartlased perslastega sõdimise kõige parema meelega lõpetanud, sest et neil enestel nüüd enam midagi karta ei olnud. Ateenlased aga tahtsid sõda niikaua edasi pidada, kui kõik kreeklased, ka need, kes Väike-Aasia rannal elasid, perslaste hirmu alt lahti on

saanud. Et mitte Kreekamaa ülemjuhatust käest kaotada, saatsid ka spartlased mõned laevad üleüldise Kreeka laevastiku hulka, ja Plataiai võidumees, Pausanias, pandi laevastiku juhiks; tema pidi veel viimased kreeklased Persia võimu alt lahti päästma. Aga spartlaste seatud ülemjuht läks aeg-ajalt ikka ülbemaks. Laevastikus hakkasid jutud suust suhu käima, et ta Xerxesega salaja kokku olla leppinud, et see teda Kreekamaa türanniks teeks, tema aga selle eest Persia kuninga Kreekamaa ülemisandaks tunnistaks. Juba hakkas Pausanias Persia riideid kandma, võttis Meedia sõjamehed omale ihukaitsjateks ja priiskas kui Persia satraap kunagi. Viimaks ei kahelnud laevastikus keegi enam, et ta äraandja on. Laevastiku juhid teatasid avalikult, et nad tema sõna enam kuulda ei taha, ja panid ateenlaste admirali Aristeidese, kelle õiglasest meelest endist viisi lugu peeti, tema asemel laevastiku ülemjuhiks. Kui efoorid Spartas neist sündmustest sõna said, kutsusid nad Pausaniase koju ja saatsid laevastikule uue ülemjuhi. Aga suurem hulk ühendud laevastiku admiraalisi ei tahtnud Sparta ülemjuhatusest enam kuuldagi. Spartlastel ei aidanud muu nõu kui sõitsid ühes oma Peloponnesose lepinguosalistega koju ja jätsid sõja omalt poolt katki. Selle asemel heitsid aga kõik saarte pealsed ja ranna äärsed kreeklased, kel perslaste poolt kõigepealt hädaohtu karta oli, Ateenaga igaveseks liiduks kokku, millel otstarbeks oli niihästi ennast kaitsta, kui ka vaenlasele peale kippuda (476 e. Kr.). Aristeides pani uue liidu kohta seadused maksma. Ta määras, kui palju mehi, laevu ja raha iga riik ühise sõja peale pidi andma. Ateen pidi ülema sõjapealiku ja liidu laekavalitseja määrama. Liidu laegast hoiti Delose saarel Apolloni templis. Siin käisid ka liidu ehk symmachìa (s. o. koosvõitluskonna) liikmed koos aru pidamas; koosolekutel oli igal riigil, olgu ta suur või väike, üks hääl. Olid seadused valmis tehtud ja liidu liikmed nad õigeks ja heaks kiitnud, siis heitis Aristeides rauatükke merde, ja kõik lubasid oma

tõotust niikaua pidada, kuni meri rauatükid välja heidab. Muidugi olid spartlased selle üle pahased, et ülemjuhatus ehk hegemoonia merel sel kombel nende käest ära ateenlaste kätte läks. Kord oli neil koguni mõte ateenlastega sõda alata; selle nõu aga jätsid nad katki, sest et nende eneste lepinguosalised Peloponnesoses nende vastu mässu kippusid tõstma, ja lükkasid kättemaksmise paremate aegade peale edasi. Aga selle mehe, kes Ateena suuruse kasvamiseks kõige enam hoogu oli annud, Themistoklese, said nad ometigi hukka saata.

3. Themistoklese ots. — Peale Salamise lahingut ei olnud Kreekamaal ühtegi kiiduväärilisemat meest kui Themistokles. Kui kreeklased esimest korda peale Persia hädaohtu jälle oma võidumänge Olümpias pidasid, siis ei otsinud inimeste silmad mitte võitjaid, nagu muidu, vaid suurt Ateena meest, kes ka seal oli ja keda igaüks Kreekamaa päästjaks luges. Ateenas eneses oli Themistokles sel ajal kahtlemata kõige tähtsam tegelane. Sõjapidamise jättis ta Aristeidese ja teiste hooleks, ise aga hoolitses ta kõige selle eest, mis tema kodulinna tublimaks võis teha. Iseäranis laskis ta laevastikku suuremaks ja linna ning sadama kindlustusi tugevamaks teha. Kuid tema tähtsus ning suurus äratasid teistes kademeelt ja viha. Ka algas võistlemine tema ja Aristeidese vahel uuesti, sest ka ju Aristeides tahtis oma isamaale head teha, ainult teistel teedel ja teiste abinõudega kui Themistokles. Themistoklese teiseks võistlejaks sai Kimon, Miltiadese poeg. Nagu isa, oli ka tema vapper sõjamees ja tubli väepealik. Ta oli ilus ja tugev mees, lahke ja helde igaühe vastu, nii et rahvas temast suurt lugu pidama hakkas. Oma viljapuu aia ümbert laskis ta aia maha lõhkuda, nii et igaüks, kes soovis, tema puude otsast vilja võis noppida. Tema hoidis Aristeidese poole ja võitles Themistoklese mõju vastu. Need kolm riigitegelast läksid oma mõtetes iseäranis sellepoolest lahku, kuidas ateenlased Sparta peale peavad vaatama. Themistokles, kes spartlaste viha Ateena vastu tundis, tahtis iga juhtumist tarvitada, et neile kahju teha ja

nende võimu kahandada. Aristeides tahtis aga nendega rahu pidada, ja Kimon oli koguni spartlaste poolehoidja. Kimon oli põhjusmõtteliselt aristokraatlane, ja temale meeldisid sellepärast Sparta olud õieti enam kui tema kodulinna omad. Nii süttis erakonna viha Ateena kodanikkude vahel uuesti põlema. Jälle pidi killukohus otsuse tegema; seekord tegi ta otsuse Themistoklese vastu. — Sel ajal, kui Themistokles kodulinna maha pidi jätma, sai ka Pausaniase lõõg täis, kes ammu juba karistust ära oli teeninud. Sest ka veel peale seda, kui ta laevastiku juhataja ametist lahti oli saanud, käis ta salaja perslastega läbi ja spartlased ei teinud enne midagi selle vastu, kui nad kuulda said, Pausanias tahtvat helootide abiga Spartas türanniks saada. Siis tahtsid efoorid teda kinni võtta lasta. Ta põgenes templisse, kus keegi kätt ta külge ei tohtinud pista. Templi uks müüriti kinni ja nii suri ta sinna nälga. Varsti peale selle ilmus Sparta saatkond Ateena ja tõstis Themistoklese peale kaebtust, et ta Pausaniase ettevõtetega nõus olevat olnud ja Kreekamaad perslaste kätte tahtnud mängida. See süüdistus ei olnud kahtlemata muud kui ainult väljamõeldus. Aga Kimon oli alatu küllalt süüdistust oma poolt toetama, nii et Themistokles, kes ise kodulinnast ära oli, tagaselja surmale mõisteti ja tema varandus riigi omaks võeti. Nüüd algas inetu tagaajamine, mille tagajärjel Kreekamaa päästja ühest linnast teise pidi rändama, kuna Ateena ja Sparta saatkonnad tal kannul käisid ja nõudsid, et Themistokles nende kätte antaks. Viimaks ei jäänud Themistoklesel muud nõu üle, kui pidi perslaste varju alla põgenema. Artaxerxes, Xerxese poeg ja järeltulija, võttis teda lahkesti vastu, andis talle aasta aega Persia keelt ja kombeid õppida ja kutsus teda siis oma õuekonda, kus ta suure mehe mõistuse teravust võis imestada. Artaxerxes andis talle Väike-Aasias kolm linna valitseda. Selle eest pidi Themistokles talle plaane valmistama, kuidas Kreekamaad Persia alla heita. Enne kui Themistokles sellega hakkama sai, viis surm ta ära. Kreekamaal arvati, Themistokles olla ise oma elule lõpu peale

teinud, et mitte isamaa vastu sõtta minna, aga tõepoolest on ta vist haiguse kätte surnud.

4. Ateen Kimoni all. — Juba mõni aasta enne Themistoklest oli Aristeides surmale suikunud, enesest puhtuse ja õigluse mälestust maha jättes. Peale seda tõusis Kimon Ateena riigi juhtivaks meheks. Tema all said kreeklased perslaste üle Eurymedoni jõe suus hiilgava võidu. Et peale seda võitu enam mõjuvat perslaste peale tungimist karta ei olnud, siis hakkas kreeklaste hulgas hoolimatus maad võtma. Aristeidese asutud mereliidu liikmed leidsid, et rahamaksmised neile liig koormavad on ja hakkasid maksmisele vastu panema. Nende tõrkumisele andis Sparta salaja hoogu tagant järel. Nii tõotas mereliit hoopis koost laguneda. Seda ei tohtinud aga ateenlased sallida, sest kui pea ei oleks võinud perslased jälle peale kippuma hakata, kui nad Kreekamaa nõrgemaks jäämist oleksid märganud. Tõrkujaid riike lugesid ateenlased sellepärast isamaa ära-andjateks ja sundisid neid väevõimuga mereliidu liikmeks tagasi astuma. Keda aga sunnitud oli, see ei jäänud mitte enam iseseisvaks liidu liikmeks, vaid temast tehti liidu käsualune, kes liidu laekasse niipalju pidi maksma, kui teised liikmed määrasid. Mitmed linnad läksid ka vabatahtlikult alamate ehk käsualuste hulka, sest nad arvasid omale kasulikumaks ainult raha maksta kui laevu ja laevamehi Ateena laevastikule lisaks saata. Nii jäi sõjapidamine aegajalt ikka enam Ateena ülesandeks üksinda. Selle eest aga muutus tema oma vahekord teiste mereliidu liikmetega. Enne oli Ateen ainult tugevam ja esimene riik teiste omasarnaste keskel olnud, nüüd aga tõusis ta teiste peremeheks ning isandaks. Ateena mereliidust kasvas Ateena riik *(archê)*. Uue vahekorra välimiseks märgiks oli see, et liidulaegas liitlaste eneste soovil Delose saarelt Ateena linna viidi, nii et Ateen igapidi mereliidu pealinnaks muutus.

5. Kimon ja Perikles. — Kuna Ateen oma laevastiku võimul merel isandaks sai, tekkisid tema kodanikkude keskel, nagu vabariikides harilikult, erakonnad, kes

riigi kasusid igaüks oma kombel taga püüdsid nõuda. Üks erakond, kelle eesotsas Kimon seisis, tahtis riigivõimu enam rikaste ja suurnikkude kätte usaldada, kaldus seega aristokraatia poole; see erakond tahtis seniseid sisseseadeid ja seadusi võimalikult vähe muuta ja oli sellepärast alalhoidlik ehk vanameelne. Teine erakond nõudis uuendusi, mille otstarbe laiade rahvahulkade õiguste laiendamine oli. See oli demokraatlik erakond. Vaesed ja rikkad olid raskete Persia sõdade ajal ühesuguse ohvrimeelega isamaad teeninud; ka neljanda liigi kodanikud seisid nüüd sõjateenistuses, nimelt sõjalaevadel madrusteks. Sellepärast tahtsid uuenduste nõudjad nüüd ka kõigile ühesugusid õigusi anda. Juba Aristeides oli selles mõttes toimetama hakanud; tema ettepanekul oli Soloni seadus, mis neljanda liigi kodanikka takistas ametikohtadele pääsmast, ära kaotud, nii et iga aus kodanik, varanduslise seisukorra peale vaatamata, au ja ameti osaliseks võis saada. Kuid Aristeidese uuendusest ei olnud demokraatlikule erakonnale küllalt, vaid nõuti veel suuremaid uuendusi. Iseäranis oli areiopagose kohus laiale rahvahulgale okkaks silmas, sest et see kas või suure nõukogu ja rahvakoosoleku otsused ümber võis lükata. Lai rahvahulk ei sallinud, et käputäis kartlikka vanamehi isegi rahvakoosoleku määruste kohta otsust teevad. Ka kohtute sisseseades nõuti uuendusi ja nimelt taheti võimalikult kõik kohtupidamine vannutud meeste kohtu kätte anda, kelle liikmed rahva keskelt liisuga valiti. Ja et mitte ainult rikkad, kel palju aega käes, nõukogu ja kohtu liikmeteks ei pääseks, vaid et ka vaesed neid ametisi täitma võiksid hakata, nõuti nende ametite täitmise eest palgamaksmist viidetud päevade järel, kuna enne riigiteenistust ilma palgata peeti. Kõigile neile püüetele astus Kimon ägedasti vastu, ja et tal kui kiidetud sõjapealikul suur mõju oli, siis ei olnud tema vastuastumine ka mitte asjata. — Tema vastane ja demokraatliku erakonna eestvõitleja oli Périkles, kelle juhatusel Ateena riik kõrgemale autipule tõusis. Nagu Kimon, oli ka Perikles

ühest tähtsamast Attika perekonnast võrsunud. Tema isa oli Xanthippos, Mykale lahingu võidumees, tema ema — Kleisthenese vennatütar. Ta oli suurte vaimuannetega ja kauni kehaehitusega, pealegi oli ta oma vaimu, omaaja tähtsamate mõtlejate ja õpetlastega läbi käies, suure hoolega harinud. Kõik ebausklikud arvamised, mille paelus selleaegsed kreeklased alles viibisid, oli tema enesest heitnud. Kord juhtus ta päikesevarjutuse ajal laevaga merel olevat. Terve laevavägi ehmatas, kui päikest nägi pimedaks minevat. Perikles aga võttis oma pealisriide, tõstis ta tüürimehele silmade ette ja küsis siis, et mispärast ta nüüd ei ehmata, kui nähtav asi päikesepaiste kinni katab, aga siis ehmatab, kui kauge nägemata asi päikese ette läheb. Juba tema auväärt näojooned tunnistasid, et ta harjunud oli suurte mõtetega tegemist tegema; igapäevaseid lõbustusi tema vihkas. Targa mehe vankumata kindlusele andis sütitav kõneand veel uut kaunist lisa. Isegi tema vastased tunnistasid, ta olevat Olümpose Zeusi sarnane, kellel kõu ja pikne sõjariistadeks, ja tema huuli juhtivat kõneosavuse jumalanna. Siiski ei tikkunud ta mitte sagedasti kõnelema, ei kõnelenud ka millalgi kaua; vähem tähtsate küsimuste üle laskis ta oma sõpru kõneleda. Sellepärast öeldi teda riigilaeva „Salaminia“ sarnane olevat, mida ainult harva ja iseäralistel juhtumistel näha saavat.

6. Kimoni langemine. — Nii tubli juhi eestvõttel hakkas demokraatlik erakond ikka enam mõju võitma. Pealegi astus Kimon, kes spartlasi pimedast peast igapidi toetada püüdis, ettevaatmata sammu, mille tagajärjel ta kõik oma mõju kaotas. Sel ajal valmistasid spartlased salaja sõda ette, et ateenlastele, kes neid Kreekamaad juhtimast ära olid tõrjunud ja ise nende asemele astunud, veriselt kätte maksta. Neid tabas aga ootamata õnnetus. Maavärisemine hävitas Sparta linna ja tappis hulk elanikka ära. Helootid ja messeenlased tarvitasid selle läbi tõusnud segadust seks, et mässu tõsta, ja spartlased ei saanud neile midagi teha. Surmahädas ei leidnud nad muud nõu, kui palusid Ateena käest abi. Küll võitles

Periklese erakond Ateenas abiandmise vastu. Üks selle erakonna eestvõtjatest, Efiàltes, kes Periklese järel kõige hiilgavam kõnemees oli, hüüdis rahvakogus „ega teie ometi sõjaväge välja saatma hakka, et Ateena vaenlast jälle üles upitada? Las' teda sipelda, kuni ta oma kõrkuse jätab.“ Kimon aga rääkis soojalt spartlaste kasuks ja ütles, kui Sparta langeb, siis terve Kreekamaa lonkama jääb. Rahvas kuulas Kimoni sõna. Kimon ise saadeti 4000 väljavalitud mehega Spartale appi. Ateenlaste ilmumine muutis asjaolu Spartas jalapealt. Mässajad nägid, et neil Ateena poolt enam mingit tuge loota ei ole. Umbusklikud spartlased aga ei lasknudki ateenlasi tegevusse astuda, vaid hoidsid nad asjast meelega eemale. Niipea kui suurem hädaoht möödas oli, saatsid nad Ateena abiväe hoopis koju tagasi. See häbistav kojusaatmine äritas ateenlased vihale. Mõlemad erakonnad nõudsid, et killukohus nende tüli lõpetaks. Killukohus otsustas Kimoni vastu, kes maalt välja pidi minema. Nüüd ei olnud keegi enam Periklest ja Efialtest takistamas, vaid nad võisid rahvavalitsust Ateenas vabalt edendada. Iseäranis riisusid nad areiopagose käest kõik tema suured õigused ja jätsid talle ainult veel ülema kohtumõistmise neis süütegudes, mis kaebealust surmanuhtlusega ähvardasid; iseäranis kaotas areiopagos oma õiguse rahvakoosoleku ja teiste asutuste otsusid tühjaks tunnistada.

7. Ateena mõjupüüded maisamaal. — Kuna Ateen oma riigi sisemisi olusid kindlustas, ei leppinud ta enam ainuüksi merevalitsusega, vaid tahtis oma demokraatlikka põhjusmõtteid veel laiemalt maksma panna ja ka Kreeka maisamaa riike oma mõju alla saada. Vastuvaidlemata oli maisamaal Sparta siiamaani Kreeka riikide eestvõtja olnud ja igalpool aristokraatlikka riigi sisseseadeid toetanud. Sparta võimusuurus aga oli mitmed linnad ära pahandanud, nii et Peloponnesose poolsaare riikides mitmel pool demokraatlikud liikumised tekkima hakkasid. Ateenlased toetasid seda liikumist oma poolt ja tegid mõne Peloponnesose riigiga, näit. Argose ja Megara'ga, selles

asjas isegi lepingud; peale selle heitis veel Thessalia lepingu liikmeks. Varsti peale seda sundisid ateenlased veel Boiotiat ja Fokist lepingusse heitma (457) ja Sparta vastu abivägesid saatma. Kuid siin ei jatkunud nende valitsust mitte kauaks: juba kümne aasta pärast vabastas Kesk-Kreekamaa end Ateena mõju alt. Sparta astus, kus aga iganes sai, Ateenale vastu ja viimaks lõppes mõju pärast võitlemine sellega, et Ateena ja Sparta ning tema lepinguosaliste vahel (a. 445) kolmekümne aasta peale rahu tehti; rahulepingu põhjal pidi Ateen maisamaa riigid lepingu ühendusest lahti laskma. Ainult merevõim jäi Ateenale, kuna Sparta oma endise mõju maisamaal puutumata alal hoidis. Mõlemad riigid lubasid vastamisi, et nad kumbki teineteise lepinguriike oma poole ei meelita.

8. Ateena Periklese juhatuse all. — Hoolimata sellest, et Ateena maisamaa riike oma mõju alla ei saanud, oli ta ikka veel suur ja vägev: sajanded linnad mererandadel ja Aigeiose ning Marmara mere saartel ja Hellespontose ning Bosporuse kallastel maksid talle maksu. Et merevalitsus kindlasti Ateena kätte jääks, selle eest kandis nüüd suur Ateena riigi juhataja Perikles hoolt. Kimoniga, kes tema ettepanekul killukohtu otsustusel maalt välja saadetud, oli ta leppinud, niipea kui isamaa kasu seda nõudis. Kui Kimon Ateena laevastiku eesotsas perslastega võideldes au-surma oli surnud, jäi Perikles üksinda riiki juhtima. Oma suure kõneanni, oma helde meele, oma riigimehe-tarkuse ja sõjapealiku tublidusega avaldas ta enda kaaskodanikkude peale niisugust mõju, et ta selle aja inimestele otsekui mõni Ateena kuningas paistis olevat. Tema ei käinud mitte rahvahulga, vaid rahvahulk tema järel; ta ei meelitanud ilmaski, vaid ütles ikka tõtt, kuigi see kibe kuulda oli. Alati valiti ta kõige tähtsamate ametite peale — sõjaväe juhatajaks, lepingurahade valitsejaks, linna ehituseasjade juhiks, aga iialgi ei tarvitanud ta oma võimu kurjasti. Tema püüd ei olnud mitte Attika riiki laiendada, vaid seda, mis käes oli, kindlustada ja alal hoida. Alatasa

olid Ateena laevastiku osad Aigeiose merel ristlemas, sest kodanikud pidid siin mereteenistust õppima ja ühtlasi pidi laevastik vaenlastele Ateena võimu silmade ette tooma. Lepinguriikidesse saadeti sagedasti Ateena sõjaväe osad seisma, et iga mässukatset viibimata maha võiks suruda. Lepingulinnade käest osteti, ja mõnikord lihtsalt võeti maatükke ära ja nende peale saadeti Ateena kodanikka elama, kellel nende kodanikuõigused alale jäid. Selle läbi leidsid vaesemad Ateena kodanikud leiba ja teenistust, ühtlasi oli aga ka selle eest hoolitsetud, et lepinguriikidel alalised valvajad ja Ateena kasude kaitsjad ligidal oleksid. Iga viisi katsus Perikles Ateena iikkust, võimu ja au suurendada. Et Ateen, mis poolteise tunni tee merest eemal oli, ühendust merega iialgi ei kaotaks, laskis Perikles ta mõlema sadamaga, Faleroni ja Peiraieusiga, kolmekordsete müüride läbi ühendada. Ateen ühes sadamatega oli suurepärane kindlus, milles hädakorral terve Attika rahvas ühes oma varandusega varju võis leida. Kõige jäädavama mälestuse on Perikles aga selleläbi maha jätnud, et ta oma kodulinna kunstide ja teaduste, üleüldse terve Kreeka vaimuelu keskpaigaks tõstis.

X. Kreeka haridus ja kunst Periklese ajal.

1. Periklese aegsed ehitused. Feidias. — Loodus oli kreeklastele sügavamat iludusest arusaamist ning lugupidamist annud kui kellegile muule rahvale enne ja peale neid. Selle loomuanni jõul on nad kunstiilmas töid teinud, mis tänapäevani kättesaamata eeskujuks jäänud. Kuna idamaalased oma jumalatele loomade ja kõiksugu imelikkude elukate kuju andsid, valmistasid kreeklased oma jumalatekujud kõige kaunima loodusetöö — inimese järel, sest nende jumalad on kõige kaunimad ja täielikumad marmorist väljaraiutud inimesed. Oma kaunidele jumalatele ehitasid nad kõige kaunimad eluasemed. Linna keskpaigas, turu ääres, kus linnakodanikud igapäev koos käisid, riigiasju arutamas, kaugelepaistvatel kaljurüngastel või mõne pühalikult üksinda seisva varjurikka

hiie keskel seisid nende suurepärased marmoritemplid, mis oma kaunide sammastega ja piltidega tänapäevani imestust äratavad. Kreeklaste ehitusekunstis võib kahe ehituseviisi ehk stiili vahel vahet teha. Üks on vanem, n. n. Dooria stiil, mille vanemaid kujusid Sitsiilia ja Lõuna-Itaalia Kreeka asumaadel leidub, teine noorem, mis Väike-Aasia joonlaste asulinnades tekkis ja sellepärast Joonia stiili nime kannab. Vahe mõlema stiili vahel paistab iseäranis lahkuminęva sammaste ehituseviisi juures silma. Dooria sammas on ränk ja tõlp, tema vars on alt võrdlemisi hästi paks ja ülevalt hästi peen; vars nagu kasvab otsekohe maa seest välja, kuna üleval tema pea ehk kapitell muud ei ole kui lihtne ümmargune jama. Joonia sammas on kergem ja sihvakam; ta alumine ots ei ole mitte maa, vaid iseäralise aluse peale paigutud, tema kapitell tigukarbi moodi väänjoontega kaunistud. Joonia sambast sigines viimaks Korinthose sammas välja, mille kapitell lehesarnaste ehetega rikkalikult kaunistud. Niihästi Dooria kui ka Joonia stiil olid Periklese ajal Ateenas tarvitusel ja tõusid siin neis ehitustes, millega Perikles kui riigiehituste juhataja oma kodulinna ehtida laskis, täiuse tipule. Tema mõtete kaassünnitaja ja täidesaatja oli tema sõber, kujuraiuja Feidias, kelle sarnast kunstiajaloos enam teist ei ole. Tema ülemjuhatuse all muutus Ateena linn ehk kindlusemägi Akrópolis ilusaks jumalate asupaigaks. Lai marmoritrepp viis lääne poolt üles uhke, kaugelenähtava värava juure, mis propylaia, s. o. eesruumide nime kandis; viis kõrvutiseisvat, 4 sülla kõrguste sammastega kaunistud värava-läbikäiku juhtisid siit linnamäele edasi. Linnamäel paistis kõige pealt linna kaitsejumalanna Pallas Ateena hiiglasuur vask-kuju silma, 80 jalga kõrge; selle oli Feidias Marathoni lahingust saadud sõjasaagist valanud; oma suurusega ilmutas see kuju nagu Ateena tublidust ja võimu. Päikese käes läikiva otsaga oda, mis jumalannal püsti käes oli, ja lehviv kiivritutt paistsid merelt tulijale kõige pealt silma. Siit edasi nägi silm hulka vähemaid jumalate templid, nende keskel

jumalate ja vägimeeste kujusid, mis vasest valatud või marmorist raiutud. Kõige kaunim kunstitöö oli aga neitsiliku jumalanna Pallas Ateene kõrge tempel, Pàrthenon, s. o. neitsi pühakoda. Nagu pea kõik Kreeka templid, oli ka see pikerguse neljanurga kujus ehitud; ümberringi käis tal sammaskäik, mida 58 Dooria stiilis raiutud marmorisammast sünnitasid. Kivist tahutud palgid üleval sammaste peal olid kaunisti siniseks, punaseks ja kullakarvaliseks värvitud; tahutud palgikülgedel olid marmorist väljaraiutud pildid ja kujud, mis templit väljastpoolt ehtisid. Need Feidiase ja teiste meistrite tööd on osalt praegu veel alles, kuigi ajahammas ja inimeste toorus neid palju on purustanud; aga needki jäänused annavad imekspanemisevääart meistri kunstimaitsest elavat tunnistust. Eeskoja kaudu pääsis templi sisemistesse ruumidesse, mis sammaste peale toetud marmorikatusega kaetud; valgus tungis ainult katusesse jäetud august sisse. Hämara valguse sees nägi sisseastuja templi tagaseinas Pallas Ateene kõrget jumalakuju, 40 jalga kõrge, kullast ja elevandiluust tehtud, mis puukere ümber oli pandud. Teisi nii kaunid jumalakujusid enam ei olnud kui üks ainus, nimelt Zeusi kuju Olümpias, sellesama Feidiase kätetöö. Jumalannal oli kuld sõjamunder seljas, silmadeks olid tal välkuvad kalliskivid, ta pehmed ja meeldivad näojooned olid elevandiluu sisse lõigatud. Templi tagaotsas oli riigi lukustud varakamber. Siin hoiti riigi rikkalik tagavara alal, sest Perikles hoolitses selle eest, et riigi tagavara kallite ehitusekulude peale vaatamata mitte kokku ei sulanud. Põhja pool Parthenoni oli teine iluehitus, muistne pühakoda Erechtheion, Joonia stiilis; Periklese ajal ehitati ta uuesti üles, sest et perslased ta ära olid hävitanud, kuid alles peale Periklese surma jõuti ehitusega lõpule. Kaunistus, mis Akropolise kunstitöödest vastu paistis, haris ka alamate ehitusetööliste, maalijate ning kujuraiujate ja lihtsate käsitööliste maitset, kes viimaks ka kõige harilisematele, igapäev tarvitusel olevatele majariistadele meeldiva kuju oskasid anda. Peagi olid Attika käsitööliste tööd terves maailmas kuulsad ja otsitavad.

2. Teaater. — Ateena linnamäe jalal oli teaater, kus iga ateenlane Periklese ajal kõige paremate näitemängude ettekandmist pealt võis vaadata. Juba vanast ajast saadik oli kreeklastel viisiks viinajumala Bakchose ehk Dionysos'e pidu ajal tema ime- ja vägitegusid ja tema kannatuselugu avalikult jutustada, kusjuures üks eeslaulja jutustuse elavate käte- ja kehaliigutustega ette kandis, kuna teised lauljad tema jutustust kooris kordasid. Aegapidi hakkas eeslaulja oma jutustust nii ette kandma, nagu oleks ta ise Bakchos, kaaslauljad aga muutusid jumala saatjateks ja seltsimeesteks, nii et pealtvaatajad nagu Bakchost ennast ühes tema seltsilistega ja kaaslastega kuulsid rääkivat ja laulvat. Varsti hakati selsamal kombel ka teisi jumalate ja vägimeeste tegusid ning isamaa ajaloolisi sündmusi ette kandma. Sellega oli uus luulekuju leitud, näitemäng ehk draama. Kreeka draama jõudis Periklese ajal kõige kõrgemale õitsetipule, sest sel ajal kirjutasid kolm suurt Attika näitekirjanikku Aischylos, Sofokles ja Euripides, kes kõik kolm Periklese ajal elasid, oma mõjusad kurbmängud, mis jaolt veel meie ajani tuntud. Muinaslugu jutustab, et Aischylos, kõige vanem neist kolmest, olla Salamise lahingus kaasa võidelnud, Sofokles olla Salamise võidupidu ajal noortemeeste seltsis tantsinud ja Euripides olla lahingupäeval sündinud. Teaatrit mängiti hakatuses puuhoonetes, mis piduajaks üles tehti. Kui aga Ateenas kord säherdune puuhoone pidu ajal kokku langes, siis ehitati Akropolise jalale kiviteaater, mille istepaigad pealtvaatajate jaoks poolringis jaolt kalju sisse raiuti, jaolt üles müüriti, kuna keskel ümmargune plats *(orchestra* s. o. tantsuplats), vabaks jäi, kus näitemängu ajal koor tantsis ja laulis; teisel pool ümmargust platsi, pealtvaatajate istekohtade vastas, oli näitelava *(skenè)* kus näitlejad üles astusid. Peagi tekkisid kõikidesse Kreeka suurematesse linnadesse Ateena eeskujul ehitud teaatrid. Ateenlastel oli ja jäi teaater üheks jumalateenistuse osaks. Mitte igapäev ei mängitud, vaid ainult ükskord aastas, kui Dionysos'e ehk Bakchose pidupäevad kätte tulid, ja mitte öösi kinnises

ruumis, vaid päisepäeva ajal lausa taeva all. Et kõikidele võimalikuks teha südantülendavast pidust osa võtta, hoolitses Perikles selle eest, et iga kodanik, kes soovi avaldas, riigikassast niipalju raha sai, kui palju teaatrisse minejalt ukseraha nõuti; seda maksu võeti näitemängu sisseseadmise kulude katmiseks. Nii kogus siis suure jumalapüha ajal terve rahvas kokku, rikkad ja vaesed, maa ja linna elanikud, ja kuulasid, söögitagavara kaasas, poolümmarguses pealtvaatajateruumis istudes, päevad otsa ülendavaid luuletöid, mis mitte ainult kõrvale, vaid ka silmale vaimutoitu pakkusid. Võidukohus otsustas, kes võistlejatest laulikutest kõige parema teose oli kirjutanud ja selle eest võiduhinna pidi saama.

3. Aristofanes. Herodotos. — Kaunikirjanduse aineteks olid esialgul ainult muinaslood, aga kui seltskonna elu edenes, siis hakkas kirjandus seltskonnaelu nähtusi enam tähele panema. Iseäranis kaks nähtust on Kreeka kirjanduse peale sügavalt mõju avaldanud, need on: võitlus demokraatia ja aristokraatia vahel ja Persia sõjad. Ägedad poliitikavõitlused demokraatlaste ja aristokraatlaste vahel tõstsid üksikuid mehi nähtavale paigale ja need olid nagu seks loodud, et vastased oma pilkenoole nende peale sihtisid. Iseäranis hea meelega kanti Dionysose pühade puhul niisugusid pilkelugusid ehk komöödiaid ette. Tähtsam komöödiate kirjutaja Ateenas oli Aristofanes, kes selle aja viisi järel mitte inimliste nõtruste üle üleüldse, vaid üksikute inimeste, iseäranis poliitikategelaste üle naeris. — Persia sõdade ja nende jooksul ettetulnud sündmuste üle on mitmed Kreeka luuletajad näitemänge kirjutanud, kõige viljakamalt on aga seda ainet Joonia ajaloo-kirjanik Herodotos, kes Väike-Aasiast Halikarnassose linnast pärit, oma ajaloo-raamatus tarvitanud; ta oli omale ülesandeks teinud järeltulevale soole mälestust jätta neist imestuseväärt tegudest, mis kreeklased ja barbarlased nende sõdade jooksul korda on saatnud. Oma kauni tööga on ta enesele „ajaloo isa“ nime teeninud. Et oma rahva suurt võitlust perslaste vastu tundma õppida,

käis ta Egüptuses, Babiloonias, Persia ja Meedia maal reisimas ja kõigi nende rahvaste kombeid ning ajalugu tundma õppimas, keda Xerxes kreeklaste vastu sõtta oli toonud. Mis ta kuulis ja nägi, seda jutustas ta kaunis keeles, mõistlikult ja õiglaselt otsustades vaga ja vaikse meelega. Tema kirjatöö on kõige tähtsam allikas vanaaja rahvaste ja nende ajaloo tundmaõppimiseks. Herodotos tuli ka Ateena linna käima ja luges, vist Periklese soovil, siin ühe osa oma raamatust rahvale avalikult ette; see kiitis tema kirjatööd vaimustusega ja määras kirjanikule 10 talenti aupalka.

4. Teadused. Arstiteadus. — Otse spartlaste harjunud viisi vastu peeti Ateenas külalistest suurt lugu ja nähti neid heameelega. Perikles ise kutsus hulga niisuguseid mehi oma kodulinna, kelle tarkusest ja teadusest tema ise ja riik tulu võiksid saada. Periklese ajal oli teadus Kreeka maal juba õige edenenud. Teaduseseemne olid kreeklased Baabilonist ja Egüptusest saanud, kuid nad ise edenesid teaduses palju kiiremini kui nende õpetajad. Babiloonlased ja egüptlased tarvitasid teadusi ainult tegelisteks otstarbeteks: usupühade väljaarvamiseks, maatükkide mõetmiseks j. n. e., sellejuures ei teinud nad suurt vahet puhta teaduse ja ebausu vahel, ei katsunud ka seda selgitada, mis põhjusel ühed või teised ilmutused looduses sünnivad, vaid jäid üleüldse pealiskaudseteks teadusemeesteks. Kreeklased tungisid sügavamale. Nad hakkasid teaduse ja ebausu vahel vahet tegema ja nähtuste tõsiseid põhjusid otsima; nad ei teinud teadusega mitte ainult tegeliste otstarbete pärast tegemist, vaid uurisid teadust teaduse enese pärast. — Kuna teiste teaduste idud Hommikumaalt Kreekamaale olid tulnud, arenes arstiteadus Kreekamaal täiesti iseseisvalt. Hakatuses katsusid preestrid haigusi parandada, nad arstisid aga enam nõiasõnadega kui arstirohtudega. Aga 5. aastasajal e. Kr. s. ilmusid juba tõsised arstid ja nende kannul tekkis ka juba arstiteadusline kirjandus. Kirjanduse mõjul jälle kadus ebausk ja nõidus arstiteadusest jäädavalt.

Tähtsam Kreeka arstiteaduse esitaja on Hippókrates, kes Kos'i saarel, Väike-Aasia ranna ligidal, elas. Tema õpilased tundsid inimese keha ehitust ja selle sisemiste elundite tööd ja tegevust juba kaunis peenelt; mõned õpilased võtsid isegi juba lihtsamaid lõikusi ette. Selsamal ajal hakkasid kreeklased ka taimede ja loomade elu ligemalt tähele panema.

5. Kreeklaste inimlik meel. — Kui kreeklased oma hariduse peale uhked olid ja teiste rahvaste ehk barbarlaste peale iseteadvalt alla vaatasid, siis oli neil seks küllalt põhjust. Nad olid ausamad ja inimlikumad kui teised. Pime toorus, mis Hommikumaa usukombetes valitses, mis sealsete kuningate ja rahvaste teguviisi juhtis, oli kreeklastele tundmata. Usu tagakiusamist ja südametunnistusevabaduse kitsendamist tuli harva ette. Inimeseohvrid, mis ehk küll vanemal ajal viisiks, olid pärastisel ajal Kreekamaalt sootuks kadunud. Metsikud nuhtlemise viisid, nagu ristipoomine, kehaliikmete purustamine, silmade väljatorkamine j. m. olid neil põlatud. Kui peale Plataiai lahingut Pausaniasele nõu anti, ta lasku Mardoniose surnukeha risti puua, nagu ka Leonidase surnukeha poodud olla, lükkas ta selle mõtte põlgusega tagasi: niisugused teod, ütles ta, on barbarlastele omased, mitte aga hellenidele. Nagu vanal ajal igal pool, nii valitses ka Kreekamaal orjus. Peaaegu kõik tööd, mis meie ajal teenijate, sellide, vabrikutööliste ja päiliste teha on, lasusid Kreekamaal orjade õladel. Iga kreeklane, olgu ta nii vaene kui tahes, katsus vähemalt ühe orja pidada. Aga Kreeka rahva, iseäranis veel ateenlaste inimlik meeleolu tegi nende vaeste saatuse pehmemaks, nii, et Ateena kõnemees Demothenes ütelda võis, Ateena orjad olevat vabamad kui teistes paikades kodanikud. Keegi isand ei tohtinud oma orja ilma kohtu otsuseta surmata; liig valju isanda juurest võis ori põgeneda ja kohtu teel nõuda, et tema senine isand ta mõnele teisele isandale müüks. Orjeks olid enamasti barbaride maalt ostetud inimesed, kes kodumaal mingisugust vabadust maitsta ei saanud ja sellepärast vabaduse puudumist

mitte nii kibedalt ei tundnud. Kreeklasi harilikult orjeks ei peetud.

6. Perekonna elu ja lastekasvatus. — Kreeklaste perekonna elu oli Hommikumaa omast juba sellepoolest parem, et hulga naeste pidamine, mis naesterahva mehe orjaks alandab, Kreekamaal tundmata oli. Kreekamaal austati naesterahvast, ehk küll juurdunud komme neid ainult koduse elu küljes kinni hoidis. Suurt hoolt kanti Kreekamaal, iseäranis Ateenas, nooresoo kasvatamise eest. Mitte ainult teadusi, mida pärastises elus kasulikult tarvitada võis, ei katsutud õppijatele pakkuda, vaid lasti noorsugu hoolega ka keha karastada ja nägelistes teadustes oma vaimu teritada, et järeltulijatest head ja kombelised kodanikud kasvaksid. Seda otstarbet loodeti kolmekordse õpetamisega kätte saada, nimelt grammatika, muusika ja gümnastika õpetamisega. Grammatika hulka loeti lugemist, kirjutamist ja arvamist. Lugemist harjutati suurte laulikute, iseäranis Homerose, kirjadest; sel viisil jäid mitmel õpilasel terve Ilias ja Odysseia meele. Muusika hulka ei loetud mitte ainult häälteseadmist ja häältetundmist, vaid ka luulet ja üleüldse kõike kombelist haridust. Muusikat õpetati sel kombel, et õpilasi pühasid salme, isamaa-laule, vanusõnu ja tarkade meeste ütelusi, mis värssidesse seatud, pähe lasti õppida ja laulda; lauldes pidid õpilased keelpilli, millel *kithara* nimi oli, kaasa mängima. Sel teel harjutati nende mälu ja hariti nende lauluhäält ning pillimängu. Ühtlasi pidi see harjutus noorsoo hinge aukartusega jumalate vastu täitma, neile eeskuju pakkuma, mille poole nad pidid püüdma, ja põhjusmõtteid, mis neid ausamaks pidid tegema. Gümnastika oli võimlemisekunst, mis keha pidi karastama. Kehakarastust pidasid ateenlased, nagu üleüldse kõik kreeklased, üheks tähtsamaks kasvatuse ülesandeks. Seitsmendast eluaastast kuni kuueteistkümnendani käisid Attika poeglapsed päev-päevalt grammatika-, muusika- ja gümnastikakoolides, mida enamasti erainimesed pidasid. Oli poeglaps nooreksmeheks sirgunud, siis hakkas ta gümnaasiumis, s. o. täis-

kasvanute jaoks sisseseatud võimlemisepaigas käima, mida riigi kulul üleval peeti. Gümnaasiumid olid laiapiirilised asutused, kus kõik võimlemise-abinõud koos: teed võidujooksjatele, paigad hüppajatele, sisseseaded odaga viskajatele, peale selle vilud puiesteed puhkamiseks ja kõndimiseks. Siin ei olnud mitte enam määratud õpetajat õpetamas, vaid vanemad ja enam harjunud võimlejad aitasid nooremaid nõu ja teoga. „Gümnaasiumi töö mõjul", ütleb üks Attika laulik, „kasvab noormees õitsvaks meheks; tema rind läheb tugevaks, õlad laiaks ja liikmed korrapäraseks." Aga ka vaimline edasiharimine ei lõppenud vanemas eas, vaid püüdjamad ja anderikkamad noormehed õppisid ka vanemaks saades edasi. Persia sõdadest saadik oli Ateenas hulk teaduseõpetajaid, sofistisid, tarkuseõpetajaid ehk filosoofisid, s. o. tarkusesõpru, kellega ümber käies nooredmehed kõike selleaegset teadust võisid omandada Periklese ajal algas tuntud Sokrates oma õpetegevust. Nii oskasid ateenlased vaimuharidust kehaharjutamisega osavalt ühendada. Nad olid vaprad, karastud ja tublid nagu spartlased, käisid aga spartlastest ja kõigist teistest hellenidest vaimuteravuse poolest kaugelt üle. Kõik, mis Kreeka rahval suurt, kaunist ja head leidub, ilmus iseäranis täiel mõedul ateenlaste juures.

XI. Peloponnesose sõda.

1. Sõja algus (431 e. Kr.). — Nelikümmend aastat jõudis Perikles rahu Spartaga alal hoida. Siis andis Kreekamaa läänepoolses osas tõusnud tüli selleks ligemat põhjust, et sõjatuli lõkkele lõi, mis ligi kolmkümmend aastat Kreekamaad laastas, tema hariduse-õilmed närtsitas ja jõudu kurnas. Korinthos oli oma asulinna Kerkyra'ga vaenlusse sattunud ja valmistas end tema vastu sõjateele. Kerkyra otsis omale varju võimsa Ateena käest ja palus end sellel otstarbel Ateena lepinguosaliseks vastu võtta. Oli ette näha, et kui Ateen palvet täidab, siis

korinthlaste viha Ateena vastu, mis millalgi ei kustunud, lausa põlema peab lööma; siis ei võinud korinthlastel ka mitte raske olla Spartat ja ühes Spartaga tervet Peloponnesose lepingu-ühisust Ateena vastu sõtta kutsuda. Kõike seda nägi ka Perikles ette ära. Ühtlasi oli ta ka selles kindel, et rahu Ateena ja Sparta vahel ometi mitte jäädav ei või olla, sest nende kahe riigi tahtmised ja püüded läksid igal pool vastamisi: pea kõigis Kreeka riikides oli tüli aristokraatliku ja demokraatliku erakonna vahel valitsemas ja igal pool olid spartlased aristokraatisid, ateenlased aga demokraatisid elustamas ja nõuga toetamas; kumbki tahtis oma mõju võimalikult suures hulgas riikides maksma panna. Sellepärast tahtis Perikles ka Korinthose ja Kerkyra tüli puhul Ateena võimu jälle suurendada, sest Kerkyral oli üks suurematest laevastikkudest Kreekamaal. Periklese nõu peale võeti Kerkyra Ateena lepinguliikmeks vastu. Ateen lubas aga, et korinthlasi mitte ilma asjata äritada, kerkyrlastele ainult sel puhul appi minna, kui vaenlane Kerkyra saarele nende kallale peaks tulema; kui kerkyrlased ise teiste kallale lähevad, siis ei pidanud nad Ateena käest mingit abi saama. Nii sai Kerkyra Ateena lepinguosaliseks. Korinthlased ei hoolinud aga sellest midagi, vaid saatsid 150 sõjalaeva Kerkyra vastu, kes suures merelahingus kerkyrlaste laevastiku ära võtsid. Oma võidu vilja ei saanud korinthlased aga mitte kätte, sest parajal ajal ilmus Attika laevastik neid takistama. Täis pahameelt läkitasid korinthlased oma saadikud Spartasse kaebama, et Ateen olevat rahu rikkunud, ja nõudsid ägedusega, Peloponnesose lepingu ühisus mingu ateenlastele seda sõjaga kätte maksma. Ateena saadikud, kes sel ajal Spartas juhtusid olema, hoiatasid spartlasi niisuguse otsuse eest, ja teine Sparta kuningas, kes Periklese sõber oli, toetas neid. Aga enamus, kelle eesotsas efoorid seisid, oli sõja poolt. Seega hakkas hävitav sõda, mida *Peloponnesose sõjaks* kutsutakse, sest et temast terve Peloponnesose lepingu ühisus osa võttis.

2. *Periklese ots* (429 e. Kr.). — Ka teised

Ateena vaenlased, thebailased ja muud, astusid ühes Spartaga vaenuteele; rasked ajad olid Ateenale tulemas. Aga Periklesel oli kindel usk, et linn neist aegest õnnelikult üle saab. Ta lootis Ateena uhke laevastiku, suure raha tagavara ja pikkade müüride peale, mis Peiraieusi sadamat Ateena linnaga ühendasid. Seda ta teadis et ateenlased maisamaal, kus Peloponnesose lepinguosalistel neli korda enam väge oli, oma vaenlastele vastu ei suutnud panna. Sellepärast käskis ta rahvast maisamaal ainult kindlaid paikasid kaitsta, päris võitlust tahtis ta aga merel pidada, kus ateenlased laevastiku suuruse ja laevaväe osavuse poolest oma vastastest kaugelt üle olid. Nii pea kui spartlased ühes oma lepinguosalistega Attikasse tulid, põgenesid lageda maa elanikud ühes perekondade ja varandusega pikkade müüride varju, mille peale vaenlase jõud ei hakanud. Muidugi pidid nüüd Attika talupojad ja mõisnikud rahulikult pealt vaatama, kuidas nende põllud ja väljad, nende õlipuumetsad ja viinamäed hävitati ja majad maha põletati. Perikles aga laskis Ateena laevastiku vaenlaste rannamaid ja saari riisumas käia ja maksis neile nende hävitustööd sellega kätte. — Aga teisel sõjaaastal tuli Ateena vaenlastele uus abimees juure, kelle ilmumist inimlik mõistus ette ei võinud arvata. Kaubalaevad tõid Hommikumaalt katku Ateena. Viis aastat möllas katk inimestega kuhjani täidetud linnas. Lugemata hulgad nõudis ta omale ohvriks; noored ja vanad, rikkad ja vaesed langesid talle saagiks. Müüride ees möllas sõda, müüride taga katk. Peagi ei jõutud katkuohvrid enam maa alla koristada. Kas siis ime oli, et rahvas oma juhatajale süüdi hakkas otsima! Tühja ettekäände põhjal mõisteti Perikles suurt rahatrahvi maksma ja heideti riigi juhatusest välja. Ja siiski ei kannatanud tema raskete aegade all mitte vähem kui teised: tema paremad sõbrad, tema lapsed läksid üksteise järel hauda. Mehiselt pani ta õnnetusele vastu. Kui ta oma viimasele pojale surnupärga pähe pani, purskasid valusad pisarad tema silmist. Küll said tema kaaskodanikud peagi aru, et nad talle ülekohut

olid teinud ja panid ta jälle eneste juhatajaks; aga tõbi ei annud talle armu. Katk tuli temagi kallale. Nuttes seisid sõbrad tema surmavoodil, kus ta meelemärkuseta lamas ja ülistasid tema suuri tegusid. Äkki ajas ta enda üles ja hüüdis: „Sõbrad, teie unustate seda nimetamata, millest mina kõige enam lugu pean: mitte ükski kodanik ei ole pruukinud minu pärast leinariiet selga panna.“ Nii siis mitte oma kõrgeid vaimuandeid, mitte oma tulist kõneosavust või sõjapealiku tublidust ei pidanud Perikles enda paremaks iseloomu omaduseks, vaid et ta igatahes iseenese üle oli valitseda osanud ja iialgi oma vaenlastele ei kippunud kätte maksma, ehk tal küll kõige suurem võim riigis käes oli.

3. Kleon ja Brasidas. Nikiase rahu (422 e. Kr.). — Periklese surmaga jäi Ateen vaesekslapseks. Ei ilmunud enam riigijuhtisid, kes Soloni ajast saadik, üks tublim kui teine, Ateena riigilaeva siiamaale võimsa käega tüürinud. Tulid jälle erakonna tülid. Parajusmeelne erakond oli rikka Nikiase juhatuse all, kes asju lõdvalt ajas, kuna äärmine demokraatlik erakond mõetu pidamata Kleoni järel käis, kel ei sõja asjast ega riigijuhtimisest õiget aimu ei olnud. Kleon oli ameti poolest nahavabriku omanik, loomu poolest pealetükkiv ja auahne, kes oma osava keelega hulga rahvast oma järel oskas vedada. Tema oli selle poolt, et Ateen palju suurema jõuga kui siiamaani sõda pidama peaks hakkama. Tema mõjul hakkaski Ateen omalt poolt Peloponnesose lepinguosalistele kallale tungima. Ateenlastel läkski korda Peloponnesose lääneranna Pylose lahe ääres, Messeene maakonnas maale minna ja siin kindlust üles ehitada. Siin tahtsid nad messeenlasi ja helootisid, kes Sparta rõhumisega iialgi harjuda ei võinud, mässule kihutada. Spartlased jälle tõttasid ateenlaste kindlust merel ja maal ümber piirama, kaotasid aga selle juures ise oma laevastiku ja said lüüa. Sadakakskümmend spartlast langesid ateenlaste kätte vangi. Et vangid kõige kõrgemate sugukondade liikmed olid, pakkus Sparta Ateenale rahu, et vangisid päästa, aga ateenlased,

arusaamata Kleon eeotsas, arvasid, et nad nüüd teha võivad, mis tahavad, ja ei võtnud rahu vasta. Spartlased aga leidsid kättemaksja — tubli ja ettevaatliku mehe, Brasidas nimi; see kogus väe kokku, läks sellega Põhja-Kreekamaale, Thrakiasse ja hakkas siin Ateena lepinguosalisi hea ja kurjaga oma poole võitma. Ka tähtis Ida-Makedoonia linn Amfipolis, ateenlaste asundus, langes tema kätte. Ateena sõjapealik Thukydides, kes siin Ateena kasude eest oleks pidanud hoolitsema, jäi oma tulekuga mõni tund hiljaks ja ei jõudnud tähtsa linna langemist ära hoida. Kleoni ettepanekul saadeti ta sellepärast maalt valja. Maapaos elades hakkas ta selle võitluse lugu kirjutama, mis tema ümber möllas. Tema ajalooraamat on kuni meie päivini alal seisnud. Ta kirjutab nii erapooletult ja tõenäoliselt, et teda õigusega kõige suuremaks vanaaja ajalookirjutajaks loetakse. Et Thukydidese tehtud viga parandada, saatsid ateenlased Kleoni Brasidase vastu; lahingus langesid mõlemad sõjapealikud, Kleon ja Brasidas. Nüüd oli sõda juba 10 aastat kestnud ja kummalgi pool oli sõjahimu otsas. Spartlaste kaotus Pylose lahes ja ateenlaste kaotused Põhja-Kreekamaal olid mõlemad pooled ära tüütanud. Nikiase sobitusel tehti rahuleping, mille põhjal mõlemad pooled kõik tagasi said, mis enne sõja algust nende oma oli. Mõlemad riigid pidid edaspidi sõpruses elama.

4. Alkibiades. — Sõprus ei kestnud kuigi kaua. Vaenutule sütitajaks oli Alkibiades. See noormee oli vana kuulsa perekonna võsu ja Periklesele lähedalt sugulane. Teda ehtisid mehelik kehailu ja suured vaimuanded. Aga Alkibiadese saatus õpetab, et kõige kaunimad vaimuanded hukatuseks võivad saada, kui mitte kõlbline jõud ja puhas iseloom neid valitsemas ei ole. Juba noores eas ei jõudnud keegi teda taltsutada, ka mitte tema eestkostja Perikles. Ta tahtis igal pool esimene olla ja pidas seda suureks auks, kui temast hästi palju räägiti. Kord lõi ta oma tuttava nooremehega käed, et ta ühele tähtsale mehele vastu kõrvu lööb. Ta täitiski oma lubaduse, läks aga järgmisel

päeval seda tegu andeks paluma ja pakkus talle oma selga, et see teda karistaks, nagu ta end ütles ära teeninud olevat. Aga mees andis talle andeks ja pärast oma tütregi talle mehele. Säherduste kergemeelsete tegudega ajas ta terve linna kõmu täis. Ta oskas aga nii inimeste südameid võita, et isegi tark Sokrates tema sõbraks heitis. Sõjakäikudel hoidsid nad mõlemad ühte ja päästsid lahingus teine teise elu. Aga jäädavat mõju ei avaldanud ka tark Sokrates tema peale mitte. Kui Alkibiades viimaks rahvakogus hakkas üles astuma, olid tal küll kõik anded, mida riigijuhil tarvis läheb, ainult kõige tarvilisemad puudusid: tark mõedupidamine ja endsalgav isamaa-armastus.

5. Sitsiilia sõjakäik (415—413 e. Kr.). — Peagi oli Alkibiades kõige mõjusam mees Ateenas: aga rahus ei arvanud ta mitte küllalt hiilgada võivat, sellepärast ihaldas ta sõda. Juhtus, et üks Sitsiilia saare linn Ateena käest vägeva Syrakûsai vastu abi palus. Kelle käes Syrakúsai oli, selle käes oli terve saar, kõige rikkam Vahemeres. Magusad lootused joovastasid auahnet Alkibiadest, ja sedasama lootuseseemet oskas ta ka rahva südamesse külida. Mõistlikumate hoiatustest hoolimata seati Sitsiilia sõjakäigu jaoks suurepärane laevastik valmis, suurepärasem kui iialgi enne; laevastikku ülemjuhatajateks pandi Alkibiades ja Nikias. Vaevalt aga oli laevastik Syrakusai all ankru välja heitnud, kui riigilaev „Salaminia" ilmus ja käsu kaasa tõi, Alkibiades tulgu koju tagasi. Nimelt oli öösel, lühikene aeg enne sõjalaevastiku väljasõitu, hulk jumalakujusid Ateenas ära rikutud, mille üle rahvas ärarääkimata ärevusse sattus. Rahvas tegi otsuseks, mitte ainult praegusid rikkujaid, vaid üleüldse kõiki usupilkajaid vastutusele võtta. Ka Alkibiadese peale tõstsid tema vaenlased usupilkamise süüdi; sellepärast pidi ta kohtus vastust andma. Koduteel kaalus ta asja järel ja põgenes ära, sest ta ei usaldanud kohtu ette ilmuda, mis teda surma oleks võinud mõista. Kui ta tagaselja tõesti surma mõisteti, siis hüüdis ta täis kättemaksmise-himu: „Ma tahan ateenlastele näidata, et ma alles elan", ja läks Spartasse. Sest ajast saadik oli

tema Ateena linna tigedam vaenlane. Ta oskas spartlaste usaldust võita ja käskis neid Syrakusaile appi minna, mis juba peaaegu Nikiase kätte langemas oli. Spartlased saatsid oma parema sõjapealiku, Gylippose, Sitsiiliasse. Vaevalt oli Gylippos oma sõjameestega kindlusse pääsnud, piiratud linnalastele appi, ja kohe pööris õnn. Igal pool tõrjuti Nikias kasulikkudest seisukohtadest minema; palavik ja teised tõbed võtsid ateenlaste leeris maad. Küll tuli ateenlastele uus laevastik appi, aga nende seisukord muutus aina pahemaks. Viimaks otsustas Nikias koju tagasi sõita, ei saanud aga õigel ajal minema, sest et ebausk teda enne ei lubanud minna, kui kättetulev kuuvarjutus möödas oli. Vahepeal said syrakuslased selle lahe suu kinni panna, kus Ateena laevad sees olid, nii et need nüüd enam teele ei pääsnudki. Nad katsusid omale teed läbi murda, said aga ägedas merelahingus lüüa. Ateena sõjamehed katsusid nüüd maisamaad mööda teistesse linnadesse pääseda, kes nendega sõpruses elasid. Aga põgenemine ööd ja päevad läbi, võitlemised tagaajajatega, nälg ja päikesepalavus olid nad surmani väsitanud, nii et nad viimseni vaenlaste kätte langesid. Nende saatus oli hale. Pealikud tapeti ära, alamad müüdi osalt orjeks, pandi osalt kivimurdudesse tööle, kus nad päikesepalavuse käes peagi otsa said. Üksi raskeis sõjariistus mehi olid ateenlased 10.000 kaotanud, lugemata veel kergeis sõjariistus mehed ja madrused. Nii kurvalt lõppes sõjakäik, mis nii õitsvate lootustega oli alustud.

6. Alkibiadese tagasitulek (408 e. Kr.). — Sest ajast saadik hakkas õnnetus õnnetuse järel Ateenale tulema. Juba jälle olid spartlased oma väesalkadega Attikamaad laastamas käima hakanud; nad olid Alkibiadese nõu peale siia Dekeleia linnakesse kindluse ehitanud ja jäädavalt oma väesalga siia paigutanud, kus ta siis maa- ja linnarahvast alalõpmata ähvardas. Peale selle käis Alkibiades Ateena lepinguriikides ringi ja meelitas neid Ateena lepingust lahti ütlema. Suurem hulk tegi tema nõu järel, ainult mõned üksikud jäid Ateena poole hoidma. Selsama ajal sobitas ta lepingu spartlaste ja Persia satraapi vahel

Sardese linnas. Sardese satraapi käest hakkasid spartlased rohkesti raha saama; rahaga ehitasid nad omale suure laevastiku ja võisid nüüd ka merel ateenlastele vastu astuda. Nii olid spartlased ja perslased kokku heitnud, et seda riiki hukata, kes Kreeka maa hukatuse äärelt päästis. Alles sel puhul tuli aga ilmsiks, missugune imelik võim Ateena rahvas elas. Küll oli Syrakusai sõjakäik tublimad kodanikud, paremad laevad ja lugemata rahasummad neelanud, siiski äratas Ateen vaenlaste ees veel aukartust ja hirmu. Isegi õnn hakkas talle jälle naeratama. Alkibiades sattus Sparta teise kuningaga tülisse ja pidi Spartast põgenema. Ta läks Sardase linna ja katsus satraapi ateenlaste poole võita. Kui ateenlased seda teada said, tegid nad Alkibiadese surmaotsuse tühjaks ja andsid talle luba koju tagasi tulla. Nad kutsusid ta koguni oma laevastikku ja nimetasid ta laevastiku ülemjuhatajaks. Ateenlaste usaldus ei petnud neid: Alkibiades võitis ühendud Sparta ja Persia laevastiku mitmes hiilgavas lahingus. Rikka sõjasaagiga tuli ta koju tagasi, mida ta seitse aastat ei olnud näinud. Rahvas võttis teda rõemuhõiskamistega vastu ja näis hoopis unustanud olevat, kui raskeid haavu see hädaohtlik mees talle löönud.

7. Lysąndros. Arginusa lahing (406 e. K.). — Spartlased valisid Alkibiadese vastu oma väe etteotsa mehe, kes loomuannete poolest tema sarnane oli, südameta kavaluse poolest aga temast üle käis. See oli Lysándros; tema põhimõte oli, et lapsi peab täringimängu, mehi aga vande abil petma. Tema oskas uut Persia satraapi, suurkuninga venda Kyrost Nooremat, täielikult oma poole meelitada, nii et ta tema käest niipalju raha sai, kui tal iganes tarvis oli. Ettevaatlikult hoidis ta Alkibiadese laevastikuga kokkupõrkamise eest, kuni kord Alkibiades maale läks ja laevastiku ülemjuhatuse oma ülemtüürimehe Antiochose hoole andis. Alkibiadese antud käsust hoolimata astus Antiochos Lysandrose vastu lahingusse ja sai tema käest lüüa. Ateenlaste kahjud ei olnud suured, aga neist oli küllalt, et rahva seas Alkibiadese

vastu umbusaldust äratada. Talle heideti ette, ta olevat laevastiku viletsa juhataja hoole jätnud, ja ülemjuhatus võeti tema käest ära. Selle peale läks Alkibiades Hellespontose rannale oma mõisa elama. Ühe admirali asemele pandi nüüd kümme admirali Ateena laevastiku etteotsa. Neil läks korda Sparta laevastikku Arginúsa saarte juures, Lesbose saare ligidal, otsustavalt lüüa. Torm aga ei annud laevastiku juhtidele mahti pärast lahingut laevajätiste peal surmaga heitlevaid meremehi päästa ega uppunute surnukehasid veest välja tuua, et neid, nagu usukomme nõudis, korralikult maha matta. Ateena rahvas sattus suurde ärevusse. Otsasaanute sugulased nõudsid admiralidele, kes oma kohust ei olevat täitnud, karistust, sest ateenlaste usu järel ei pääsnud matmata jäänud inimeste hinged mitte hingederiiki, vaid jäid allilma värava taha sissepääsmist ootama. Saadud võidust hoolimata anti admiralid kohtu kätte. Kapten Therámenes, kes käsu oli saanud uppujaid ja uppunuid päästa, seda käsku aga mitte ei ei olnud täita saanud, katsus süüdi oma pealt ära veeretada ja admiralide peale ajada. Küll võitlesid rahvakogus mõistlikumad mehed pimeda rahvaviha vastu, aga see kõik ei aidanud midagi, vaid vihane rahvas mõistis kuus admirali surma ja laskis nad ära hukata. Alles pärast sai rahvas oma ülekohtusest otsusest aru, kuid siis oli juba hilja.

8. Aigospotamoi lahing. Ateena langemine (405 kuni 404 e. Kr.). — Spartlased panid nüüd jällegi Lysandrose oma admiraliks, ja peagi seisid mõlemad vaenulised laevastikud Hellespontoses teineteise vastas. Lysandros oli Aasia poolel kindlustud sadamas, kuhu keegi talle kallale ei pääsnud, ateenlased olid Euroopa poolel kindlustamata lahes ühe ojakese suus, mille nimi Aigospotamoi (s. o. Kitsejõed). Mitu korda sõitsid ateenlased üle merekitsuse selle sadama ette, kus Lysandros oli, ja katsusid teda kindlast sadamast välja meelitada ja siis temaga lahingut alata, aga see ei läinud neil korda. Ise aga läksid nad hooletuks; pealikud lubasid sõjamehi laiali minna omale moona koguma. Alkibiades tuli oma mõisast

neid hoiatama, aga see ei aidanud. „Sõjaväe pealikud oleme meie", hüüti temale vastu, „mitte sina". Kui see lodev kord juba mitu päeva kestnud, tungis Lysandros ootamatalt Ateena laevastiku kallale. Üksainus pealik, Konon nimi, oli õige mees õigel paigal; tema üksinda sai oma 12 laeva ära päästa. Kõik teised laevad, kokku 170, langesid ilma mõega hoobita spartlaste kätte, niisama ka sõjamehed, kes randa mööda laiali olid. Kolmtuhat vangi laskis Lysandros maha tappa. Ateen oli kadunud, sest tal et olnud enam laevastikku. Lysandros purjetas nüüd pealinna alla ja pani sadamad kinni; Sparta kuningad olid Ateena juba ammu maa poolt ümber piiranud. Kusagilt ei pääsnud nüüd enam mingit moonavara linna; piiratud linnarahva häda kasvas iga päevaga suuremaks. Viimaks saatsid ateenlased Theramenese rahutingimiste pärast läbirääkimisi pidama. Thebai ja Korinthose võimumehed nõudsid, Ateen tehtagu maatasa; spartlased ei olnud mitte nii südameta, vaid leppisid sellega, et Ateenalt kõik tema tähtsuse ja võimu riisusid. Pikad müürid, mis Peiraieuse sadamat Ateena linnaga ühendasid, kisti pillimängu saatel maha; kõik laevad, peale kaheteistkümne, anti spartlaste kätte ja Lysandros laskis neile ateenlaste silma all tule otsa pista. Peale selle pidid ateenlased kõik maad ja linnad väljaspool Attikat käest ära andma ja spartlastele tõotama, et nad igast nende sõjakäigust kutse peale osa võtavad. Sellega oli Ateena riigi iseseisvus lõppenud — Ateen oli Sparta alamaks muutunud. Veel aga elas Alkibiades, ja niikaua kui temal hing sees oli, ei võinud spartlased oma võidu peale julged olla. Sellepärast ajasid nad Alkibiadest surmavihaga taga. Isegi perslaste juurest Väike-Aasiast, kuhu ta põgenenud, said nad ta kätte. Rahaga ostetud mõrtsukad pistsid tema majale tule otsa; kui ta põlevast majast välja tuli, lasksid nad ta eemalt nooltega maha. Niisugune oli selle mehe ots, kes Ateenale oleks võinud teiseks Perikleseks olla, kes aga südameta enesearmastuse pärast oma kodulinna enam kukutada aitas kui keegi teine.

9. Kolmkümmend türanni Ateenas. — Sõja jooksul oli Sparta aina seda kuulutanud, et ta muud ei tahtvat kui Kreeka maad Ateena vägivalla alt päästa. Peale sõja lõppu aga sundis Lysandros kõiki endiseid Ateena lepinguosalisi end Sparta ülemvõimu alla paenutama; maksud, mida lepinguosalised Aristeidese ja Periklese määruste põhjal siiamaani olid maksnud, tõsteti kõrgemaks ja läksid nüüd muidugi Sparta kasuks. Spartal oli suur laevastik, mis teraselt kõike silmas pidas, mis Aigeiose merel iganes sündis; peale selle olid tal lõpmata rahasummad ja tubli maavägi tarvitada, mille abil ta oma mõju igal pool maksma sai panna. Pea igal pool kaotas Sparta seadusliku riigikorra ja seadis väikese arvu omameelseid mehi, enamasti kümme meest, valitsuse etteotsa. Nende võimu toetamas olid Sparta väesalgad, ja väesalga juht, harmóstes, oli ühtlasi ka kümnemehe-kogu ehk dekarchia esimees. Sellega oli siis vähemeeste-valitsus ehk oligarchia igal pool maksmas. Oligarchid harmostese juhatusel talitasid tujuti ja omapead; rahvavabadus paistis Kreeka maal jäljetult kadunud olevat. Isegi Ateena rahvakogu andis Lysandrose ähvardustele järel ja heitis nõusse, et väike salk aristokraatlasi demokraatliku riigikorra lõppenuks tunnistas ja oma keskelt kolmkümmend meest piiramata võimuga riigijuhtideks pani. Nende kolmekümne türanni eesotsas olid salakaval Theramenes ja Krítias; viimne oli küll heade annetega mees, aga muidu oli ta, ehk küll targa Sokratese õpilane, toores, auahne ja täis valskust. Kritiase tagakihutusel hakkas uus valitsus täitsa omapead talitama, ilma seadusi tähele panemata ja harjunud viisist küsimata. Kelle peale kahtlus langes, et ta ärakaotud demokraatlikku riigikorda tagasi ihaldab, või kes muidu kuidagi oligarchidele jalus oli, need kas tapeti maha või saadeti maalt välja ja nende varandus võeti riigi omaks. Kui Theramenes viimaks kartust avaldas, et niisugune vägivallavalitsus liiale läheb, ja nõudis, et tapmised järel jäetagu, sundis Kritias ka teda mürgikarikat tühjendama. Peale selle tõusis vägivald oma tipule. Kes türannidele

iganes silma puutus, see kas saadeti või põgenes ise maalt välja. Naabrilinnad olid peagi Ateena põgenejaid täis. Iseäranis suur hulk oli neid Thebaisse läinud, kus neid lahkesti vastu võeti, sest Thebai, mis siiamaani ikka kindlalt Sparta poole hoidnud, hakkas nüüd oma iseseisvuse pärast kartma ja Spartat vihkama. Thebailased olid nõus, et Thrasybúlos, vahva sõjamees, nende maa peal salga Ateena põgenejaid kokku kogus ja kolmekümne türanni vastu lausa sõda algas. Põgenejatel läks korda Peiraieusi sadamat oma võimu alla saada. Kui Kritias neid siit minema katsus ajada, sai ta ise lüüa ja langes lahingus. Küll tuli kolmekümne türanni kutsel üks Sparta kuningas ühes sõjaväega Ateena alla; aga türannide vägivallateod olid nii avalikud, et ta ei julgenud neid vastu ateenlaste tahtmist uuesti võimule aidata. Thrasybulos läks kui võitja pidulikult Ateena ja pani demokraatliku riigikorra jälle maksma. Kauni tunnistuse andis Ateena rahvas sellest, et ta ikka veel küllalt väärt oli vabadust maitsma: ta ei kippunud kellegile kätte maksma, vaid kuulutas amnestia („süü-unustamise") välja, s. o. ta otsustas kõik, mis paha sündinud, ära unustada. Ainult kolmkümmend türanni saadeti maalt välja.

XII. Sokrates.

1. Filosoofia. — Nagu kreeklased kõigi teaduste põllul teadust teaduse enese pärast õppisid, nii otsisid nad tõde tõe enese pärast. Üleüldiste arvamiste kohta tõusid valgustud mõistusega meeste peades kahtlused, mida nad uute arvamistega selgitada katsusid. Mitmed ei leppinud enam selle usuga, et kõik looduse ilmutused otsekohe jumalate töö on, nagu suur hulk muinaslugude põhjal uskus, vaid hakkasid iseseisvalt maailma alguse põhjust uurima. Kõige esimesed iseseisvad mõtlejad kinnitasid, et maailm neljast elemendist — veest, õhust, tulest ja maast on tekkinud. Sügavamale tungis Anaximándros, kes ütles, et maailma alguseks „ilmlõpmatust", s. o. ilmpiiramata, suremata ja püsimata mateeriat tuleb lugeda. Tema õpetust täiendas Demókritos, kes ütles, et ma-

teeria aatomitest koos seisab, s. o. kõige pisematest jaotamata osakestest, mis igavesti muutumatud; omaduste poolest on aatomid ühesugused, aga kuju, suuruse ja raskuse poolest mitmesugused. Selle vastu õpetas Anaxágoras, kes Periklese ajal Ateena linna elama tuli, et kõigi asjade seeme on mõistus (*nuus*), kõige peenem ja kõige puhtam jõud, mis maailma loonud ja liikuma pannud. — Peale maailma alguse küsimuse tegid VI. ja V. aastasaja filoosofid, s. o. tarkusesõbrad, veel mitme teise küsimuse selgitamise kallal tööd; nende küsimuste hulgast oli tähtsam see, kas maailm ja asjad tõesti niisugused on, kui meie neid oma meelte kaudu tunneme, ja kas meie looduse tõsiseid omadusi üleüldse tundma saame õppida. Mõned filoosofid juurdlesid usuküsimuste kallal. Pythágoras õpetas, et suremata hing peale inimese surma teise kehasse läheb; selle rändamise läbi puhastab hing end tehtud ülekohtust ja saab ajajooksul ikka täielikumaks. Teised tunnistasid rahva usu jumalatesse tühjaks ja ei olnud iseäranis mitte sellega rahul, et rahvas jumalaid inimeste kujulisteks ja inimeste sarnasteks pidas. „Kui jumalad inimeste kombel halba teevad", ütles üks filoosof, „siis ei olegi nad jumalad". „Kui härjad ja hobused", ütles teine, „omale jumalaid saaksid teha, siis teeksid nad need muidugi härgade ja hobuste sarnasteks". Hulga jumalate usu ehk polüteismi vastu astusid mitmed välja ja põhjendasid arvamisi, mis osalt ühe jumala usuga — monoteismiga, osalt aga selle usuga sarnased olid, mis kinnitab, et tervet loodust jumaluseks tuleb lugeda (*pantheismus*).

2. Protagoras. — Kui küsimused maailma algusest ja inimese mõistuse iseloomust läbi olid arutud, ilmusid kõlbluse, *eetika*, ja seltskonna korralduse, *politika*, küsimused päevakorrale. Esimene, kes neid küsimusi harutas, oli Protágoras, kes Abdera linnast pärit, Periklese ajal aga Ateenas elas. Tema õpetas, et „inimene on kõigi asjade mõet"; inimene jaksab otsustada, kas mõni asi on olemas või on ta olematu; missugune miski asi on, seda inimene otsustada ei jaksa. Tema õpetus arenes tema

õpilaste käes edasi, kes kinnitasid, et üleüldist ja ikka maksvat tõde olemas ei olegi, vaid asjad on head või halvad ainult sedamööda, kuidas inimesed oma arvamistes eneste vahel kokku leppides neid heaks või halvaks loevad. Inimesed aga lepivad oma arvamistes sel põhjal kokku, et nad sunnitud on üksteise kõrval elama ja nad ilma kokku leppimata ei saaks koos elada. Teine Protagorase õpetus oli see, et iga asja võib kahest küllest vaadata, et iga asja üle ühesuguse õigusega kahesugust arvamist võib avaldada, mis otse teine teise vastu käivad. Protagorase ajal olid muutused ja pöörded riikide sisemises korras harilik nähtus; nende mõjul sigineski Protagorasele mõte, et seadused, mida nii sagedasti rikutakse, selle kohta, kas meie teod kõlblikud või kõlbmatud, iseenesest mitte mõedupuuks ei või olla, sest seadused ei ole mitte asjade loomu põhjal tekkinud, vaid inimliste teaduste põhjal. Oma loomu poolest on inimesed niisugused, et nad ainult tugevama õigust tõeks tunnistavad; kui nad aga koos tahavad seltskondliselt elada, siis on nad sunnitud teineteise õigusest lugu pidama ja õigust tegema. Sellepärast nõudis Protagoras, inimestesse istutatagu kasvatusega tung õigusele. Protagorase õpilased kinnitasid, et kõik inimesed on loomu poolest vennad: vaheseinad inimeste vahel on ainult inimeste eneste seaduste läbi sündinud. Sel põhjusel tunnistasid nad ka orjade pidamise loomuvastaseks nähtuseks. Ka riiklikus elus andis Protagoras kõigile ühesuguse õiguse, sest et juba loodus ise inimestele ühesugused õigused on annud. Riigikord võis Protagorase arvates ainult demokraatlik olla, sest riigiasjade juhtimisest pidid kõik võima osa võtta, kel puhtad püüded olid, kuigi mõnel mingisugust varandust ei olnud.

3. Sofistid. — Protagorase ülesvõetud uued küsimused filosoofia põllul, kõlblus ja seltskondline korraldus, leidsid palju arutajaid, keda sofistideks, s. o. tarkuseõpetajateks hakati kutsuma. Iseäranis Ateenas kasvas sofistide arv suureks. Siin vaimuelu keskpaigas, kus pealegi vabariikline kord valitses, oli enam kui mujal

tarvis oma mõtteid ilmutama ja vastastele vastu vaidlema õppida; muidu oli raske oma arvamist rahvakoosolekul mõjule aidata. Nii leidsid sofistid Ateenas palju õpilasi, keda nad kaunisti kõnelema ja osavasti vaidlema õpetasid. Iseäranis jõukamatest perekondadest võrsunud noorsugu, kes edaspidises elus riigitegevusse mõtles astuda, voolas sofistide juure kokku *rhetorikat*, s. o. kaunit kõnelemist, ja *dialektikat*, s. o. osavat vaidlemist õppima. Et sofistidel peale õpetuse andmise enam aega üle ei jäänud, muud tööd teha, siis võtsid nad ülespidamiseks õpilaste käest maksu, mis sagedasti mitte odav ei olnud. Õpetust andes ei jäänud nad mitte ainult retoorika ja dialektika juure peatama, vaid katsusid oma õpilasi ka muidu vaimliselt harida, neile teadusi õpetada ja neid kõlbluse ning seltskondliste olude üle järel mõtlema sundida. Nemad need olidki, kelle juhatuse all noorsugu grammatikat, muusikat ja gümnastikat õppis; sellepärast neid sofistideks, s. o. tarkuseõpetajateks kutsutigi. — Nende õpetusel oli ka oma paha külg. Kaunit kõnet ja osavat vaidlemist võib niihästi paha kui ka hea asja teenistusse seada. Paljud ei tulnudki nende juure vaimuvalgust otsima, vaid ainult keeleosavust omandama, et nad iga musta asja valgeks ja valget tarviduse järel mustaks oskaksid teha. Paljud sofistid õpetasidki ainult sõnadega vehklema ja ilma sisemise nõusolemiseta kord asja poolt, teinekord tarviduse järel sama asja vastu rääkima. Pealegi läksid nende arvamised teiste arvamistest lahku, kes vanu, juurdunud mõisteid ja mõtteid aus tahtsid pidada. Usk jumalatesse, seadustest ja riigi sisseseadetest lugupidamine — see kõik langes nende ees kahtluse alla ja võeti valida arvustamise alla. Sel põhjusel hakkas avalik arvamine sofistisid süüdistama, et neil midagi enam püha ei olevat ja et nad noortsugu oma õpetusega ainult rikkuvat.

4. Sokrates. — Sofistide vastu astus Sokrates üles, üks vana aja kõige tähelepanemise-väärilisematest meestest. Ta oli alguses vaene kujuraiuja, tundis aga eneses tungi kõige selle üle juurelda, mis inimest kõlbliselt

heaks ja tubliks teeb. Oma mõtlemise vilja tahtis ta teistega jagada, ja sellepärast hakkas ta oma kaaskodanikka õpetama. Ta nägi, et noorsugu hariliste sofistide käest ainult pealiskaudset tarkust omandas ja ainult tühja sõnadega heitlemist õppis, nii et noored inimesed küll tõtt valeks ja kõverust õiguseks oskasid vaielda, aga sügavamale tõetundmisele nad sofistide juhatusel ei jõudnud tungida. Sokrates ei tahtnud sellepärast uhket sofisti nime kanda, vaid nimetas end alandlikult filoosofiks, s. o. tarkuse sõbraks. Ka ei annud ta õpetust mitte, nagu sofistid, koolides ja majades raha eest, vaid õpetas väljas, lausa taeva all, vanade ja noortega, ülemate ja alamatega juttu ajades. Kus inimesed hulgani koos käisid — turul, töökodades ja gümnaasiumide puiesteedel — seal viibis ka Sokrates; keegi ei osanud anderikkaid noorimehi nii köita ja neid nii järel mõtlema panna kui tema. Tema ei püüdnud välimist ilma, vaid inimese sisemist loomust tundma õppida. Oma juhtsõnaks oli ta Delfi oraakli templi pealkirja valinud: „Tunne iseennast.“ Tõsiselt nõudis ta teaduste õppimist, mis kõikidele sunduslik pidi olema; järeldades leidis ta, et teadustesse kõlbluse ja tarkuse eeskirjad tallele on pandud. Tema seletas väsimata, et inimeste õnn mitte nende tahtmiste ja möödaminevate soovide täitmises ei peitu, vaid elamises, mis tõega kokku sünnib. Elu, mis tõega kokkukõlas on, teeb inimese vabaks ja tõstab ta himudest ning hirmust kõrgemale, nii et ta mitte enam oma himude ori ei ole. Peagi kogus ringkond vaimustud noorimehi tema ümber kokku, kes armastud õpetaja sõnu põnevusega kuulasid. Üks tema õpilastest kinnitas, et iga silmapilk, mis ta Sokratesest eemal mööda saadab, maha visatud on. Kaugele üle Kreeka maa piiride ulatas Sokratese kuulsus. Delfi oraakel nimetas ta teiste seast kõige targemaks meheks. Tema ise aga ütles: „Ma usun seda isegi, sest ma ei mõtle mitte nii, nagu teised, et ma kõigist asjust aru saan, vaid ma tean, et ma õieti midagi ei tea.“ Kui keegi võera maa valitseja teda oma kotta kutsus, laskis Sokrates talle ütelda, et ta niisugusid heategusid vastu ei või võtta,

mida ta ei jõua ära tasuda; Ateenas võida neli mõetu nisu krossi raha eest ja kõige paremat allikavett koguni muidu saada. Kui õige tark mees elas Sokrates nimelt õige lihtsalt. Harilikult käis ta paljajalu; oma keha oli ta nii karastanud, et ta nälga ja janu, valu ja vaeva enam jõudis kannatada kui keegi muu. Ta ei olnud aga iseviisi, vaid oli rõemus rõemsatega ja istus hea meelega ühes oma noorte sõpradega pidulauas. Näo poolest oli ta inetu; ta ise pilkas oma tõntsnina ja pakse huuli. Aga tema vaimuvärskus tegi ta kõige armsamaks seltsimeheks. Riigile oli ta hea kodanik: ta täitis ustavalt riigi seadust ja oli sõjas üks kõige vapramatest. — Siiski oli tal Ateena kodanikkude seas hulk vihavaenlasi. Nii mõnelegi toredale ateenlasele, kes oma teadmise ja oskamisega uhkustas, oli ta lihtsaid küsimusi ette pannud, mis neile nende tõsist väärtust kätte näitasid. Teised jälle kartsid tõelikult, et ta noortsugu hukka saadab. Terav pilkaja Aristófanes, kõige tähtsam Ateena naljamängude luuletaja, tegi näitelaval Sokratesest kõige viletsama sofisti ja kõige tühjema larmaja, kelle eest noortsugu tõsiselt peab hoiatama. Rahvas aga küsis, et kas siis Kritiast ja Alkibiadest, kes Sokratese õpilased olnud, tõesti rikkiläinud meesteks tuleb pidada? Kas nad mitte just tema õpetuse õlul riigi etteotsa ei pääsenud? Preestrid kaebasid, et Sokrates midagi ei usu, ja viimaks leidus mehi, kes elatanud mõtleja, kui ta oma seitsmekümnenda eluaastani tülitamata oli õpetanud, kohtusse kaebasid ja talle süüks andsid, et ta oma esivanemate usust olevat taganenud ja noortsugu õigelt teelt kõrvale juhtinud. Waba sõna peeti Ateenas enam kui kusagil mujal pühaks, ja ka Sokrates oleks end kergesti õiendada jaksanud, kui ta aga oleks tahtnud. Aga tema ei kartnud surma. Uhkuse ja rahuga kaitses ta end kohtu ees ja äritas oma otsekoheste sõnadega kohtuliikmed oma vastu üles, kes harjunud olid nägema, et kaebtusealused neid alandlikult palusid. Nii mõisteti Sokrates vähese häälte-enamusega süüdlaseks. Kaebajad olid talle surmanuhtlust nõudnud; Ateena seaduste järel oleks ta võinud kergemat karistust

paluda, aga Sokrates ütles, et riik temale õiguse pärast kõige suurema au peaks osaks saada laskma ja tema ühes nõukogu liikmetega riigi kulul lauavõeraks kutsuma. Kohtuliikmed pidasid neid sõnu oma pilkamiseks ja mõistsid ta surma. Veel kolmkümmend päeva saatis tark mees peale seda vangikojas mööda ja näitas oma sõprade ning õpilaste vastu, kes teda vaatamas käisid, kustumata vaimuvärskust üles. Ühele, kes hüüdis: „Oh, et sa nii ilma süüta pead surema!“ vastas ta: „Kas sa siis ennem tahaksid, et ma süüdlane oleksin?“ Teine oli talle põgenemise võimaluse valmistanud; Sokrates aga ei võtnud põgenemisenõu kuulda, vaid ütles, et isamaa seadusi ka siis peab austama kui nad ülekohtused on. Surmapäeval rääkis ta koosolejatega elavalt hinge surematusest; siis tõi kohtuteener talle karikatäie mürki. Ta jõi karika tühjaks, trööstis oma sõpru, heitis siis asemele jn lahkus siit ilmast, sellesama rahuga, mis teda elu otsani oli saatnud.

5. Platon († 347 e. Kr.) ja Aristoteles († 332 e. Kr.). — Sokratese külvatud seeme ei läinud kaotsi. Enam kui keegi muu on tema Kreekamaa vaimlise arenemise peale mõju avaldanud aga alles oma õpilaste kaudu. Tema ise ei ole oma õpetustest midagi üles kirjutanud, vaid seda tegid tema õpilased. Kõige tublim nende hulgast, Platon Ateena linnast, luuletas dialooge, s. o. kahekõnesid, kus teine jutuajaja ikka Sokrates on, kes alati kõige sügavamaid ning kõige kaunimaid mõtteid avaldab. Elukibedust sai Platon oma pikal eluajal palju maitsta. Sokratese surmamõistmine oli teda kuni hinge põhjani vapustanud ja temasse põlgtusetunde Ateena demokraatia vastu istutanud. Ta ei tahtnud Ateena elamagi jääda, vaid läks väljamaale. Alles pärastpoole nägi ta, et niisugusele mehele, kes tõde taga nõuab, uhketes vürstikodades, mis iseloomuta meelitajatest kubisevad, veel vähem ruumi leidub. Dionysios, Syrakusai türann, laskis ta koguni orjaks müüa. Tema sõbrad ostsid ta aga jälle vabaks, ja ta tuli Ateena tagasi. Siin kinkisid tänulikud õpilased talle maja ja aia ühe gümnaasiumi ligidal, mis Ateena linna põhja servas Akademose platsi ligidal

seisis. Siin elas ja õpetas Platon, kuni ta suri, 80 aastat vana. Platoni õpilaste hulgast oli tähtsam jälle Aristoteles, ühe kreeklase poeg, kes Makedoonia kuninga ihuarstiks oli. Noormees jäi vara vaesekslapseks ja tuli, 17 aastat vana, Ateena linna ning jäi siia kuni Platoni surmani elama. Pärastpoole kutsus Makedoonia kuningas Filippos tema oma poja Alexandrose kasvatajaks. Peale Alexandrose troonile astumist tuli ta Ateena tagasi ja õpetas siin noortsugu, Lykeioni nimelise gümnaasiumi puiesteedel edasitagasi kõndides. Aristoteles oli kõige laiemate teadmistega mees ja kõige teravam mõtleja tervel vanal ajal. Ta tundis kõiki teadusi, mis sel ajal ülepea olemas olid, ja poolteisttuhat aastat olid tema kirjatööd allikaks, kust kõikide rahvaste õpetud mehed teadusi omandasid. Platoni ja Aristotelese põhjendud filosoofide koolid õitsesid mitusada aastat, ka siis veel, kui ristiusk juba ammu laiali oli lagunenud. Kuni tänapäevani on õpeasutustele „gümnaasiumi," „akadeemia" ja „lütseumi" nimed alal jäänud. Need nagu annavad tunnistust sellest suurest mõjust, mida Ateen oma mõlema suure mõtleja kaudu maailma vaimuelu peale on avaldanud.

6. Xenofon. Kümnetuhande tagasitulek (401 e. Kr.). — Teine tähtis Sokratese õpilane oli pärastine Ateena ajaloo kirjutaja Xénofon. Ta kirjutas ajalugu sellest järjest edasi, kuhu Thukydides oli seisma jäänud. Ka mitmed teised Xenofoni kirjatööd on kuulsaks saanud, nende hulgas ka „kümnetuhande tagasituleku" kirjeldus, mis seda tõenäolikum on, et Xenofon ise nimetud sõjakäigust pealikuna osa võttis. Nimelt tahtis Kyros Noorem, Persia asevalitseja Väike-Aasias, oma venda, Persia kuningat Artaxerxest II. troonilt heita ja kogus seks otstarbeks spartlaste abiga 13.000 Kreeka palgasoldatit kokku. Nendega ja 100.000 Aasia soldatiga läks ta Sardese linnast Mesopotamiasse. Baabilonist umbes 12 penikoormat eemal, Kunaksa küla juures astus talle kuningas vastu. Lahingus jäid kreeklased võitjaks, aga Kyros langes ja äraandmise tagajärjel tapeti kõik Kreeka ohvitserid maha. Nii jäid

kreeklased ilma juhtideta ja pealegi võeral maal, kus nad ei maad ega teed ei tundnud ja kus ka veel vaenlaste väesalgad neid igast küljest tülitamas käisid. Juba hakkas neil kojusaamise lootus kaduma. Siis astus Xenofon, kes sõjakäigust vabatahtliselt osa võtmas oli, üles ja hakkas kümnetuhandele — sest niipalju oli kreeklasi veel üle jäänud — julgust andma. Ta ise astus nende etteotsa ja juhtis nad hädaohtudest hoolimata Tigrise jõge mööda ja üle Kurdistani ning Armeenia mägestikkude põhja poole, kuni nad viimaks rõemujoovastusega Mustamerd ja Kreeka asulinna Trapezunti oma ees nägid, kust nad merd mööda kergesti kodumaale pääsesid.

XIII. Thebai Kreeka riikide eesotsas.

1. Agesilaos ja perslased. — Peale Ateena langemist oli ülevõim merel Sparta kätte läinud, nii et Sparta nüüd võimsam oli kui iialgi enne. Oma võimu tarvitas ta aga ainult selleks, et Kreeka maad kareda käega oma sunduse all pidada. Elu ega vabadus, au ega varandus ei olnud Sparta väesalkade juhtide ja Sparta mõju all seisvate kümnemehe kogude eest julged. Ja siiski ei jõudnud spartlased hellenisid mitte barbarlastegi eest kaitsta. Perslased olid Ateena langemist otsekohe oma kasuks tarvitama ja Väike-Aasia kreeklasi oma alla heitma hakanud. Mitu aastat ei liigutanud spartlased nende vastu sõrmegi; sest kui nad perslastega Ateena vastu lepingu tegid, olid nad ju neile koguni luba annud kõik linnad, mis enne kord suurkuninga eelkäijate omad olnud, jälle Persia valitsuse alla heita. Aga Kyrose sõjakäik tegi Persia ja Sparta sõprusele äkilise lõpu. Kuningas Artaxerxes oli selle üle pahane, et spartlased tema venda nii otsekohe olid aitama läinud. Kui need Artaxerxese meelemuutusest aru said, ei olnud nad tema vastu enam tagasihoidlikud, vaid läksid Väike-Aasia kreeklastele nende kutse peale perslaste vastu appi. Sparta kuningas Agesilaos läks sõjaväega üle mere ja lõi perslasi mitu korda Väike-Aasias.

Juba tahtis ta sügavamale Persia riigi sisse tungima hakata, kui efoorid ta ootamata koju tagasi kutsusid, sest et pool Kreeka maad Sparta vastu sõjariistus üles oli tõusnud.

2. Konon. Antalkidase rahu (387). — Spartlaste ülemeelne teguviis oli isegi nende kõige ustavamad lepinguosalised, Korinthose ja Thebai, nii ära pahandanud, et nad iga silmapilk valmis olid Spartale avalikult selga pöörama. Perslased saatsid Kreeka maale salaja raha ja kutsusid Kreeka riikisid Spartast lahku lööma. Kõige pealt tõstsid thebailased mässu; Lysandros langes nende vastu sõdides. Thebailasi hakkasid Ateen, Korinthos ja hulk vähemaid riikisid toetama; seisukord läks nii kardetavaks, et spartlased Agesilaose tagasi kutsusid. Tagasi tulles sai ta Koroneia linna juures Boiotias lepinglastega kokku ja võitis nad ära. Aga veel enne lahingut oli ta sõna saanud, et spartlased raskesti löödud olid. Perslased olid ateenlase Kononi, kes peale õnnetut Aigospotamoi lahingut Kyprose saarele oli põgenenud, Persia laevastiku juhatajaks pannud. Temal muud mõtet ei olnud kui ainult see, kuidas spartlastele saaks kätte maksta ja oma armastud kodulinna tema alandusest jälle ausse tõsta. Ta sai spartlaste laevastiku, ilma et need seda ette kartagi oleksid teadnud, Väike-Aasia edeliranna ligidal Knidose linna juures kätte ja hävitas ta ära (394). Spartlaste merevalitsus oli nüüd järsku kadunud. Konon sõitis ühe linna alt teise alla, kihutas spartlaste väeosade juhid igalt poolt minema ja võttis kümnemeeste kogude käest nende võimu ära. Siis purjetas ta Ateena alla, laskis Persia laevastiku varjus Ateena kindluse müürid jälle üles ehitada, ja varsti võis Ateen, Sparta vana vastane, jälle ähvardades pead tõstma hakata. Sparta kohkus ja katsus, maksku mis maksab, perslastega rahu teha. Spartast saadeti kaval Antalkidas Susasse suurkuningaga läbirääkimisi pidama ja pakuti perslastele valitsust Väike-Aasia kreeklaste üle, kui Persia aga Spartaga jälle sõbraks saab. Persia abil sundisid spartlased ka teisi Kreeka riike rahu tegema ja hakkasid oma vägivalla-

valitsust jälle peale. Isegi Thebai langes ootamata peale-tungimise tagajärjel keset rahuaega nende kätte. Ka siin panid nad linna üle mõned auahned suurnikud valitsema, kes verd valades kodanikkude vabadusepüüded valjusega maha surusid.

3. Pelopidas. — Hulk ausaid Thebai suurnikka põgenes kodulinnast Sparta väesalga rõhumise alt ära Ateena, kus nad lahket vastuvõtmist leidsid. Siin astusid nad suurtsugu, vapra ja osava thebailase Pelópidase juhatusel kokku ja asutasid salalepingu, mille otstarb oli kodulinna vabastada. Pelopidas ja tema poolehoidjad panid talumeeste riided selga ja pääsid värava kaudu tundmatalt linna sisse. Üks nende lepinguosaline, kes silmakirjaks võimumeeste poole hoidis, oli hulk võimumehi oma juure võeruspidule kutsunud. Peale sööma-aega nõudsid joobnuks jäänud külalised, et tantsuneiud ette toodaks, kes pidurõemu Kreeka viisil tantsudega ülendaksid. Tantsuneiud ilmusid. Need ei olnud aga muud kui naesterahva-riides salalepingu-osalised; nad tungisid piduvõeraste kallale ja tapsid nad maha. Teised võimumehed sai Pelopidas nende kodust kätte ja laskis ka need surnuks lüüa. Hommikul kutsusid lepinguosalised rahvakogu kokku, kus neile kui isamaa päästjatele vastu hõisati. Sparta väesalk, mis Thebai kindluse-mäel oli, pidi oma teed minema.

4. Epameinondas. Leuktra ja Mantineia lahingud (371 ja 362 e. Kr.). — Spartlased katsusid seda häbi kätte maksta, mis nad siit saanud, aga Thebai juhtimine oli mehe käes, kelle peale nende vaprus ja sõja-osavus ei hakanud. See oli Epameinóndas. Epameinondas ja Pelopidas on kahekesi need mehed, kes Thebai riigi veel enne Kreeka vabaduse loojaminekut lühikeseks ajaks kõrgele tõstsid, nii et ta omale aupaiga Ateena ja Sparta kõrval omandas. Muidu loeti thebailasi kogu Kreekamaal nürida ja toore vaimuga inimesteks; „boiotlane“ oli kreeklastele sedasama mis „toores harimata inimene.“ Seda selgemalt paistab nende kahe mehe kuju silma, keda vanaaja kõige tähtsamate meestega ühes reas

tuleb nimetada. Epameinondas, kes rikka Pelopidase lähine sõber oli, elas ise vaest elu, elas seda aga vabatahtlikult. Sest ta põlgas kõike maailma varandust ja pidas ainult vaimuvarast lugu. Ta oli kõrge hariduse omandanud ja polnud selle juures ka mitte oma keha karastamast unustanud. Riigiametisi ta saada ei ihaldanud; kui aga kaaskodanikud talle ametit pakkusid, sest et Pelopidas tema tubliduse peale tähelepanemist oli juhtinud, siis ei tõrkunud ta mitte tagasi, sest ta luges oma kohuseks isamaad jõudu mööda teenida. Temast sai Thebai linna päästja. Tugev Sparta vägi oli juba Boiotiamaale tunginud ja Leuktra linna juures aset võtnud. Epameinondas, kes Thebai väe ülemjuhatajaks oli pandud, läks vaenlasele kartmata vastu, ehk tal küll vähem sõjamehi oli kui spartlastel. Sinnamaani olid kreeklased lahingus oma väe harilikult pikkadesse ridadesse seadinud, mis kõigilt poolt ühetugevused olid; Epameinondas aga, kes teadis, et kõige vapramad spartlased kuninga juhatusel paremal tiival võitlevad, pani neile enda väe pahemal tiival tervelt neli korda enam oma mehi vastu, kui tal paremale tiivale jäi. Pahemal tiival võitles ka tuline Pelopidas oma püha väesalgaga, milles 300 väljavalitud sõjameest oli, kes vandega olid tõotanud, et nad kas langevad või võidavad. Selle läbi seisid spartlaste parema tiiva vastas, kus nad endid kõige tugevamaks lugesid, ilmvõitmata pealetungijad. Alguses sõdisid spartlased vanast saadik kuulsaks saanud julgusega; kui aga nende kuningas ja kõige vapramad mehed langenud olid, hakkasid nad põgenema, ja Epameinondas sai oma „viltuse lahingurea“ abil hiilgava võidu. Siiamaani oli spartlasi äravõitmataks loetud; nüüd oli see usk ühe hoobiga kadunud, ja Thebai oli esimeseks riigiks Kreekamaal saanud. Epameinondas tegi omale kohuseks Kreeka riike Sparta vägivalla alt lahti päästa. Ta läks Isthmose kaudu Peloponnesose poolsaarele ja siiamaani nii kardetud spartlaste eneste kodu kallale. Kuulmata hirm tuli Sparta peale, sest et tal müüregi kaitseks ei olnud. Siis sai vana Agesilaos kaljuks, mille vastu pealetungijate võim

rauges. Tema juhatusel löödi thebailaste Sparta peale tungimine tagasi. Nii päästeti küll linn, aga seda ei saadud keelda, et Epameinondas terve Eurotase jõe oru kõrbeks muutis. Siis läks ta Messeenesse ja päästis õnnetud messeenlased Sparta orjuse alt. Suurem hulk Peloponnesose riike lõid Spartast lahku ja heitsid Thebai poole. Hädas hakkasid spartlased Ateenalt abi paluma, kus kadedus Thebai võimu peale maad hakkas võtma. Terve Kreekamaa oli kas Thebai vastu või tema poolt: isegi Olümpia võidupidul tuli ägedaid kokkupõrkamisi ette, nii et pühas paigas isegi vennaverd valati. — Veel kord läks Epameinondas Peloponnesose poolsaarele Thebai poolehoidjaid kaitsma. Mantineía linna juures Arkadias oli lakedaimonlaste ja nende lepinguosaliste vägi koos; ka ateenlased olid neile siia abiväge saatnud. Jällegi seadis Epameinondas oma väe osavalt lahinguks üles. Kui aga võit parajasti tema poole kaldumas oli, tungis viskoda talle südamesse. Arstid ütlesid, et ta kohe sureb, niipea kui viskoda rinnast välja tõmmatakse. Vaikselt jäi ta oma telgis ootama, kuni sõnum toodi, et võit käes on. Siis käskis ta kaks oma abipealikut oma juure kutsuda, et nende kätte väe ülemjuhatust anda. Kui talle kurb vastus osaks sai, et mõlemad kutsutud lahingus langenud olevat, ütles Epameinondas: „Siis peab rahu tegema!“ laskis siis viskoda haavast välja kiskuda ja heitis hinge. Pelopidas oli juba varem Thessalias võideldes langenud, ja nüüd ei olnud Thebais enam kedagi, kes mõlema mehe asemele oleks võinud astuda. Thebai sai kahe vägimehe eestvõttel suureks, tema suurus langes ka ühes nendega rusuks.

XIV. Vabaduse vaibumine.

1. Filippos, Makedoonia kuningas. — Hellenid olid oma parema jõu kodusõdades ära kulutanud. Spartlased olid Ateena hukka saatnud, Sparta ise oli jälle Thebaile alla jäänud; ligi saja-aastane kodusõda oli terve maa vihavaenu täis külinud. Kas oli siis ime, et Kreeka-

maa viimaks rahvale saagiks langes, kes kreeklastest igas tükis kaugele maha jäi ja kes ilma oma kahe kõrgeandelise kuningata mingit suuremat tähtsust ei oleks omandanud, kui tema naabrid thraklased ja illyrlased. See rahvas oli makedoonlased, barbarlaste tõugu, aga hulga Kreeka asulinnade mõjul, mis nende rannale ehitud, ise poolkreeklasteks muutunud. Nende kuningad kiitsid endid koguni Kreeka tõugu olevat, võtsid Kreeka rahvusepidudest osa ja kutsusid Kreeka kunstnikka ja laulikuid oma õuekonda elama. Kaua aega oli nende võim väeti. Et troonipärimise viis korraldamata oli, siis tekkisid pea iga kuninga surma puhul valitsejakojas ägedad tülid. Ühe niisuguse troonitüli puhul olid thebailased vahekohtunikuks heitnud, ja Pelopidas oli sel puhul surnud kuninga noorema poja Filíppose rahupandiks enesega Thebaisse kaasa võtnud. Mõne aasta pärast läks noormees Makedooniasse tagasi, kus ta peale venna surma kuningakrooni oma kätte oskas mängida. Noorest mehest sai tubli valitseja, kes oma plaanidest visalt kinni hoidis. Epameinondase eeskujul, kelle sõjakunsti ta Thebais elades tundma oli õppinud, tegi ta oma makedoonlased tublideks sõjameesteks ja heitis mitmed harimata naabrirahvad oma alla. Aga tal olid veel laialisemad püüded. Ta nägi, et hellenid, kes alles hiljuti Makedooniast üle olid olnud, oma vahel riius ja vihavaenus elasid, ja sel põhjusel otsustas ta neid oma alla heita.

2. Uus Ateena leping. — Selle juures ei pruukinud ta Thebaid ega Spartat karta. Thebai oli Epameinondase surmaga kõik oma jõu kaotanud, Sparta oli Messene kaotamisega ja Peloponnesose lepingu lõppemisega jäädavalt kiduraks muutunud. Ainult Ateen oli end koguda jõudnud, nii et ta Filipposele vastu võis astuda. Peale sügava langemise Peloponnesose sõja tagajärjel oli ta sel ajal, kui Thebai ja Sparta oma vahel heitlesid, jälle tubli laevastiku jaksanud muretseda. Tal olid tublid riigijuhid ja sõjapealikud käepärast, kes vana merelepingut elusse katsusid kutsuda. Nad läkitasid kõigi saarte peale ja sadamalinnadesse saadikuid ja kogusid enam kui 70 linna

lepingu-ühisuseks kokku. Kui uus leping, mis kõikidele õigust katsus teha, paarkümmend aastat vanaks oli iganud, hakkasid mitmed lepinguliikmed koost lahkuma. Ateenas ei elanud aga mitte enam endise aja mehed. Vägimehevaim oli siit kadunud, linnaelanikud olid tõsisteks õpetlasteks, kunstnikkudeks, kaupmeesteks ja käsitöölisteks muutunud, kes mitte heameelega sõjariistu kätte ei tahtnud võtta, vaid sõda ainult oma igapäevase rahu rikkumiseks lugesid. Nad ei läinudki enam ise sõtta, vaid saatsid eneste asemel palgatud soldatid. Aga nendegi palga jaoks oli raske raha kokku saada, mitte sellepärast, et riigil vähe raha oleks olnud, sest rikaste käest nõuti kolesuuri riigimaksusid, vaid et riigirahad mujale ära kulutati. Kodanikkudele, kes rahvakoosolekule tulid, makseti tulemise eest palka, ja seda tuli pea iga nädal teha, sest rahvakoosolekuid peeti sagedasti. Isegi pidude puhul anti vaesematele kodanikkudele riigikassast kinkisid, et nad pidurõemu lahedamalt võiksid maitsta. Sel kombel raiskasid ateenlased oma riigiraha, mis neil sõjapidamise peale oleks ära kulunud. Nende nõrkust tarvitas Filippos oma kasuks. Makedoonia rannal heitis ta mitmed Kreeka asulinnad oma alla ja häälitses ateenlased magusate lubadustega rahule, ehk allaheidetud asulinnade hulgas küll ka mitmed Ateena lepinguosalised olid.

3. „Püha sõda" Fokise vastu. Demosthenes. — Igal pool olid kreeklased omavaheliste tülide läbi Filipposele tahtmata abiks. Thebai oli oma läänepoolse naabririigi Fokisega vihavaenus, sest et see end Thebai lepingust lahti oli ütelnud. Thebailased süüdistasid fokislasi, need olevat Delfi oraakli käest põllutüki ära võtnud ja oma vilja sinna peale külinud, ja viisid asja niikaugele, et Delfi templi-ühisus fokislastele suure rahatrahvi peale pani. Fokislased ei tahtnud maksta, vaid võtsid sõjariistad kätte ja riisusid oraakli suure varanduse ära; sellega palkasid nad omale sõjamehi. Nii tõusis „püha sõda", mille jooksul „templivargad" endid thebailaste ja teiste templi-ühisuse liikmete vastu osavalt kaitsesid.

Selsamal ajal olid Thessaalias kaks erakonda teineteisega vihaselt tülis. Teine kutsus fokislased, teine Makedoonia Filippose omale abiks. Nii kaugele oli siis kreeklaste vaen oma vahel läinud, et nad ise hundi oma õue-aeda kutsusid. Thessaalias löödi lahing, milles Filippos fokislased otsustavalt ära võitis. Juba oli ta nende kannul Kesk-Kreekamaale tungimas, kui Ateena sõjavägi talle Thermopylai mäekitsuse juures vastu astus ja teda ümber pöörama sundis. Juba ammu olid ateenlased vägivaldse ja sõnapidamata kuninga üle pahased. Sel ajal oli Ateenas üks mees, kes omale elu ülesandeks oli võtnud, Filippose plaanidele vastu astuda; see oli Demósthenes, kõige tähtsam vanaaja kõnemees ja viimane suur hellenide riigimees. Ta oli sõjariistadevabrikandi poeg, jäi oma seitsmendal eluaastal vaeseks lapseks ja kaotas ülekohtuste eeskostjate läbi pea kõik isast pärandud varanduse. Ema hoolitses kõigest jõust tema kasvatuse eest. Niipea kui ta täieealiseks oli saanud, võttis ta ülekohtused eestkostjad kohtulikule vastutusele. Selle protsessi jooksul, mis kuus aastat kestis, õppis ta laitmata kõnemeheks. Loodus oli Demosthenesele terava mõistuse ja tulise vaimu annud; kõik, mis aus ja kõrge, äratas temas vaimustust. Aga selle juures oli ta kartlik ja kohmetu; tema hääl oli madal, rind nõrk, kõne töbi ja ülesastumine kindluseta. Sellepärast ei jõudnud ta oma esimeste kõnedega mingisugust mõju avaldada. Aga kindla tahtmisega hakkas ta neid vigasid parandama, mis loodus talle koormaks pannud, ja sai neist viimaks võitu. Mererannal katsus ta laenete kohinast üle karjuda, et ta hääl pärast rahvakoosolekul niisama kuuldavalt läbi kostaks. Et oma töbi keelt parandada, pani ta kivikesi suhu ja katsus nendest hoolimata ka siis veel selgelt rääkida. Ta ronis järsku mäekülgi mööda üles ja rääkis selle juures valjult, et oma rinda harjutada. Väsimata harjutas ta end kohaseid käe- ning kehaliigutusi tegema ja kohase tooniga kõnelema. Niisama väsimata nõudis ta aga ka suurte kirjanikkude vaimutöödest oma vaimule valgustust. Thukydidese ajaloo raamatu olla ta

oma käega kaheksa korda ümber kirjutanud. Tuline isamaa ja vabaduse armastus kihutasid teda rahvakoosolekul uuesti kõnelema minema. Oma lihtsate ning selgete sõnadega ja tõsiste mõtetega avaldas ta ateenlaste peale, kes enne tema kõnelemise üle naersid, nüüd niisugust mõju, et teda otse imeks panema hakati. — Demosthenes tundis õigel ajal, missugune hädaoht Kreeka vabadust Makedoonia Filippose poolt varitseb; sellepärast oli tema ainukene tahtmine, ateenlastele ja kõigile muile hellenidele silmi avada, et nad Filippose plaanidest aru saaksid ja temale vastu astuksid, enne kui hilja. Selle juures tuli tal kõige pealt kodanikkude hoolimatus suurte ja julgete ettevõtete vastu ära võita, aga ka Filippose kullaga ostetud äraandjate vastu võidelda, kes oma kõneosavusega ning rahvahulkade peale mõju avaldamisega kavalat makedoonlast toetasid. Filippos ise oli vahepeal jälle põhja poole tagasi läinud ja siin viimaseid vabasid Kreeka linnu Makedoonia piiril Chalkidike poolsaarel hävitama hakanud. Siinsed linnad olid lepinguks kokku heitnud; lepingu pea oli vägev ja õitsev asundus Olynthos. Südamest palusid olynthlased Ateenalt abi. Siiamaani olid mõlemad linnad vihavaenus elanud; aga Demosthenes rääkis nii selgete põhjustega olynthlaste toetamise poolt, et ateenlased otsuseks tegid neile nende hädas appi minna. Abi oli aga nõrk, nii et Filippos linna ikkagi oma kätte sai. Oma võidu tagajärjel toimetas ta kui metsaline. Hoolimata külma südamega laskis ta kolmkümmend linna Chalkidike poolsaarel ära hävitada ja linnaelanikud orjeks müüa. Küll katsusid ateenlased, neist metsikutest tegudest sõnumit saades, teisi Kreeka linnu Filipposele kätte maksma kutsuda, aga nende katse oli asjata. Just sel ajal tegi Filippos sala-lepingu Thebaiga Fokise vastu. Silmakirjaks pidas ta ka ateenlastega läbirääkimisi, tungis aga ise Thermopylai mäekitsust kaudu Kesk-Kreekamaale ja thebailastega ühes nõus fokislaste peale, kes talle alla heitsid. Nende linnad tehti maatasa, terve Fokise riigi rahvas heideti templi-ühisusest välja ja nende hääleõigus anti Makedoonia

kuningale; see sai sel kombel Delfi templi-ühisuse kaitsjaks, kelle vastu kõige suuremat aupakkumist üles näidati.

4. Chaironeia lahing (338 e. Kr.) — Ateenlased ei jõudnud Filippose vastu midagi teha, pidid asjad nii minna laskma, nagu nad läksid. Demosthenes ise andis nõu rahu teha, et Filippos, Thebai ja teised templi-ühisuse liikmed üheskoos Ateena kallale ei tuleks. Väsimata hoolega katsus suur Demosthenes, kelle mõju Ateenas aina kasvamas oli, oma kodulinna otsustava sõja jaoks ette valmistada. Tema kihutusel korraldati sõjaväge ja laevastikku, tehti teiste linnadega lepinguid ja aeti Filippose plaane nurja. Filippos oli vaheajal terve Thrakiamaa oma alla heitnud ja tahtis veel Byzantioni oma kätte saada, et siis ka merekitsus tema võimu all oleks. Ateenlased aga ilmusid parajasti, kui Filippos Byzantioni piiramas oli, suure väega Bosporusesse ja sundisid teda ümberpiiramist pooleli jätma. Kreeka maa õnnetuseks aga juhtus sel ajal, et Delfi oraakli pärast uus „püha sõda" tõusis, seekord Lokrise vastu, sest et see tüki püha templi maad oma kätte oli võtnud. Sõgedad templi-ühisuse liikmed kutsusid Filippost Kreeka maale, et ta Lokrist karistama läheks, ja nii oli Filipposel hea põhjus käes oma sõjaväge uuesti Kesk-Kreekamaale tuua. Veel ei olnud ateenlased otsusele jõudnud, mis nad tegema peaksid, kui korraga sõnum tuli, Filippos olevat Fokisemaal Elateía linnakese, kuhu kõik suured sõjateed kokku käisid, oma alla võtnud ja hakkavat teda kindluseks muutma. Nüüd alles hakkasid kõik Filippose mõtetest aru saama. Nüüd kuulasid ateenlased hea meelega Demosthenese sõna ja kogusid terve kodanikkudeväe sõjariistade alla. Siis tõttas väsimata Demosthenes Thebaisse, ja sundis oma vägeva kõnega thebailased Filipposest lahkuma ning ateenlastega lepingusse heitma. Nii hakkasid mõlemad tähtsamad Hellase linnad, kes ligi nelikümmend aastat teineteise vastased olnud, nüüd jälle käsikäes käima, et Kreeka vabadust kaitsta. Chaironeia linna ligidal Boiotias oli otsustav lahing. Kaua oli võit kaalu peal. Kuulmata vaprusega võitlesid hellenid; the-

bailaste püha väesalk langes viimase meheni. Aga pealetungivatele Filippose jalameestele ja Makedoonia ratsaväele, mis Filippose kaheksateistkümne aastase poja Aleksandri juhatuse all oli, ei jõudnud kreeklased vastu panna. Enne taganesid thebailased, siis ka ateenlased. Tuhat ateenlast langesid, kakstuhat sattusid vangi, teised, nende hulgas ka Demosthenes, kes kui liht sõjamees lahingus kaasa oli võidelnud, päästsid elu põgenemisega. Chaironeia lahing oli Kreeka vabaduse haud. Thebai jäi hoopis makedoonlastele; Thebai kindlusse asetati Makedoonia sõjasalk valvama. Ateena käsi käis paremini, sest Ateen valmistas end Demosthenese juhatusel kuni viimase veretilgani vastu panema ja sai selle tagajärjel niisuguse rahulepingu teha, mis talle nagu natukene iseseisvust alale jättis. Siis läks võitja Filippos Peloponnesose poolsaarele. Siin kutsus ta kõigi Kreeka riikide asemikud Korinthose linna üleüldisele koosolekule, kus ta kõigi hellenide piiramata ülemjuhatajaks merel ja maal valiti; ainult Spartal oli julgust koosolekule ilmumata jääda. Seega oli Filippos keelmata isand tervel Kreeka maal. Parajasti kui ta Persia riigi kulul uusi maid võitma tahtis hakata, tapeti ta oma tütre pulmapidul ära, nagu arvatakse, tema abikaasa Olympiase kihutusel, kelle ta enesest ära oli tõuganud.

XV. Aleksander Suur. 336—323 e. Kr.

1. Aleksandri noorus. — Filippose järeltulija oli tema ja Olympiase poeg Alexandros ehk Aleksander, kes oma tegudega isa teod, nii hiilgavad kui need ka olid, täitsa varju jättis. Juba poisikesepõlves oli Aleksander sõjakat meelt ja kustumata auahnust üles näidanud. Sõja- ja kehaharjutustes ei olnud talle võrdset. Keegi ei saanud võidujooksus, sõjariistade käsitamises ega perude hobuste taltsutamises tema vastu. Tema südant ülendasid elavad jutustused, mida ta suurepäraste võitluste üle luges. Sellepärast ei olnud talle ükski raamat nii armas kui Homerose

„Ilias“. See raamat oli tal pea algusest otsani sõna-sõnalt peas, ja selle raamatu ärakiri oli tal alatasa ühes mõegaga padja all. Isa kutsus targa ateenlase Aristotelese tema kasvatajaks, kes teda Kreeka kunsti ja teadust armastama õpetas. Paha meelega hüüdis ta kord, et kreeklased olevat makedoonlaste kõrval nagu pooljumalad, makedoonlased aga nende kõrval kui poolmetslased. Aga mitte Soloni ega Periklest ei võtnud ta omale eeskujuks, vaid ta püüdis „Iliase“ vägimehe, vihase Ahilleusi jälgedes käia. Ta unistas ainult sõdadest ja võitudest. Kui Filippose võitude üle sõnumed tulid, hüüdis ta kahetsedes, et isa temale enam midagi teha ega võita ei jäta.

2. Aleksandri valitsuse algus. — Kui ta troonile sai, oli tema esimene tegu, et ta kõik sugulased, kes temale või ta emale kardetavaks võisid saada, olgu nad mehed, naesed või lapsed, ära laskis tappa. Siis tõttas ta Kreeka maale, mis tema valitsuse alt lahti ähvardas lüüa, ja võttis Korinthose linnas Kreeka riikide truudusevande vastu. Kõik inimesed tungisid talle ligemale, et noort kuningat näha saada, ainult Diógenes mitte. See oli kentsakas mees; Sokratese õpetusest oli ta selle lause omaks võtnud, et inimene peab nii vähega läbi ajama kui iganes võimalik, ja katsus seda õpetust nüüd sõna-sõnalt teoks teha. Sellepärast elas ta kui kerjus; elupaigaks oli ta omale tühja tündri valinud. Temast oli Aleksandergi kuulnud ja läks teda vaatama. Ta leidis Diogenese tündri ees päikese käes pikutavat ja ajas temaga natuke aega juttu. Jutu sees küsis Aleksander, kas ta Diogenesele midagi head ei võiks teha. „Seda küll,“ vastas Diogenes ilma püsti tõusmata; „sa võiksid natukene kõrvale astuda, et päike mu peale saaks paista.“ Sellepeale ütles noor kuningas imestades: „Tõesti, kui ma mitte Aleksander ei oleks, tahaksin ma Diogenes olla“.

3. Granikose lahing (334 e. Kr.) — Kui Aleksander oma võimu Kreekamaal oli kinnitanud, hakkas ta isast päritud julget plaani teostama. Juba ammu oli Persia ilmariik vaibumas; verised perekonnatülid ja tapmised

kuningakojas olid suurkuninga trooni vankuma pannud. Persia riigi võim oli siiski veel arvamata suur, kuid selle-aegne kuningas, Dareios III., ei osanud seda tarvitada, ehk ta muidu küll mitte just halb valitseja ei olnud. Igatahes pidi seda hulluks julguseks lugema, kui Aleksander a. 334 e. Kr. ainult 30.000 jala- ja 5000 ratsamehega üle Hellespontose läks ja Persia riigi kallale hakkas kippuma. Ta läks Ilioni (Trooja) kaudu läbi, kus need teod olid sündinud, mis ta omale eeskujuks seadis, ja viis Trooja sõja vägimeestele ohvrit, iseäranis aga Ahilleusile, keda ta õnnelikuks kiitis, et ta elus omale sõbra (Patroklose) ja surmas enda tegude kuulutaja (Homerose) oli leidnud. Ühe oja kaldal, mis Marmara merde jookseb, Granikas nimi, põrkas ta esimest korda Persia väega kokku, mille Dareiose satraapid kokku olid kogunud. Kibeda võitluse järel sai Aleksander hiilgava võidu. Lahingu mühinas oleks ta oma hoolimatuse läbi peaaegu elu kaotanud. Kui mõlemad väed parajasti käsitsi koos olid, tormasid kaks Persia pealikut ratsa tema kallale; teine raius oma mõegaga tal kiivri katki ja teine tõstis juba mõeka, et talle surmahoopi anda. Sel silmapilgul sai Kleitos, vahva Makedoonia pealik, jaole ja lõi perslasel ühe hoobiga käe ühes mõegaga otsast maha, Aleksander ise surmas teise kallaletikkuja. Granikose lahingu tagajärjel langes terve Väike-Aasia tema kätte. Suurem osa selle poolsaare linnu ja maakondi heitsid vabatahtlikult tema alla; mõned harvad katsusid vastu panna, heideti aga varsti alla. Nüüd hakkas Aleksander ida poole edasi tungima. Gordioni linnas, Väike-Aasia sisemaal, kuulis ta, et selle linna kindluses juba vanast ajast saadik niinest tehtud kunstlik sõlm olevat, mille algust ega otsa keegi ei leidvat; oraakel olla kuulutanud, et kes selle sõlme lahti teeb, saab Aasia valitsejaks. Aleksander küsis seda sõlme näha ja katsus teda lahti teha, kuid asjata. Siis võttis ta mõega, raius sõlme katki ja ütles: „Nüüd on sõlm lahti!“ Tarsose linnas, poolsaare kagupoolses osas, jäi Aleksander palavikku haigeks; ta oli suremisel. Tema ihuarst Filippos oli talle parajasti rohtu valmistamas,

kui kiri tuli, milles teatati, Filippos olevat salamaksu saanud ja mõtlevat Aleksandrile kihvti anda. Arst tuli rohuga. Aleksander võttis rohu ilma kahtlemata vastu ja jõi ta ära; ühtlasi andis ta kirja Filipposele lugeda. Usalduse eest sai ta paraja palga: pea oli ta terve.

4. Issose lahing (333 e. Kr.). Tüüros. — Juba oli Aleksander ümber Vahemere kirdenurga läinud ja tahtis nüüd Süüriasse edasi tungima hakata. Siis tuli teade, Persia kuningas olevat Eufrati kaldalt mere poole tulnud ja seisvat oma sõjaväega, milles sajatuhande kaupa mehi olevat, Issose linna juures Aleksandri selja taga. Joonelt pööras Aleksander ümber ja läks vaenlase suurest väest hoolimata tema kallale. Dareiose väes oli 30.000 Kreeka palgasoldatit, kes oma tiival makedoonlastele vahvalt vastu panid. Aga vaenlaste väe keskkohalt, kus Dareios ise juhatas, raius Aleksander oma ratsaväega tee läbi. Hirmuga pööras Dareios ise oma sõjavankri ümber ja põgenes minema. Tema eeskuju järel tegid ka kõik teised. Lugemata hulk perslasi sai surma, võitja kätte langes aga suur sõjasaak. Isegi kuninga telk ühes tema ema, abikaasa ja tütardega langes Aleksandri kätte. Ta käis oma kõrgete vangidega aupaklikult ümber. Kui Dareios tema ausast meelest kuulda sai, olla ta hüüdnud: „Jumalad, kui teie otsuseks olete teinud, et ma oma riigi kaotama pean, siis ärgu saagu tema valitsejaks keegi muu kui Makedoonia Aleksander.“ Kirjalikult palus ta Aleksandri käest oma perekonda lahti ja lubas Aleksandriga rahus ning sõpruses elada. Aleksander aga vastas, ta tulgu ise tema juure ja palugu oma ema, abikaasa ja lapsed tagasi: „Pealegi pead sa“, ütles ta kirjas edasi, „kui sa mulle veel peaksid kirjutama, mind Aasia kuningaks nimetama, ei tohi mind aga mitte ainult oma sarnaseks pidada.“ Aleksander ei läinud mitte Dareiost taga ajama, vaid pööras Föniikia poole, kus kõik linnad talle alla andsid. Ainult Tüüros julges tingimise ette panna, et ärgu ükski Makedoonia sõjamees oma jalga tema maa peale tõstku. See õhutas Aleksandri vihale ja ta läks linna piirama. Vana linna elanikud põge-

nesid saare peale, naesed ja lapsed saadeti Kartaagosse. Seitse kuud pani Tüüros Aleksandrile vastu, sellest hoolimata, et ta maisamaalt tammi saarele laskis teha. Kui ta Föniikia linnade ja Küprose saare käest omale veel laevastiku oli muretsenud, piiras ta linna ka mere poolt sisse ja sai ta viimaks kätte. Kakstuhat sõjavangi laskis südameta võitja oma vihas risti puua; kes veel üle jäid, need müüdi orjeks.

5. Aleksander Egüptuses. — Föniikiast läks Aleksander Egüptusse, et seda tähtsat maad alla heita. Egüptuses võeti teda rõemuga kui päästjat vastu, sest Persia valitsust vihkas siin igamees. Vastupanemist leidmata läks ta Memfise linna; siit sõitis ta Niiluse jõge kaudu mereni ja asutas siia jõesuhu sadamalinna, millele ta oma nime järel Alexandria nimeks pani. Alexandria hakkas kiiresti kasvama ja sai vana maailma kaubanduse keskpaigaks. Alexandriast tungis ta väikese sõjasalga eesotsas läbi Libya liivakõrbe Siva oasile oraaklijumalat Zeus Ammonit kummardama, keda pool Kreeka, pool Egüptuse jumalaks loeti. Kui Aleksander oraaklijumala kuulsasse templisse astus, nimetasid preestrid teda Zeusi pojaks. Sest ajast saadik hakkas ta nõudma, kõik kutsugu teda jumalapojaks; võib olla, et ta isegi seda uskuma oli hakanud, võib olla, et ta kasulikumaks pidas Hommikumaa rahvastele kui jumala poeg ilmuda.

6. Gaugamela lahing (331 e. Kr.). Dareiose surm. — Nüüd olid Persia riigi rannapoolsed piirimaad kõik Aleksandri käes, ja ta võis Persia riigi sisemaale tungima hakata. Mitu korda oli Dareios talle rahutegemise soovi avaldanud. Oma perekonna eest oli Dareios valmis suurt lunastuseraha maksma, pakkus Aleksandrile poole omast riigist kuni Eufrati jõest saadik ja lubas talle ka oma tütre abikaasaks. Aleksander kutsus kindralid kokku ja andis neile teada, missuguseid rahutingimisi Dareios talle pakub. Kõige tublim tema kindralite hulgast, Parménion, avaldas arvamist, et ta Dareiose tingimised vastu võtaks, kui ta Aleksander oleks. „Mina ka“, ütles Aleksander,

„kui ma Parmenion oleksin.“ Aleksander oli selle peale kindel, et terve Hommikumaa tema kätte langeb. Ta sai uusi abivägesid juure ja läks 40.000 jala- ja 7000 ratsamehega ilma vastupanemist leidmata üle Eufrati ja Tiigrise jõgede. Alles Ninive varemete ligidal, Gaugaméla linnakese juures, puutus ta Dareiosega kokku, kes teda siin lugemata suure väehulgaga ootas. Peale selle olid tal sõjaelevandid kaasas ja sõjavankrid, mille külge pikad vikatid kinnitud. Makedoonlased katsusid aga sõjavankrite hobusid läbi pista ja nendele jälle ruttu teed teha, kui nad vikativankritega läbi nende lahingurea kihutasid. Nagu Issose lahingus, nii hakkas Aleksander ka siin oma ratsaväega vaenlase keskväe peale tungima, kus Dareios juhatajaks oli; tema kannul tormasid Makedoonia jalamehed perslaste peale. Kui lahing Dareiose ümber ägedalt möllamas oli, kaotas ta jällegi julguse ja põgenes. Muidugi põgenesid kõik teised, kes tema ligemal olid, temaga kaasa. Aleksander läks veel pahemale tiivale, kus Parmenion juhatamas oli, appi ja lõi ka siin perslased põgenema. Selle võiduga langes terve Persia riik Aleksandri võimusesse. Ilma mõegahoobita läks ta Baabiloni linna, mis ikka veel kõige suurem linn Ees-Aasias oli; Persia satraap ja kõik linnarahvas olid teda siin pidulikult vastu võtmas. Siis läks ta Susa linna, suurkuninga asupaika, ja võttis siin ühe osa sellest lõpmata suurest varandusehulgast oma kätte, mis Persia kuningad aegade jooksul kokku kogunud. Siis võttis ta kardetavad mäekitsused, mille kaudu Iraani kõrgustikule pääsis, oma alla ja sai Persépolise linna, Persia päris pealinna, omale. Siin sai ta kätte kõik muu Persia riigivaranduse, mille hulgas üksinda kulda ja hõbedat 120.000 talenti oli; et seda raha ära vedada, oli 10.000 paari hobueeslid ja 3000 kaamelit tarvis. Kui ühe talendi umbes 2200 ennesõjaaegse rubla väärilisеks arvame, siis oli see saak enam kui 260 miljoni rubla suur. Et aga sel ajal raha ostujõud vähemalt kuus korda suurem oli, siis oli see summa tõepoolest enam kui $1^1/_2$ miljardi rubla. Ülepea sai Aleksander Süsast ja

Persepolist umbes 180.000 talenti, see oleks siis meie raha järel ligi 4 miljardi rubla. Selle raha võttis Aleksander omale, soldatitele aga andis ta luba linnast röövida, mida keegi aga sai. Terve Persepolise meestesugu tapeti maha, naesterahvad müüdi orjeks. Uhkele kuningalossile pisteti tuli otsa. Aleksander ütles, et see on kättemaksmine nende tegude eest, mis Xerxes Kreeka maal teinud. Sest ajast oli 150 aastat mööda läinud. Aga veel ei jäänud Aleksander rahule, ilmväsimata käis ta põgeneja Dareiose kannul. Ta läks läbi Meediamaa selle pealinna Ekbatanasse, kuhu ta oma suure sõjasaagi maha jättis ja Parmenioni saagi valitsejaks pani. Dareios põgenes oma armuheitmata tagakihutaja eest ikka kaugemale. Viimaks sai Aleksander ta kätte, aga siis oli Dareios juba surnukeha. Sest üks sõnakuulmata satraap, Bessos nimi, oli õnnetu valitseja vangi võtnud ja enesega kaasa vedanud; pakilisel põgenemisel oli ta oma endist kuningat surmavalt haavanud ja ta siis maha jätnud. Üks Makedoonia ratsamees leidis sureva kuninga maas lamamast ja olla tema huultelt veel tänusõnu Aleksandri kohta kuulnud, kes tema vangisattunud perekonnaga nii lahkesti ümber käinud. Aleksander muretses selle eest, et viimane Persia suurkuningas ausasti maha maeti.

7. Aleksander muutub hirmuvalitsejaks. — Aleksander luges ennast Dareiose pärijaks. Et oma riigi rahvaid hirmutada, käis ta Iraani kõrgustiku risti ja põigiti läbi ja ehitas sinna hulk kindlusi. Ta käis koguni Turaanis ja võttis seal Dareiose mõrtsuka Bessose vangi; sellel laskis ta kõrvad ja nina ära lõigata ja ta siis risti lüüa. Alles Jaxártese (Syr-Darja) jõel, Siberi piiril, pööras ta ümber, kui ta seal sajadtuhanded inimesi — — mehi, naesi ja lapsi oli ära hukata ja lugemata hulga linnasid ning külasid maha põletada lasknud, sest et sealsed elanikud teda oma vastupanekuga olid pahandanud. Jällegi oli ta julgust, püsidust ja imekspanemise-väärt väejuhataja-osavust üles näidanud, ühtlasi aga ka tegusid korda saatnud, mis ennem mõnda Aasia hirmuvalitsejat kui Aristotelese

õpilast meele tuletasid. Ikka kindlamalt hakkas ta nõudma, tema alamad roomagu niisama tema ees põrmus, kui aasialased oma valitsejate ees; ise aga elas ja kandis ta riideid nagu mõni Persia suurnik. Selle üle hakkasid makedoonlased, iseäranis aga vanemad kindralid nurisema, sest nad olid Filippose all harjunud, et nendega mitte kui alamatega ümber ei käidaks, vaid kui oma sõpradega. Kes talle vastumeelt oli, selle laskis ta kõrvale toimetada, nagu Aasia valitseja kunagi. Nii laskis ta Parmenioni, kes truuduses tema enese ja ta isa vastu halliks läinud, Ekbatanas salaja ära tappa. Mitte keegi, kes tema meelitaja ei tahtnud olla, ei võinud oma elu eest enam julge olla. Kord joomapidu puhul Samarkandis kiitsid meelitajad Aleksandrit Heraklese sarnaseks, kus juures veel kuninga isast põlgtusega rääkima hakati. See pahandas kuninga elupäästjat Kleitost, kes juba Filipposegi all oli teeninud; viina mõjul äritud, hüüdis ta õhetava näoga, et suured võidud mitte ainult Aleksandri töö ei olevat, vaid suurelt osalt ka vanade harjunud sõjameeste töö, kes Filippose koolist läbi käinud; nii olevat iseäranis salaja ärahukatud Parmenion võidusaamiseks palju kaasa aitanud. Aleksander läks viha pärast meeletuks, kiskus ligema sõjamehe käest oda oma kätte ja pistis Kleitose sellega läbi; ise aga hüüdis ta: „Mine siis sina oma Filippose ja Parmenioni juure!“ Küll kahetses ta kohe oma jälki tegu sügavalt ja nuttis oma telgis kolm päeva ilma söömata ja joomata; aga mis see aitas! Paar kuud hiljem nõudis ta juba jälle uut ohvrit. Kui ta omale ühe Persia naesterahva kosis, avaldati pulmapiduliste hulgast nõudmist, kõik langegu, nagu see Aasia valitsejate ees viisiks, kuninga nagu jumala ette põrmusse maha; siis tõusis teadusemees Kallisthenes, Aristotelese sugulane, üles ja rääkis otsekohese meelega niisuguse alandava austuse vastu. Varsti peale seda laskis Aleksander mehe kinni võtta, teda piinata ja risti puua — ettekäändeks seda võttes, et Kallisthenes olla vandeseltsi liikmeks hakanud.

8. Aleksander Indias (327 e. Kr.). — Iraani-

maa allaheitmisega ei kustunud Aleksandri maadehimu veel. Tal oli nüüd tee muinasjutulisele kullamaale Indiasse lahti. 120.000 sõjamehega läks ta Viie jõe maakonna poole teele ja üle Induse jõe. Mitmed India valitsejad tulid suurele sõjamehele kallite kingitustega vastu ja näitasid talle oma allaheitlikku meelt üles. Ainult üks neist, ilus suure kasvuga Páros astus talle ühe Induse harujõe kaldal sõjavankritega ja kolmesaja sõjaelevandiga vastu. Aleksander aga läks salaja üle jõe, võitis ta ära ja võttis vangi. Imestades vaatas Aleksander suurt ning kaunist mees ja küsis: „Kuidas pean ma sinuga ümber käima?“ „Nagu kuningaga“, vastas Paros uhkelt. „Kas sa muud midagi minu käest ei nõua?“ küsis Aleksander. „Ei“, oli vastus. Suuremeelselt andis Aleksander talle tema riigi tagasi ja maad veel juuregi. Aga varsti peale seda laskis ta ühes ainsas linnas, mis talle oli julgenud vastu panna, 17.000 inimest armuta maha tappa. Juba tahtis väsimata maadevõitja India südamesse, Gangese jõe orgu tungida, kus suured ja rikkad linnad talle saagiks oleksid langenud. Aga ilmalõpmata võitlused, ärarääkimata vaev ja viletsus, mis niiske lõunamaa kuumuse kaasas käis, olid tema mehed tülpinuks teinud. Tervelt 70 päeva oli äikesevihma nagu oavarrest valanud, inimesi ja veoloomi oli palav ja niiske kliima karjakaupa maha murdnud. Siis tõotasid sõjamehed oma vahel vandega, et nad kaugemale ida poole enam ei lähe. Küll katsus kuningas neid meelitada, et nad edasi läheksid, aga miski ei aidanud, vaid ta pidi tagasi pöörama. Ta laskis suure laevastiku ehitada, millega üks osa väge Induse jõge mööda alla sõitis, kuna teine osa kallast mööda läks. Nii jõudis ta mere äärde. Siit saatis ta ühe osa mehi merd mööda Persia lahte, ise aga läks ta teise väeosaga läbi Gedrosia kõrbe (kus nüüd Beludshistan asub) kodu poole. See järk oli temal kõikidest kõige raskem. Hobused lõppesid kõrbes palavate päikesekiirte käes, vankrid jäid liiva sisse kinni, pool väge suri nälja ja janu kätte. Ka Aleksander ise oli kanges janus. Viimaks tõid soldatid talle kiivritäie vett, mis suure vaevaga saadud. Ta

tänas neid, kallas aga vee maha, sest et selle vähega ometi mitte terve sõjavägi oma janu ei oleks saanud kustutada. Selle teoga elustas ta oma soldatisi nii, nagu oleksid nad kõik juua saanud. Viimaks jõudsid nad inimeste asupaikade juure ja püüdsid nähtud vaeva lõbusate pidudega unustada.

9. Aleksandri surm (323 e. Kr.). — Aleksandrile olid vahepeal Persia viisid ja kombed ikka enam meeldima hakanud. Ta ise heitis, Aasia pruukisid silmas pidades, Dareiose vanema tütrega abielusse ja andis oma sõbra Hefaistionile Dareiose noorema tütre. Kes makedoonlane iganes Persia naese võttis, sai tema käest rikkaid kingitusi. Ta hakkas oma ümbruskonda koguni Persia sõjamehi kutsuma. Selle vastu astusid Makedoonia sõjamehed üles, kes juba ammu pahased olid, et Aleksander neid aasialastega oli ühesarnaseks pidama hakanud. Nüüd nõudsid nad, Aleksander saatku Persia sõjamehed oma ümbruskonnast minema. Aleksander andis kisatõstjate ninamehed timuka kätte, ise aga ei annud ta end mitmel päeval enam makedoonlastega kokku, kuni nad hirmu tundma hakkasid, et ilma Aleksandrita ometi mitte läbi ei saa, ja temalt alandlikult andeks palusid. Ikka sügavamale läksid Aleksandri tahtmised. Kõigi oma alamate, ka kreeklaste käest nõudis ta, et nad teda kui jumalat austaksid. Baabiloni tahtis ta omale elupaigaks valida, et siit terve maailma üle valitseda. Juba hakkasid kõige kaugemadki rahvad hirmu tundes tema juure saatkondasid läkitama. Hispaaniast, Galliast, Itaaliast, Kartaagost, Libyast, Aithiopiast, Illyriast ja Sküütiamaalt, Doonau jõe tagant, tulid saadikud, et oma rahvaste nimel noore maadevõitja ees kummardada. Siis tuli kurb juhtumine, mis talle kõige inimliku hiilguse tühjuse silmade ette tõi: tema sõber Hefaistion suri. Ta laskis sõbra surnukeha ennenägemata auga puuriidal ära põletada ja käskis teda kui jumalat austada. Pea tuli ka talle enesele uhke joomapidu järel ootamata palavik kallale ja lõpetas ta elu. Alles 33 aastat vana suri ta, enne kui omale järeltulijat määrata oli saanud. Tema suured ja rohked teod, tema õnn ja varane surm liigutasid rahvaste

meeli nii väga, et teda Suureks Aleksandriks hakati kutsuma. Ja ta oli ka tõesti vahva võitleja ning suur sõjapealik, kelle sarnast teist raske on leida; selle poolest peab teda kõigi aegade kõige suuremate meeste hulka lugema. Aga tema hiiglariik, mille kogumiseks ta sajadtuhanded inimesi ohverdanud ja miljonite peale viletsust saatnud, langes varsti peale tema surma rusudeks kokku.

10. Järeltulijate riigid. — Et Aleksandri maha jäänud lapsed kõik alles alaealised olid, siis katsusid auahned kindralid valitsust oma kätte kiskuda. Üks pidi terve riigi juhiks saama, teised aga üksikutes maakondades satraapideks olema. Aga peagi läksid Aleksandri diadóchid, s. o. „järeltulijad“ oma vahel tülisse, nii et kodusõda tõusis, mis Euroopat ja Aasiat aastatekaupa laastas. Alguses oli kõikidel ühine mõte, et üks Aleksandri poegadest, kui ta täieealiseks saanud, isa trooni peab pärima. Aga niihästi see poeg kui aegamööda ka kõik kuninga perekond hukati mõrtsuka käe läbi. „Järeltulijad“ hakkasid end kuningateks kutsuma ja oma vahel lõpmata sõdasid pidama, mis „diadochivõitluste“ nime all ajaloos tuntud. Viimaks sai Aleksandri asutud Makedoonia maailmariigist kolm uut suurt riiki: 1) Makedoonia, kus sõjapealiku Antígonose järeltulijad valitsesid; 2) Seleukose järeltulijate ehk Seleukidide riik, ka Süüria riigi nime all tuntud, mille piirkonda Väike-Aasia osad, Süüria, Mesopotaamia ja Iraan kuulusid, ja 3) Ptolemaíose riik Egüptuses, mille külge ka Palestiina kuulus. Peale selle sündis veel mitu väikest riiki Väike-Aasias, nagu Pergamon, Bithynia ja Pontos.

11. Demosthenese surm (322 e. Kr.). — Aleksandri surmasõnum oli Kreeka maal jälle vabaduselootust sünnitanud. Ateenlased tõstsid ühes mõnede teiste Kreeka riikide abiga mässu ja sõdisid hakatuses kaunis õnnelikult Makedoonia väepealikute vastu. Aga kord said nad lüüa ja see löök kaotas kõik nende julguse. Üks riik teise järel tõttas võitjatega rahu tegema; ka Ateen, kes üksinda jäänud, pidi alla heitma. Ta pidi leppima,

et Makedoonia väesalk Ateenasse elama seati. Demokraatlik valitsus kaotati, vaesematelt kodanikkudelt võeti kodanikuõigused ja saadeti nad suuremalt osalt Thrakiasse elama, nii et Ateena kodanikkude arv selle läbi enam kui poole võrra kahanes. Tähtsamad makedoonlaste vastased kas tapeti ära või saadeti maalt välja. Elatanud Demosthenes põgenes ühele Saroni lahes asuvale väikesele kaljusaarele, kus ta templis varjupaika otsis. Kui Makedoonia tagaajajad talle sinna järel tulid, võttis ta kihvti, mida oma kirjutussulega alati kaasas kandis, ja langes vaenlaste silmade ees templi altari ette surnult maha. Seega oli viimane vaba hellenlane otsa saanud. Verevalamist sai Kreekamaa aga veel palju näha, sest kõik diadochid katsusid seda tähtsat maad oma alla saada ja ilmusid siia teda oma sõjavägedega üksteise käest kiskuma. Viimaks jäi Kreekamaa Antigonose järeltulijate kätte — sai Makedoonia riigi osaks. Küll katsusid ka kreeklased aegajalt võera valitsuse alt end veel lahti raputada, kuid nende katsed ei õnnestanud, sest väikesed Kreeka riigid ei jõudnud omavahelisi tülisid ikka maha jätta, vaid tasandasid riieldes ja üksteist ära andes võeraste võimule veel teed.

12. Kreeka haridus Hommikumaal. — Sel ajal, kui kreeklased oma vabaduse jäädavalt kaotasid, hakkasid nad oma haridusega terve maailma üle valitsema. Aleksandri maadevõitmise tagajärjel oli Kreeka hariduse jaoks tee Hommikumaale avanenud; kuningateks saanud Makedoonia kindralid ajasid sellega uhkust taga, et nad Kreeka haridust edendasid. Kreeklased ja Kreeka keelt rääkijad makedoonlased olid nende kodakondsed, ametnikud ja ohvitserid. Aleksandri eeskujul asutasid nad hulk uusi linnasid, saatsid sinna Kreeka kaupmehi ja käsitöölisi elama ja lasksid sinna Kreeka kunstnikka kaunid hooneid ehitada. Kreeka kunsti ja teaduse edendamise läbi kõige kuulsamateks on Ptolemaiose järeltulijad Egüptuses saanud. Nad asutasid oma pealinnas Aleksandrias raamatukogu, kus viimaks 700.000 raamaturulli koos oli, enam kui kusagil mujal sel ajal. Raamatukoguga übenduses olid

seal looduseteaduslised kogud ja üks asutus, museíon (museum), kus tähtsad õpetlased kuninga kulul elasid ja muretalt teadusetööd võisid teha. Aleksandria oli aastasajad otsa tähtsam õpetlaste asupaik. Seal elas kreeklane Eukleídes, geomeetriateaduse põhjendaja, niisama ka Aristárchos, Samose saarelt pärit, kes juba kolmandal aastasajal e. Kr. õpetas, et maakera päikese ümber käib; seal õppis osav matemaatik ja füüsik Archimédes Syrakusai linnast; seal olid üleüldse kuulsamad vana aja tähe- ja maadeteadlased, looduse- ja keeleuurijad leida. Kuningakodadest ja linnadest lagunesid Kreeka keel, haridus ja usk aegamööda üle terve Hommikumaa laiali. Egüptlased, juudid, süürlased ja Väike-Aasia elanikud hakkasid oma keelt unustama ja Kreeka keelt rääkima ning kirjutama. Aga sellest hoolimata oli „kreekataolistel" riikidel Aasias ja Aafrikas Hommikumaa maik küljes; sisserännanud kreeklased omandasid kergesti teiste elanikkude elupehmust ja orjameelt. Kuningad olid, Kreeka haridusest hoolimata, samasugused vägivallamehed kui muudki Hommikumaa valitsejad, kes oma alamaid jõudumööda rõhusid ning kurnasid ja ise kõiksugu vägivallategusid korda saatsid. Ei olnud siis ime, et nende riigid niisama hõlpsalt roomlastele saagiks langesid, kui Dareiose riik makedoonlaste kätte oli läinud.

C. Rooma riik.

I. Italiamaa.

1. Maa. — Kaua aega loeti Lääne-Euroopat maaks, kus ainult metslased elavad, kelle keskelt ainult mõned üksikud föniiklaste ja kreeklaste asutud linnad kui kultuura asupaigad silma paistsid. Aegamööda muutus asi. Nagu varemalt kreeklased föniiklaste käest, nii omandasid Itaalia poolsaare elanikud kreeklaste käest, kes siin kauplemas käisid ja rannamaadel asulinnasid rajasid, kirjatähed ja muu kõrgema hariduse seemet. Küll ei saanud nad kunstis, luules ja teaduses iialgi nii kaugele kui kreeklased, aga selle eest jõudsid nad sõjatubliduse, riigivalitsuse ja seaduseandmise poolest kreeklastest kaugelt ette. Rooma linn astus Itaalias teiste linnade etteotsa. Tema eestvõttel sündis ilmariik, mis vanematest ilmariikidest, Persia ja Aleksander Suure omadest, oma suuruse ja võimu poolest veel üle käis. Igal pool uutes allaheidetud maades panid roomlased oma määrused ja oma riigi seadused maksma ja laotasid sellega oma keele, hariduse ja elu-sisseseaded üle terve Läänemaa laiali. Ilmariigi südameks jäi aga Itaalia poolsaar. — Itaalia saab oma iseloomu Apenniini mägestikult, mis tervest poolsaarest pikuti läbi käib. Apenniini mägestik ei tõuse kusagil järsku kõrgeks, vaid ta on lai mäeseljak, mis oma kiltmaadega ja orgudega inimestele hulga kohaseid asupaikasid pakub. Ainult keskel, Abruzzi mägedes, on üks mäehari, mis igavese lumega kaetud.

Kus Alpid lõpevad, seal hakkavad Genua juures Appenniini mäed peale, jooksevad hakatuses ringis ida poole kuni Hadria (nüüdse Adria) mereni ja sünnitavad seega Paduse (nüüdse Po) jõe viljarikka madaliku lõunapoolse piiri. Paduse jõe madalikku roomlased kuni Caesari ajani Itaalia osaks ei lugenudki, vaid nimetasid teda Alpide-eelseks Galliamaaks (*Gállia cisalpina*), sest et siin Gallia tõugu rahvas elas, kuna päris Galliamaa neil Alpi mägede taga, praegusel Prantsusmaal oli (*Gallia transalpina*). Apenniini mägestik oli neil Itaaliamaa põhjapiiriks. Hadria mere randa mööda läheb Appeniini mägestik hea tüki lõuna poole ja pöörab siis aegamööda poolsaare läänepoolse nurga poole, kuhu ka lõpeb. Nii jääb poolsaare kagupoolne nurk mägedeta; see on Apulia rannamadalik. Teisel pool mägestikku, Kesk-Apenniinist lääne poole kuni mereni, on viljarikas küngasmaa, kus rohkesti järvesid leidub, nende hulgas Trasimenuse järv Etruriamaal; mitmed järved ei ole siin muud kui kustunud tulepurskavate mägede suhu tekkinud veekogud. Kaunid jõeorud, nagu Arnuse (nüüd Arno) ja Tiberi jõe omad, jooksevad küngaste vahelt läbi; avaramaid lagendikka on aga vähe leida, nimelt Tiberi jõe suus vana Latium ja Neapoli lahe ääres viljarikas Campania. Kuna Kreekamaal läänerand looduse poolest rikkamalt ehitud, on Itaalias just idaranna viljarikkamad maad ja paremad sadamad leida. Nagu Kreekamaal, nii on ka Itaalias pehme kliima, ja maa annab siin niisama kui seal inimesele tööd, aga tasub töövaeva ka rikkalikult. Küll ei ole siin palju sadamaid, merelahtesid ja meresaari, mis, nagu Kreekamaal, rahvast meelitaksid, aga selle eest kutsuvad kaunid rohurikaste mäekülgedega orud ja lagendikud inimesi siin karja kasvatama ja põldu harima.

2. Etruskid. — Vanal ajal elas Itaalias mitu rahvast, kes oma vahel ligemalt või kaugemalt sugulased; aga aga ka nemad olid, nagu kõik Balkani poolsaare rahvadki, indogermaanlaste tõugu. Ainult üks võeras rahvas oli Itaalias, tuskid ehk etruskid, kellest juba vanal ajal

öeldi, et nende keel ja nende viisid ning kombed kellegi teise Itaalia rahva omadega ühte ei lähe. Nad elasid põhja pool Tiberi jõge, ja enamasti selles maakonnas, mis veel tänapäev nende nime järel Toskana nime kannab; enne gallialaste tulekut (4. aastasajal e. Kr.) ulatas nende alune maa üle Paduse jõe madaliku kuni Alpi mägedeni. Varem kui teistes Itaaliamaa osades hakkas haridus etruskide keskel õitsema. Nad olid tublid meremehed, kauplejad ja käsitöölised ja heitsid kartaaglastega lepingusse, et kreeklastele, keda nad kui tooreid mereröövlid kartsid, pealetungimise puhul vastu astuda. Vara said tuskid ka ehitusekunstis osavaks; selles kunstis olid roomlased nende järelkäijad. Nende maal oli suuri ja rikkaid linnasid, nagu Veji, Caere, Tarquinii, Clusium j. t. Paistab, et nad ka juba vara on langema hakanud. Nende usk oli rõemutu ja vägivaldne, nende rikkus ajas neid meeletult pillama; haledast iseloomu-omadusest annab see asjalugu tunnistust, et nende keskel koledad mõegavõitlejate mängud tekkisid, kus selleks harjutud orjad (gladiaatorid) pealtvaatajate lõbuks omasugustega või metsloomadega võideldes oma verd pidid valama.

3. Umberlased ja sabiinlased. — Muud Itaalia elanikud ehk päris italiklased, kes Kesk- ja Lõuna-Itaalias elasid ja kreeklastega keele ja eluviiside poolest ligidalt sugulased olid, hakkasid küll hiljem edenema, aga nad olid palju suuremate vaimuannetega ehitud kui etruskid. Italiklased langesid rahvuse poolest mitmesse osasse, igal rahval oli mitu linna ja iga linn oli, nagu Kreekamaalgi, oma ette riik. Poolsaare keskpaigas, mägedes, elasid Tiberi jõe ülema jooksu pahemal kaldal Umbria rahvas, nende kõrval Tiberi jõe keskjooksu pahemal kaldal Sabiinia rahvas. Sabiinlaste juures oli tähelepanemiseväärt „püha kevade“ pruuk valitsemas. Nimelt pühendasid nad viletsuse-aegadel kõik lapsed ja loomad, kes ligemal kevadel sündisid, sõjajumalale Marsile. Loomad lapeti ohvriks; poisid ja tüdrukud aga, niipea kui nad täis kasvanud olid, pidid kodumaalt välja minema ja omale uut

elukohta otsima. Sel kombel tekkisid Sabiinia asurahvad, nagu marsid Abruzzi mägedes ja vaprad samniidid, kes Lõuna-Itaalia sisemaal Apenniini mägede orgudes elasid. Sabiinlaste lähedased sugulased olid ka volskid, Campania ja Latiumi vahel mägedes.

4. Ladinlased. — Seal, kus Tiberi jõgi merele hakkab liginema, laotab end tema mõlemal kaldal tasane Latiumi maakond laiali; Latium tähendabki „lagendikku". Maakonda, mis paari-kolme kihelkonna suurune, piiravad kolmest küljest mäed ja neljandast meri. Nagu saared merest, nii tõstavad siin üksikud mäed ja künkad lagendikult oma pead; neist olgu iseäranis Albanuse mäed nimetud, kus hulk kustunud tulepurskavate mägede suusid leidub, millest mõned veega täidetud ja järvedeks on muutunud. Praegu sigitab selle lagendiku õhk kergesti palavikku, sellepärast ei taha inimesed siin heameelega asuda. Vanal ajal oli see maa aga ilusti haritud ja paksult rahvaga kaetud. Siin elas nimelt kõige tähtsam italiklaste suguharu, ladinlased. Oma linnad, mida vähemalt kolmkümmend, olid nad kõrgustikkudele ehitanud, lagendikud põldudeks muutes. Iga linn oli alguses oma ette riik, oma kuningaga. Linnad olid oma vahel ühenduselepingu teinud; lepingu eesotsas seisis Alba Longa linn; see asus tulepurskava mäe suhu tekkinud järve kaldal, kesk mägestikku, mis tema järel Albanuse mägestiku nime on saanud. Varsti aga tõusis teine Ladina linn teiste etteotsa ja varjas ka Alba Longa ära; see oli Room.

5. Room. — Kui Tiberi jõe suust kolm penikoormat vastu vett üles minna, tulevad mõlemal pool jõekaldal keskmise kõrgusega kingud vastu, paremal kaldal kõrgemad, pahemal madalamad. Pahemal jõekaldal oli vana Rooma linn seitsme künka otsas. Üks küngas, Palatinus ehk Palátium on teiste keskpaigas; selle künka peale tekkiski Rooma linn. Ringis Palatiumi ümber olid lõuna poolt põhja poole teised kuus küngast, nimelt Aventinus, Caelius, Esquilinus, Viminalis, Quirinalis ja Capitolinus. Nende seitsme künka

ümber oli kõige vanem neljakanti raiutud kividest linnamüür ehitud, mille varemed praegugi veel näha. Capitolinus oli Rooma kindlus ja jumalate elupaik. Tema otsas oli Capitolium, kaugelepaistev tempel, mis kolmele jumalale, Jupiterile, Junole ja Minervale oli pühendud. Linna keskpaigas oli turuplats, forum, Palatiumi, Capitolinuse ja Quirinalise vahel madalikus, kus roomlased oma koosolekuid pidasid, kust seega nagu terve maailma valitsus välja läks. Forumi peal oli kõnetool (*rostra*), äravõidetud sõjalaevade ninadest ehitud, ja kohtulava (*tribunal*); sealsamas oli ka nõukoda (*curia*), kus senati istumisi peeti; sealt läks ka tee Capitolinuse mäe peale ülesse, mida mööda võidurikkad sõjapealikud oma triumfikäikudel ülesse Capitolinuse mäele läksid. Forumi piiril oli hulk templid; pärastpoole ehitati sinna suured sammaskäigud, kus kauplemiseruumid ja kohtusaalid sees. Nagu kreeklased, nii ühendasid ka roomlased oma jumalateenistuse-pidudega mängupidusid, iseäranis võiduajamisi, mida ratsa ja vankritega toime pandi. Selleks otstarbeks oli Palatinuse ja Aventinuse vahele orgu pikk võiduajamise-tee, n. n. suur tsirkus (*circus maximus*) ehitud. Mäekülgedele olid vaatajate jaoks astmete moodi istmed ja galleriid ehk väärid ehitud, kus 150.000, pärastpoole koguni 3—400.000 inimest aset leidsid. Et Tiberi vesi aeg-ajalt üle kallaste kippus tõusma, ehitati Rooma madalamatele kohtadele kõrged kaldamüürid varjuks ette, nii et madalikud kuivad olid; vesi, mis siiski läbi tungis, kui ka kõik linna muda ja jätised juhiti maa-alustesse kanalidesse ehk kloakidesse, mis mustuse ära viisid. Vanad kloakid on osalt alles tänapäev tarvitusel. Roomas ei olnud head joogivett, sellepärast juhiti joogivett mitme penikoorma tagant veevärkisid ehk aquäduktisid kaudu linna. Veevärkisid oli viimaks tervelt 14, mis vee linna tõid, enamasti kõrgele ehitud torusid mööda ja ilma rõhumise-abiriistadeta ka kõige kõrgematesse linnaosadesse viisid. Suur lagendik loode pool Capitolinuse mäge, n. n. Marsi väli, kus nüüdne Rooma linn asub, ei olnud enam pärislinna piirides, niisama ka

mitte kaks küngast üle jõe, Vaticanus ja Janiculum. Janiculumi peal oli aga kindlus, mis ainukest Tiberi jõe silda pidi kaitsma. Tiberi jõe suus oli meresadam Ostia. Niisugune oli Rooma linn kuningate ja vabariigi ajal.

6. Rooma linn keisrite ajal. — Kui Rooma linn pärastpoole vabaduse kaotas, ja caesarite ehk keisrite võimu alla langes, siis vast algas tema välispidine hiilguse aeg. Ta kasvas hiiglasuureks; lugemata templid, paleed, sammaskäigud ja supelusmajad ehtisid teda; mälestusekujusid oli nii palju, et näitas, nagu elaks temas peale elus inimeste veel teist niipalju marmori-inimesi. Palatiumi küngas oli keisrite suurepäraste losside asupaigaks; selle künka järele hakatigi riigivalitsejate toredaid elumajasid kutsuma (= palast, palee). Forum, mis oma poliitilise tähtsuse kaotanud, täideti kaunite ehitustega; keisrid asutasid veel teisigi paikasid, mis niisama toredaks ehitati. Keisri Trajanuse forum Trajanuse mälestuse- ja hauapaigaga, sammaskäikude ja muude ehitustega, oli üks kõige imestamiseväärilisematest maailmas. Tehti uusi võiduajamise-teesid ja teatrihooneid; Palatinuse ja Esquilinuse künka vahel ehitati kõige suurem teater, Colosseum, kus tooremeelseks läinud Rooma rahvas suure õhinaga pealt vaatas, kuidas inimesed nende kallale lastud metsloomadega võitlesid ja langesid. Pikerikus ringis ümber võitlusepaiga oli pealtvaatajate ruum. Pealvaatajatel olid kivipangad istmeteks, mis võlvide peal üleval seisid. Tervelt 50.000 inimest mahutas Colosseum enesesse. Praegu veel ehivad tema suurepärased varemed Rooma linna. Kõige toredamate ehituste hulka käisid supelusmajad (*thermae*), mis keisrid rahvale ehitasid. Uhkete supelussaalide kõrval olid siin iseäralised ruumid laulikute, kõnemeeste ja õpetlaste jaoks, niisama ka raamatukogud, mänguplatsid, aiad tiikide ning purskaevudega ja templid. Üks niisugune supeluspaik oli Pantheon, suure kupliga kaunis ehitus; teda pruugitakse Roomas veel praegugi kirikuks. Kohati olid uulitsate peal suurte sõjavõitude mälestuseks kõrged võlvid ehitud, nende otsas võidurikaste keisrite rat-

sutavad või sõjavankril seisvad kujud. Isegi keisrite matusepaigad kasvasid hiiglaehitusteks, nagu Tiberi jõe paremal kaldal asuv ümmargune keisri Hadrianuse hauahoone ehk mausoléum, mida paavstid hiljemal ajal „Inglikantsi“ nime all kindluseks tarvitasid. Nii muutus Rooma linn iludusemereks, mida sõnadega kirjeldada ei oska. Kesklinn kubises kaunitest templitest, paleedest, võlvidest, kohtusaalidest, mälestusekujudest jne. Juba ammust ajast saadik oli ruum vanade müüride vahel kitsaks jäänud; uued künkad, uued lagendikud kaeti majademerega. Kui Rooma linn riigivõimu vaibumise ajal end vaenlaste eest jälle kaitsma pidi hakkama, ehitas keiser Aurelianus talle müüri ümber, mis 4 penikoormat (28 versta) pikk ja milles 16 väravat oli, kust teed iga ilmakaare poole välja läksid.

II. Usk ja muinaslood.

1. Usk. — Nagu kreeklased, nii austasid ka italiklased looduse jõudusid ja looduse ilmutusi. Nende mõttekujutus ei olnud aga nii elav kui kreeklaste oma; nad kujutasid oma jumalaid enam saladusliseks, enam vaimude sarnaseks, aga ka enam auväärilisekс ning pühaks. Kui Kreeka haridus Itaaliasse tungis, siis hakkas ka vahe Kreeka ja Itaalia jumatate vahel enam kaduma. Osalt võeti Itaalias muist Kreeka jumalaid otsekohe omaks, osalt arvati muist oma jumalaid Kreeka omade sarnaseks niihästi nende seespidiste omaduste kui ka väliskuju poolest. Nii kujunes Jupiter, maa ja taeva isa, sekssamaks, mis Kreeka Zeus oli, kiidetud sõja- ja kevadejumal Mars oli Kreeka Ares, tulejumal Vulcanus — Kreeka Hefaistos, vetejumal Neptunus — Kreeka Poseidon, ja kauplemise- ning läbikäimise-jumal Mercurius oli seesama, mis Kreeka Hermes. Niisama oli lugu naisjumalatega. Taevajumalanna Juno muutus Kreeka Heraks, kunsti ja tarkuse kaitsja Minerva — Kreeka Pallas Ateeneks, põlluvilja jagaja Ceres Kreeka Demetriks, kuuvalguse ja jahijumalanna Diana — Kreeka Artemiseks, meeldiv iludusejumalanna Venus Kreeka Afroditeks ja koduse kolde kaitsja Vesta

Kreeka Hestiaks. Hakatuses pokerdati jumalakujud Itaalias etruskide eeskujul savist kokku, pärastpoole tehti nad, nagu Kreekamaal, metallist ja marmorist kauniteks kujudeks, kellest neidsamu lugusid pajatati, mis kreeklased oma jumalatest jutustasid. Viimaks ei olnud kumbagite jumalate vahel enam mingisugust vahet, vaid jumalaid nimetati ilma vahet pidamata kord Kreeka, kord Ladina nimega. Aga italiklastel oli mõni jumal rohkem kui kreeklastel, nii näit. kahe näoga — edaspidi ja tagaspidi vaatava näoga Janus, kes uste ja iga algatuse kaitsja oli. Peale selle veel hulk teisi. Sest ka italiklased, iseäranis aga roomlased, austasid kõrgemate jumalate kõrval lugemata hulka vähemaid jumalusi. Petiseid juhtumisi arvasid nad tujuka õnnejumalanna Fortuna mänguks. „Üksmeel", „lapsearmastus" ja „truudus" olid neil jumalused, kelle auks Roomas igaühele tempel oli asutud; isegi „piirikivi", „palavik" ja „paha õhk" olid jumalused, kelle poole palveid saadeti. Alatasa arvas roomlane oma ümber häid ja pahu vaimusid olevat, keda ta geeniusteks kutsus. Igal majal olid oma kaitsejumalad, keda penaatideks ehk larideks hüüti; nende kujud olid koldele asetud, kuhu neile soola ja rooga ette anti. Surnute hinged olid roomlastele ilma kehata vaikijad vaimud, manid nimi, kes sügaval maa all elasid. Oldi arvamisel, et jumalad inimeste vastu niikaua heatahtlised on, kui nende nõudmisi täidetakse. Kui aga midagi paha juhtus, siis arvati, et jumalad vihastavad, sest et mõni paha tegu nende vastu lepitamata oli jäänud. Kui süüdlast üles ei leitud, siis läks mõni aus kodanik mõnikord vabatahtlikult surma, et sellega jumalaid lepitada, või kui vabatahtliselt surmaminejat ei leidunud, võeti mõni väljamaalane kinni ja maeti ta ühes tema naesega elusalt maha.

2. Preestrid. — Hoolega täitis iga roomlane oma usu kombeid; peale selle oli hulk preestrid ametisse pandud, kellel muud tööd ei olnud kui ainult jumalaid teenida. Vesta preestriteks olid kuus neitsit — Vesta neitsid, kes selle eest pidid hoolt kandma, et püha tuli templis

iialgi ei kustuks; neid peeti suure au sees. - Ka Roomas katsuti iga tähtsama ettevõtte eel jumalate nõu teada saada. Selleks otstarbeks olid õpetud mehed, augurid, ametisse seatud, kes ilmast, lindude lennust, pühade kanade nokkimisest j. m. katsusid üles arutada, kas jumalad mõnda ettevõtet hea või paha poole püüavad pöörda. Rasketel aegadel katsuti ühest vanast Kreeka raamatust tulevikku teada saada; selles raamatus, mis Capitoliumi templis hoiti, oli mitmesugusid nõiasõnu, mida „Sibylla sõnadeks" kutsuti. Kõigi preestrite ülem oli ülempreester (*pontifex maximus*), kes kõige jumalateenistuse üle valvas.

3. Rooma asutamine (753 e. Kr.). — Pooljumalaid ja vägimehi, kellest kreeklased niipalju jutustasid, ei tuntud Itaalias peaaegu sugugi. Roomlaste keskel olid küll mitmed jutud Rooma linna asutamisest ja tema vanemast ajast käimas, mida kaua aega päris ajaloolisteks jutustusteks peeti, kuid ligemalt järelevaadates selgus, et need jutud muud ei ole kui ainult muinaslood või koguni nimelt selleks otstarbeks luuletud jutud, et suure linna alguslugu kaunistada. Nii räägiti Rooma linna asutamisest, et Trooja vahvam vägimees, Aineias, Afrodite poeg, peale Trooja linna langemist kreeklaste mõega eest pääsnud ja pika eksitee järele Latiumi rannale jõudnud. Siin võetud teda lahkesti vastu ja tema poeg Julus asutanud Alba Longa linna, kus tema ja ta järeltulijad kuningateks olnud. Ühe kuninga, Numitor'i, lükanud ta noorem vend Amulius troonilt, ja kui Numitori tütrele kaksikpojad sündinud, kelle isa sõjajumal Mars olnud, lasknud Amulius poiste ema ära tappa, poisid ise aga korviga Tiberi jõkke heita. Korv jäänud Palatiumi kingu jalal viigipuu oksa külge kinni, kus emahunt mõlemat poeglast imetamas käinud. Helde südamega karjane leidnud poisikesed sealt ja viinud koju. Ta annud neile Romulus ja Remus nimeks ning kasvatanud üles. Kord sattunud Remus Numitori karjastega tülisse. Need köitnud tal käed kinni ja viinud ta oma isanda ette. Nüüd rääkinud Remuse kasuisa Numitorile üles, et poiss

tema enese tütre poeg on. Rõemus vanamees võtnud mõlemad tütrepojad oma juure. Kui nad kuulnud, mis ülekohut Amulius nende vanaisale teinud, tapnud nad Amuliuse ära ja aidanud Numitori jälle troonile. Tänuks selle eest kinkinud Numitor neile sellesama kingu, kus hunt neid imetanud. Vennad otsustanud siia uue linna asutada. Kuid peagi läinud nad oma vahel riidu ja Remus saanud surma. Romulus asutanud siis üksinda Palatiumi kingule linna, millele ta Room nimeks annud. Et linnale elanikka saada, kuulutanud ta oma linna pelgupaigaks ärajooksnud orjadele, kurjategijatele ja igasugu jooksikutele. Nüüd tulnud küll suur hulk mehi linna, aga naesterahvaid pole tulnud. Küll palunud Romulus naabrilinnasid naesi Rooma saata, aga keegi ei olla seda teinud. Siis teinud ta pidu ja kutsunud naabrilinnade elanikud pidule. Need tulnud ühes oma naeste ja tütardega. Tulijate hulgas olnud iseäranis palju sabiinlasi. Ootamata karanud Rooma nooredmehed keset pidustust pidule ilmunud naesterahvastesse kinni ja röövinud igaüks omale abikaasa. Võerastel, kel sõjariistu kaasas pole olnud, ei ole muud nõu üle jäänud kui ilma naesterahvasteta koju minna. Peagi aga tulnud sabiinlased, sõjariistad käes, oma tütreid tagasi nõudma. Enne kui lahing algada saanud, jooksnud hiljuti röövitud noorikud lahinguridade vahele ja lepitanud oma sugulased endi meestega, kes neile armsaks saanud. Sabiinlaste kuningas Titus Tatius jäänud ühes Romulusega Rooma ja mõlemad kuningad valitsenud riiki ühel meelel. Peale Titus Tatiuse surma valitsenud Romulus veel kaua üksinda. Viimaks, ühe päikesevarjutuse ajal, tõstnud pilv ta üles ja viinud ära. Oma linna asutajat austasid roomlased kui jumalat Quirinus'e nime all. Linna asutamise-aastaks loeti meie aja-arvamise järel 753. aastat e. Kr. s. Roomlased ise arvasid aega linna asutamise-aasta järel.

4. Numa, Tullus Hostilius, Ancus Marcius. — Peale Romuluse äraviimise, jutustab muinaslugu edasi, valinud roomlased sabiinlase Numa Pompiliuse kuningaks, targa ja vaga mehe, kel üks jumalanna naeseks

olnud. Ta annud roomlastele head seadused ja õpetanud neid jumalaid teenima; ehitanud templid, pannud preestrid ametisse ja asutanud usupídusid. Tema all elanud Room kaua aega vahetpidamata rahus ja õnnes. Januse tempel, mille uksed sõja ajal lahti peeti, olnud tema all alati kinni. See õnn, et terves Rooma riigis kusagil sõda ei olnud, sai roomlastele enne keisrite-aega ainult veel üksainus kord osaks. — Kolmas Rooma kuningas olnud Tullus Hostilius, suur sõjakangelane. Tema all sattunud Room oma emalinna Alba Longaga tülisse. Juba olnud mõlemad sõjaväed valmis lahingut algama, siis lepitud kokku, et mitte terved väed, vaid ainult kolm meest kummagilt poolt teineteisega võitleksid, et seeläbi asjata verevalamise eest hoida; kumma poole valitud võitlejad teiste alla jäävad, see pool pidi ise ka teiste käsualuseks saama. Roomlased valinud võitlejateks kolmikud horatlased; ka albalased valinud kolm venda, curiatlased. Mõlema väe silma all algas võitlus nende kuue vahel. Kaks horatlast langesid, kolmas katsus eemale põgeneda. Curiatlased, kes kõik kolm haavatud, läksid teda taga ajama. Tagasi vaadates nägi põgeneja roomlane, et tema taga-ajajad üksteisest kaugel, pööras ümber ja lõi ligema albalase, siis teise ja viimaks ka kolmanda maha. Nii muutus albalaste võidurõem ärdaks kurvastuseks, sest nad pidid nüüd roomlastele truudust vanduma. Roomlased näitasid võidurikka horatlase vastu kõige kõrgemat au üles; ainult tema õde kaebas, sest üks langenud curiatlane oli tema peigmees olnud. Seda nähes sai vend hirmus vihaseks ja pistis oma õe mõegaga läbi; ise aga ütles: „Nii sündigu iga Rooma naesterahvaga, kes vaenlase surma pärast leinab.“ Selle koleda teo pärast tuli hirm kõikide peale, ja kuningas mõistis mõrtsuka surma, sellest hoolimata, et ta vaenlastest õnnelikult võitu oli saanud. Nooremehe elatanud isa palus aga, et kuningas tema viimase lapse peale armu heidaks; kuningas juhatas ta rahvakogu ette ja rahvakogu heitiski õemõrtsuka peale armu. Varsti peale seda tõstsid albalased jälle mässu; selle eest laskis Tullus Hostilius

nende linna maatasa teha ja määras albalased Rooma elama. — Kange sõjakuninga järel sai riigivalitsejaks jälle rahuvürst Ancus Marcius, kes sadamalinna Ostia asutas. Aga ka mõega pidi ta kätte võtma. Ta heitis mõned naabrilinnad Latiumis oma alla ja liitis nende maad Rooma külge. Nii laienesid Rooma piirid kiiresti ja ka linn ise hakkas peale Palatiumi künka juba teisi künkaid katma.

5. Tarquinius Priscus. Servius Tullius. — Ancus Marciuse järel valiti kuningaks üks rikas võeramaalane, kes Etruriast Rooma tulnud ja seal Ancus Marciuse nõumeheks saanud; see oli Tarquinius Priscus. Niihästi sõja- kui ka rahu-töödes oli ta tublim kui keegi tema eelkäijatest. Ladinlased, sabiinlased ja etruskid sundis ta oma hiilgavate võitude läbi oma võimu alla. Kõige suuremad ehitused vanas Roomas on tema valitsuseajal tehtud. Ta pani Capitoliumi templile nurgakivi, alustas suure ringmüüri ehitamist, laskis orupõhjad küngaste vahel kloakide (mustavee torude) läbi kuivaks teha ja asutas sinna forumi ning suure tsirkuse. Kõrges vanuses suri ta mõrtsukakäe läbi. Tema järeltulija oli ta väimees Servius Tullius, kes ringmüüri seitsme künka ümber valmis tegi ja linnas ning kodanikkude keskel uue korralduse lõi. Ta oli õiglane ja hea südamega valitseja, aga ka sõjatöö peale valmis. Ladinlastega heitis ta lepingusse, mille põhjal nemad ja roomlased igaveseks ajaks sõbraks lubasid jääda. Kõik tema ettevõtted õnnestasid, nii et teda otse Fortuna kaitsealuseks loeti. Viimaks aga sai ka tema õnnetust maitsta. Ta oli oma tütre Tullia eelmise kuninga pojale, nooremale Tarquiniusele mehele pannud. Noorrahvas oli võimuhimuline ja ei kärsinud elatanud isa surma ära oodata. Tullia tagakihutusel tõukas Tarquinius oma äia troonilt ja laskis ta ära tappa.

6. Tarquinius Superbuse ära-ajamine (510 e. Kr.). — Tarquinius tungis ise kuningatroonile ja ei kannatanud seni, kui rahvas teda oleks valinud. Vägivaldne, nagu ta troonile saamine, oli ka ta valitsus. Küll

oli ka temagi tubli sõjamees. Ta heitis ladinlased lõpulikult roomlaste alla ja käis volskide maal neid ära võitmas; aga kodune valitsus oli tal ülemeelne ja vägivaldne, nii et roomlased teda Superbuseks, s. o. „uhkeks“ hakkasid kutsuma. Et isa asutud ehitusi lõpetada, iseäranis Capitoliumi templit valmis saada, sundis ta rahvast rasket teotööd tegema. Vanameeste nõukogu ehk senat, kelle käest teised kuningad kõigis tähtsates asjades nõu küsinud, jäi tal hoopis kõrvale. Kui talle paistis, et mõni roomlane tema vastu töötab, siis saatis ta selle maalt välja või laskis otsekohe ära tappa. Tema hiilgavatest võitudest ja kaunitest ehitusetöödest hoolimata ei sallinud roomlased teda ega tema sugu ometi silmaotsaski. Juhtus veel, et sel ajal, kui kuningas ühte Latiumi linna piiramas oli, tema poeg Sextus Rooma suurniku Tarquinius Collatinuse abikaasa, ausa Lucretia vastu vägivaldselt üles astus. Lucretia ei tahtnud häbi kannatada, vaid otsis enesele surma; enne aga oli ta oma abikaasat palunud häbi eest kätte maksta. Tarquinius Collatinus ja tema sõber Junius Brutus, kuninga sugulane, kutsusid Rooma rahva forumile kokku, näitasid Lucretia verist surnukeha ja jutustasid, mis sündinud. Rahvas tegi otsuseks, et Tarquinius Superbus ja tema sugu maalt välja tuleb saata ja kuningavõim Roomast igaveseks ajaks ära kaotada. Et ka sõjavägi kuninga poole ei hoidnud, ei jäänud Tarquiniusel muud nõu üle kui ühes oma perekonnaga põgeneda. Nii sai Rooma riik vabariigiks. See öeldakse selsamal aastal sündinud olevat, kui Peisistratose järeltulijad Ateenast ära aeti (510 e. Kr.).

III. Tõeteated kuningate-ajast.

1. Ajalugu ja muinaslugu. — Inimeste mälu üksinda ei jõua meeles pidada ajaloolikka juhtumisi. On ära nähtud, et juhtumine, mida kohe üles ei kirjutata, suust suhu käies lühikese ajaga nii teiseks muutub, et teda vaevalt veel ära võib tunda. Jutustaja unustab muist jutustamata, kuulaja saab aru, et jutul vahed sees, ja täidab

neid oma arvamise järel, nii kudas ta asja ise omale ette kujutab. Nii muutub endine jutt järk-järgult ikka võeramaks. Jutu järgud, mis teine teisel kohal ja teine teisel ajal sündinud, liidetakse kokku, hea meelega lisab mõni oma rikkast mõttekujutusest jutule kaunistusi juure, nii et lihtsast tõeasjast viimaks muinaslugu välja areneb, milles sagedasti nimedki teiseks on muutunud, kui nad tõepoolest olid. Muinaslugu, ehk ta küll tõega kokku ei käi, ei ole siiski tähtsuseta, sest tema kujutab rahva mõtteid ja tundeid, vigasid ja häid külgesid sagedasti selgemaltki silma ette kui ajaloolikud jutustused. Nii on lugu ka Rooma linna vanema ajalooga, sest ka siin käisid ajaloolised jutustused aastasajad otsa suust suhu, kuni alles viimaks mõni kirjamees kätte võttis ja nad üles kirjutas. Ei ole raske ära tunda, et niisugused imeasjad, niisugused jumalate ja jumalannade teod, kui neid jutustakse, tõepoolest sündinud ei ole. Kõige vanemad jutustused Aineiase, Romuluse, Remuse j. t. üle on küll lausa luuletus; ei ole kahtlust, et Rooma nimi mitte Romuluse nimest, vaid ümberpöördud — Romuluse nimi Roomast on tekkinud. Uskuda ei või ka sugugi Rooma kuninga-aja aasta-arvusid. Aasta-arvude järele, mis alles pärastpoole ülesse on pandud, oleks seitsmest kuningast neli igaüks umbes 40 aastat valitsenud ja, kui minema kihutud Tarquiniust hulka ei loe, üks ainus vähem kui 30 aastat, ehk nad küll kõik alles täies mehe-eas troonile said ja peale kahe kõik ka enneaegselt oma elu kaotasid. On välja arvatud, et Veneetsia hertsogid ehk doged (l. doodshed), kes umbes selsamal kombel valiti kui Rooma kuningad, läbistikku 12 1/2 aastat on valitsenud. Tarquinius Superbus peaks selle aasta-arvamise järele 70 aastat vana olnud olema, kui ta Serviuse ära tappis, ja peale 90 aasta vana, kui ta Roomast ära aeti, ja 108 aasta vanuses peaks ta veel lahingus kaasa võidelnud olema. Et aga, vähemalt hilisemates muinaslugudes, ajaloolik tera sees peab olema, selle üle ei tohi kahevahel olla. See on kindel, et Roomas alguses kuningad valitsesid. Kuningate ajal

heideti Latiumi linnad, nimelt ka Alba Longa, alla ja sulatati Roomaga üheks riigiks kokku. Sel ajal rajati Rooma tulevasele suurusele kindel põhi. Kuningate ajal lagunes linn seitsme künka peale laiali, nende ajal asutati suur ringmüür, forum, kapitolium, kloakid j. n. e. Peab uskuma, et Tarquiniuste sugukond Rooma linna kunstitoodetega on ehtinud ja õnnelikkude sõdadega riiki suurendanud; isegi vabariigi-aegsed Rooma ajaloo kirjutajad, kes Tarquiniust sugugi ei salli, ei saa seda salata. Aga kõik ligemad jutustused on ainult muinaslood, kus tõde ja vale teineteisest läbi on palmitud, nii et neid enam lahutada ei saa.

2. Rooma riigikord vanemal ajal. — Kindlamad on teated Rooma sisemiste olude üle kuningate ajal. Rooma ilmariigi algus oli vähem kui väike. Vanema aja linn ühes maakonnaga ei olnud mitte suurem kui mõni meie-aegne vald, ja siiski oli sinna juba vist kolme enne iseseisva kogukonna elanikud ühinenud, kellel Ramnes, Tities ja Luceres nimeks. Nimi „Ramnes“ (= ramenlased) jäi uuele ühendud kogukonnale nimeks, sest „*Romani*“ (= roomlased) on ainult sellesama sõnatüve teine kuju. Tities (= tiitilased) olid muinasloo teatel sisserännanud ehk sissetunginud sabiinlased; ramenlased olid Ladina tõugu, s. o. Latiumist pärit ja lucerlased Etruski tõugu. Veel kaua aega tehti vahet nende kolme „sugu“ (*tribus*) vahel. Neil oli kokku üks linn ehk kindlus Palatiumi künkal, kuhu nad häda puhul oma varanduse viisid vaenlase eest varjule. Aga Palatiumi linnamäele tekkis peagi päris linnapesa, mis varsti teistest ladinlaste linnadest ette läks, sest et ta oma seisukoha poolest nagu kaubanduse keskpaigaks loodud oli. Latiumi rannas on vähe sadamapaikasid, sellepärast sai loomulikult Tiberi jõesuu laevade puhkekohaks, ja jõesuust pääsesid keskmised ning vähemad laevad kergesti kuni Rooma küngasteni ülesse, et siin kaubelda. Siia oli ladinlastele ja etruskidele, kelle maa teiselt poolt jõge algas, lühike tee, siia pääsesid ka need rahvad, kes Tiberi jõe kesk- ja ülemal jooksul elasid,

sabiinlased, umberlased j. t. kergesti ligi. Siia asusid vanade, põliste elanikkude kõrvale ka võersilt tulnud kaupmehed ja käsitöölised elama, keda niisama kui vabaks saanud orjasid juba nimepidi põlistest elanikkudest eraldama hakati; neid hüüti *plebs*'iks, s. o. rahvahulgaks, kuna põlised kodanikud end *patrícii* nimetasid. Patriitslase nimi on sõnast „*pater*" (isa) tekkinud ja tähendab niisugust inimest, kelle isal täiskodaniku õigused. Ainu-üksi patriitslased lugesid endid Rooma rahvaks (*populus Romanus*). Ainult nemad võisid riigiametnikkudeks ja preestrideks saada, ainult neile anti riigimaa osasid künda ja külida. Selle eest olid nemad ka ainukesed, kes sõjaväes teenisid. Nemad üksinda käisid rahvakoosolekust osa võtmas. Rahvakoosoleku õigus oli aga kuningat valida ja kuningale, kes koosoleku tähtsate otsuste eel kokku pidi kutsuma, nõu anda, kui sõda mõeldi alustada, lepingut teha või muud tähtsat riigiasja toimetada. Sellejuures ei antud aga mitte Ateena viisil peadekaupa häält, vaid vanast ajast alalejäänud vakuste ehk kuuriate (*curia*) kaupa. Mis kuuria häälte-enamusega oli otsustanud, see loeti tema hääleks. Igas kogukonnas oli kümme kuuriat, seega Roomas kokku 30 kuuriat. Igas kuurias oli jälle mitu sugukonda (*gens*); sugukonnaks loeti need perekonnad, kes endid ühise esi-isa järeltulijateks arvasid, seega vere poolest sugulasi ja ühe nime kandjaid. Kuuriate ühisel koosolekul (*comitia curiáta*) valisid patriitslased kuninga. Nagu Roomas isa oma kodukondsete üle täielik isand oli ja oma naese või lapsed ära tohtis müüa või koguni tappa, ilma et teda selle eest karistada oleks tohtinud, nii oli kuningas, kui ta kord seks tunnistud, piiramata isand kodanikkude üle. Märgiks, et kodanikkude ihu ja elu tema võimu all, sammusid tal uulitsal kohtuteenrid ehk liktorid ees, vitsakimbud ja kirved seljas. Tema ise sõitis vankris, elevandiluust istmel istudes, purpurmantel seljas, kuldne tammelehtede kroon peas, valitsusekepp käes. Ükski teine peale kuninga ei tohtinud linna uulitsatel vankriga sõita. Tema oli ülem preester ja kohtumees,

rahvajuht sõja ja rahu ajal; tema käsku ei saanud keegi tühjaks teha. Siiski oli viisiks saanud, et ta kõigis tähtsates asjades *senati*, s. o. vanameeste nõukogu käest nõu küsis. Senatil oli 300 liiget, keda kuningas ametisse nimetas; enamasti katsuti igast sugukonnast üks senaator nimetada. Senaatorite väline tundemärk oli punane palistus pealisriide *(toga)* küljes; kõik muud kodanikud, olgu nad rikkad või vaesed, kandsid ühesugust lihtsat valgest villasest kangast pealisriiet.

3. *Servius Tulliuse asutud centuriakoosolekud.* — Rooma kodanikkude arv kasvas visalt sest patriitslaste hulka ei võetud uusi perekondi heameelega vastu. Selle eest kasvas aga plebeilaste arv väga kiiresti. Peale vabade asunikkude ja vabaks lastud orjade sai suur hulk ladinlasi plebeilasteks, sest kui nende maa ära võideti ja Rooma külge võeti, ei tapetud rahvast mitte maha, ei müüdud neid ka orjeks, nagu harilikult tehti, vaid anti neile luba niisamasugusteks asunikkudeks heita kui muud plebeilased. Nii sai plebeilaste arv patriitlaste omast korraga hulga suuremaks. Siiski oli riigikaitse ja sõjateenistus ainult patriitslaste hooleks. Kuningas Servius Tullius tahtis sellele eba-seisukorrale lõpu teha. Ta jaotas linna endise kolme soo *(tribus)* asemel neljaks osaks ja nimetas need osad endise nimega tribusteks. Kõik maaomanikud, *patriitslased* ja *plebeilased*, arvati ühe või teise tribuse hulka ja kohustati neid 17. eluaastast kuni 60-ni sõjateenistust pidama ja eneste varanduse kohaselt omale sõjariistu muretsema. Varanduse suuruse järel jagas Servius Tullius kõik elanikud *viide järku* ehk klassi. Need, kellel talukoht oli, mis vähemalt 100.000 assi maksis, pidid omale rasked jalamehe sõjariistad muretsema. Ka need, kelle talu 75.000 assi väärt, pidid sõjaväkke rasketes sõjariistades, kuid ilma soomuskatteta ilmuma. Kellel 50.000-eline talu, neil oli veel ainult kiiver ja kilp kaitseriistaks, 25.000-delise talu omanikud ilmusid ilma kaitseriistadeta, ainult oda ja viskodaga, ja 12½-tuhandelise talu mehed ilmusid ainult vibupüssidega.

Kellel vähem varandust või kes ilma varanduseta, see ei läinudki sõtta. Kõige rikkamad pidid omal peale selle veel sõjahobuse pidama ja ratsateenistuses olema. — Kui meie ülevalnimetud rahasummasid meie-aegse raha peale katsume ümber arvata, siis ei saa meie mitte õiget selgust kätte, sest et rahaväärtus ajaloo jooksul mitmelpidi muutlik on olnud ja kõiki muutuse põhjusid üles auvata ei jõua. Mõned teadusemehed arvavad 100.000 assi 15.000 enne ilmasõja aegse rubla peale, teised aga ainult 3750 rubla peale. — Sel kombel rahvast uuesti arendades sai Servius Tullius ligi 20.000 sõjameest, keda ta 193 centuriasse ehk „sadakonda" jaotas. Centuriatest langesid 80 tükki esimese klassi peale, järgmiste kolme klassi peale 20. centuriat igaühe kohta ja viimase klassi peale 30 centuriat. — Peale selle oli lisamehi, töö- ja pillimehi kokku 5 centuriat ja ratsamehi 18 centuriat. Et rahvast centuriate ja klasside kaupa õieti ära jaotada, peeti iga nelja aasta tagant varanduse hindamist (*census*) ja vaadati siis Marsi väljal pidulikul viisil uuesti ärajaotud sõjavägi üle. Pidu lõppes suure lepitusohvriga (*lustrum*). Sest ajast saadik olid plebeilased õiged Rooma kodanikud, nagu patriitslasedki; ehk neile küll ammugi veel mitte kõik õigused osaks ei saanud, mis patriitslastel olid, siiski võisid nad sest ajast saadik sõjaväe ohvitserideks saada ja rahvakoosolekust, kus sõjaasjade üle otsustati, osa võtta. Rahvakoosolekul andsid kõik, kes kohustud sõjaväes teenima, centuriate kaupa häält. Nii oli siis nüüd peale endiste kuuria-koosolekute (*comita curiata*), millest ainult patriitlased osa võtsid, veel teine tõug uusi koosolekuid, centuria-koosolekud (*comitia centuriata*), kus kõik sõjakohuse kandjad, olgu nad patriitslased või plebeilased, häält andsid. Nii oli tähtis samm mõlema rahvaosa ehk seisuse õiguste tasandamiseks astutud. Võis ette arvata, et uued kodanikud ehk plebeilased, kes riigikoormat nüüd niisama palju kandsid kui uhked patriitslased, enne rahule ei jää kui neil patriitslastega täitsa ühesugused õigused käes on.

IV. Seisuste ühetasaseks tegemine.

1. Rooma vabariik. — Nagu Kreekamaal, nii kadus ka Itaalias kuningavõim aegamööda igal pool ja asemele astusid vabariigid. See muutus sündis igas riigis iseviisi. Roomas hakkas rahvas Tarquinius Superbuse vägivallavalitsuse vastu mässama ja kihutas kuninga ühes ta sugukonnaga Roomast minema. Seda sündmust on muinaslugu mitmetpidi ehtinud, aga tuum on tal õige. Väljaaetud kuninga perekonna-haud on Lõuna-Etruriast Caere (l. tsääre) linnast üles leitud. Kuninga ära-ajamisega sattus kuninga nimi viha alla; juba ainus kahtlus, et mõni kuningavõimu oma kätte katsub kiskuda, andis tema hukkasaatmiseks küllalt põhjust. Valitsusevõim anti nüüd kahe konsuli kätte, kes endiste kuningate viisil ülemad riigivalitsejad, kohtumõistjad ja sõjapealikud olid; neid valiti aga ainult ühe aasta peale, ja kui ameti-aasta möödas, olid nad jälle endist viisi era-inimesed. Konsulitel oli täis võim kodanikkude elu ja surma üle ainult sõjakäikudel, aga linnas ja linnamüüri taga kuni tuhande sammu kauguseni ei olnud neil seda võimu mitte. Iga Rooma kodanik, keda surmahukatus või vitsakaristus ähvardas, võis oma asja centuria-koosoleku kätte otsustada anda, kes talle armu võis anda. Konsulite-võimu kitsenduse väliseks märgiks oli see, et nende eel sammujad kohtuteenrid (*lictores*) linnas ja linna ümbruskonnas ainult vitsakimpusid seljas kandsid ja alles linnast eemal kirved selga tohtisid võtta. Mõnikord, iseäranis kui raske sõja-aeg käes, pidi riigil üksainus täie võimuga eestvedaja olema. Senati soovi peale nimetas siis teine konsul mõne mehe diktaatoriks, kellel täielik endine kuningavõim, kelle sõna kõik kuulma pidid, kes aga iialgi kauem kui kuus kuud aega võimu oma käes ei tohtinud pidada. Patriitslased ja plebeilased olid ühel nõul kuningavõimu lõpetanud, sellepärast valisid nad ühel nõul centuria-koosolekutel ka vabariigi ametnikka; kuuria-koosolekud kaotasid tähtsuse. Niipalju oli aga patriitslastele veel eesõigust jäänud, et ainult neid

ametnikkudeks võis valida; ligi poolteistsada aastat ei pääsnud plebeilased vabariigi ametnikkudeks. Vabariigi ajal kasvas senati mõju suureks, sest ükski otsus, ükski valimine ei olnud maksev, enne kui senat teda ei olnud kinnitanud. Veel vähem kui kuningad tohtsid konsulid midagi ette võtta, enne kui nad senati käest nõu olid küsinud. Ka senatis maksis ainult patriitslaste mõju. Küll olid ka mõned plebeilased senati „juure kirjutud", sellepärast pöördi kõnedes senati poole sõnadega „isad ja juurekirjutud" (plebeilased), Ladina keeli: *„patres [et] conscripti"*; aga need juurekirjutud plebeilased ei olnudki õiged senaatorid, sest nad ei tohtinud senati nõupidamistel vaielustest osa võtta, vaid võisid ainult häält anda. Nii olid patriitslased eesõigustega ehitud aadelimehed, ja Room oli õiguse pärast aadeli-vabariigiks muutunud.

2. Etruskide ja ladinlaste sõjad. — Kuningriigi vabariigiks muutmine ajas Rooma sisemised asjad segamini ja tegi riigi väliste vaenlaste vastu nõrgaks. Seda näitas sõda etruskide vastu, kellest roomlased muidu ikka üle olid saanud. Porséna, vägev Clusiumi kuningas, tuli nüüd suure sõjaväega ja võitis roomlased ära. Rooma sõjamehed pidid kõik sõjariistad käest andma ja tõotama, et nad rauda iialgi enam muuks ei tarvita kui adrateraks. Mitte Rooma linn ei päästnud Latiumimaad etruskide võimu alla langemast, vaid teine Latiumi linn, Aricia, mille müüride all Porsena otsustavalt lüüa sai, nii et ta kodumaale tagasi pidi tõttama. Varsti peale seda raputasid ka roomlased etruskide ikke oma kaelast. Nii oli tõsine asjalugu Porsena sõjaga. Oma uhkuses ja edevuses ei tahtnud pärastised roomlased tunnistada, et nad kord etruskide käest lüüa saanud, vaid nad ilustasid ja kaunistasid seda lugu nii kaua, kuni ta üheks kõige kuulsamaks Rooma ajaloo järguks sai. Esimesed konsulid, nii jutustavad nad, olnud Brutus ja Collatinus. Äraaetud Tarquinius katsunud igateviisi trooni tagasi saada. Kõige pealt asutanud ta Rooma suurnikkude poegadest vandeseltsi, kuid vandeselts tulnud avalikuks. Ka konsul

Brutuse pojad olnud vandeseltsi liikmed. Brutus karistanud oma poegi ja teisi vandeseltsi liikmeid ühesuguse valjusega: ta teinud kõikide kohta surmaotsuse ja lasknud nad oma silmade all ära hukata. Peale selle läinud Tarquinius etruskide juure ja saanud Porsena oma poole. A. 507 ilmunud Porsena Rooma alla, võtnud Janiculumi künka ära ja tahtnud üle Tiberi silla Rooma tungida; kuid üks hulljulge roomlane, Horatius Cocles, hoidnud üksinda vaenlased tagasi, kuni tema taga sild ära lõhutud; siis hüpanud ta ise, täies sõjariistus, jõkke ja ujunud tervelt kaldale. Aga Porsena piiranud linna ümber ja saatnud ta suurde kitsikusse. Siis läinud Mucius, Rooma suurtsugu noormees, etruskide leeri, pääsnud õnnelikult kuninga telki ja pistnud seal ühe mehe Porsena pähe läbi, sest et sellel kõige kaunimad riided seljas olnud. Surma saanud mees olnud aga ainult kuninga kirjutaja. Mucius võetud kinni ja viidud kuninga ette, kes ähvardades tema käest nõudnud, ta teatagu ligemalt, mis plaanid tal olnud. Siis olla Rooma noormees parema käe tulde pistnud, mis ligidal põlenud, ja lasknud kätt ilma valumärkisid avaldamata tules põleda, täheks, et ta mingisugust ähvardust ei karda. Imeks pannes kinkinud Porsena vahvale nooremehele elu ja vabaduse. Mucius, kes omale pärastpoole „Scävola“ (s. o. pahemkäsi), nimeks saanud, teatanud nüüd Porsenale, et kolmsada Rooma noortmeest vandunud olla Porsenat ära tappa. Porsena löönud kartma ja teinud roomlastega rahulepingu. Siiski pidanud roomlased talle mõned suurtsugu nooredmehed ja tütarlapsed rahupandiks andma. Üks pandiks antud tütarlastest, Clölia, põgenenud ühes oma saatjaga Porsena käest ära ja ujunud öösi läbi Tiberi jõe Rooma. Roomlased aga saatnud ta tagasi, ja Porsena annud talle oma poolt, tema julgust austades, vabaduse. Peagi annud ta ka teised rahupandid vabaks, ajanud Tarquiniuse oma juurest ära ja saanud roomlaste sõbraks. Ka ladinlased katsusid roomlaste nõrkust oma kasuks tarvitada ja Rooma eestkostmise alt vabaks saada. Ka nemad tõstnud, nagu muinaslugu jutustab, Tarquiniuse

ässitusel mässu. Albanuse mägestiku põhjaküljel, Regilluse järve ääres löödud lahing, kus roomlased kahe pooljumala, Castori ja Polluxi abil, hiilgava võidu saanud. Peale seda tehtud vana leping Rooma ja Latiumi vahel jälle kindlaks.

3. Väljarändamine Pühale mäele (494 e. Kr.). — Nagu omal ajal Ateenas, nii läks ka Roomas rahva seisukord peale kuningavõimu ärakaotamist ajutiselt pahemaks. Patriitslastele ei saanud sellest veel küllalt, et kõik ametid riigis ainu-üksi nende käes olid, vaid oma senisest varandusest hoolimata kiskusid nad ka kõik kroonu maad oma kätte ja muretsesid omale sel kombel riigi kulul varandust veel juure. Plebeilased aga, kes enamasti väikesed talupidajad, läksid aeg-ajalt ikka kehvamaks. Sagedate sõdade pärast pidid nad alatasa sõjateenistuses olema ja ei saanud sellepärast oma põldu harida; maale tungides põletas veel vaenlane nende majad maha ja rikkus põllud. Kui nad oma majapidamist jälle tahtsid joonde seadida, pidid nad oma rikaste naabrite, s. o. patriitslaste käest raha laenama ja raha eest liiakasu-protsentisid maksma. Nii ei saanud laen neile mitte abiks, vaid hukatuseks. Võlaseadused aga olid nii välidad, et võlglast võla eest kas orjaks tohtis müüa või ära tappa. Rahva seas valitses nurin. Kui rahvast a. 494 e. Kr. volskide vastu jälle sõtta kutsuti, ilmus Rooma turule näruses riides vanamees, nägu kahvatu ja kuivetu. Rahvahulk tundis vanamehe ära: see oli endine vahva sõjaväe-ohvitser. Ta jutustas kuulajale rahvahulgale, sõja läbi olevat ta esmalt võlglaseks ja siis orjaks saanud ja praegu olevat ta — selle juures näitas ta oma veriseks pekstud selga — oma halastamata isanda käest ära jooksnud. Linnarahvas läks vihaseks ja ei võtnud sõjakutset kuulda. Sõjapealikud aga lubasid asjalugu parandada ja vaigistasid rahva ära. Peale sõja lõppu ei tahtnud senat jälle mingisugusid uuendusi lubada. Nüüd läks pettuse läbi vihale äritatud rahvahulk rongis, nagu lahingusse minnes, Rooma ligidale ühele künkale, mis sest ajast saadik „püha mäe“ nime sai, ja ähvardas siia uut linna

asutada. Alles nüüd andis senat järele. Võlaseadust pehmendati natukene ja lubati plebeilastele kaitsekohus asutada, mispeale rahvas linna tagasi tuli.

4. Rahvatribuunid. — Kaitsekohtuks olid rahvatribuunid (*tribunus plebis*), keda hakatuses kaks, pärastpoole kümme meest oli ja keda plebeilased üksinda iseeneste keskelt ühe aasta peale valisid. Nende kohus oli igaühte kaitsta, keda ülekohtuselt taga kiusati. Sellepärast ei tohtinud nad oma tervel ametiajal linnast välja minna ega oma ust lukku panna, et iga tagakiusatu öösel ja päeval nende juure pääseks. Neil oli õigus konsulite ja teiste ametimeeste käskusid täide saatmast takistada, lihtsalt selle läbi, et nad „*veto*“, s. o. „ma keelan“ ütlesid. Isegi senati otsuste täidesaatmist võisid nad oma „vaheleastumise“ (*intercessio*) läbi takistada. Rahvatribuunide eneste külge ei tohtinud keegi kätt pista, nende isikud loeti pühaks. Kes neid puutus või neid nende ametitalituste juures takistas, see langes jumalate needmise alla; teda võis igaüks ilma karistamata surnuks lüüa. Neid valiti iseäralistel koosolekutel, millest ainult plebeilased üksinda osa võtsid; neil koosolekutel anti häält tribuste ehk linna- ja maaosade kaupa, mida nüüd kokku 21 oli, nimelt 4 linna- ja 17 maatribust. Nii oli nüüd Roomas kolmat tõugu rahvakoosolekud olemas, tribuse-koosolekud (*comitia tributa*).

5. Kümnemehe-volikogu (451—449 e. Kr.). — Tribuunide kaitsest hoolimata said plebeilased ikka veel küllalt ametnikkude ülekohut kannatada, sest kirjutud seadust ei olnud ja konsulid tegid otsusid oma heaksarvamise järel. Sellepärast pani üks rahvatribuun ette, valitagu salkkond mehi ja tehtagu neile ülesandeks seadusi kokku seada ja neid kirja panna. Seesuguse otsuse toimepanemist lugesid aadelimehed ka oma õiguste kitsenduseks ja punnisid tervelt kümme aastat vastu, enne kui senat, ilma kelle nõusolemiseta ükski rahvaotsus maksma ei pääsenud, viimaks nõusse heitis. Kõige pealt läkitati saatkond Lõuna-Itaalia Kreeka asulinnadesse ja Kreekamaale Ateena linna

vaatama, missugused riigiseadused seal maksmas. Siis tehti (a. 451 e. Kr.) otsuseks ühe aasta peale kümme meest *(decemviri)* valida, kes seadusid pidid tegema ja selle aja jooksul riiki valitsema. Nende valitsuse ajal ei pidanud ei konsulisi ega rahvatribuunisid olema, vaid konsulite ja rahvatribuunide võim anti kõik nende kätte. Et aga plebeilased selle aja jooksul mitte kaitseta ei jääks, siis valiti ka plebeilasi kümnemehe-volikogu liikmeteks. Kümne mehe tehtud seadused olid muist kodanlised, s. o. korraldasid perekondlisi ja varanduslisi asju, ja muist kaelakohtulised, s. o. määrasid nuhtlusi süütegude eest; muist seadusid jälle oli politseilist laadi, s. o. nad korraldasid linna-elanikkude head käekäiku ja nende omavahelist läbikäimist. Seadused kirjutati kümnele vasktahvlile ja pandi forumile kõnetooli juure üles, et igamees neid tundma võiks õppida. Et ühe aastaga seadused veel valmis ei saanud, valiti kümme meest veel teiseks aastaks ametisse; need lisasid veel kaks uut vasktahvli täit seadusi juure. Nii tekkisid kaheteistkümne tahvli seadused (*leges duodecim tabularum*), mis Rooma seaduste aluspõhjaks jäid. Peale töö lõpetamist oleks kümme meest oma voli käest ära pidanud andma, aga seda nad ei teinud. Uhke patriitslase Appius Claudiuse nõu peale, kelle sõnu teised volikogu liikmed kuulasid, pidasid nad oma piiramata võimu ka siis veel edasi enese käes, kui nende ametiaasta juba täis saanud. Üks vägivalla-tegu ajas rahva lausa mässule. Appius Claudiusel tuli himu ühe rikka plebeilase ilusat tütart, Virginiat, omale saada. Ta laskis tütarlapse uulitsal avalikult kinni võtta, turule oma kohtu ette tuua ja tegi siin ühe palgatud mehe kaebtuse peale otsuse, et tütarlaps selle mehe orja laps olevat ja tema juurest ära põgenenud; sellepärast mõistis ta orjalapse mehe juure tagasi. Tütarlapse isa, kes oma last Appius Claudiuse võimu alt päästa ei jõudnud, pistis turul ise tütrele noa rindu ja surmas ta ennem ära, kui et teda vägivaldse mehe voli alla jättis. Selle sündmuse peale läks rahvas linnast uuesti välja ja asus jälle Pühale mäele. Alles siis

sundis senat kümnemehe-volikogu võimu käest ära andma. Kaks ausameelset patriitslast, Valerius ja Horatius, kutsusid rahva tagasi ja kandsid selle eest hoolt, et endine kord mõnede rahvameelsete muutustega jälle maksma pandi. Appius Claudius ja üks tema kaaslastest heideti vangitorni, kus nad ise oma elule lõpu peale tegid.

6. Canulejuse seadus (445 e. Kr.) — Peagi said plebeilased uue suure võidu. Alles kaheteistkümne tahvli seadused keelasid patriitslasi plebeilastega abielusse heitmast. Nüüd nõudis rahvatribuun Canulejus, see seadus, mis rahva kahte kihti jagas, kaotatagu ära ja antagu ühtlasi plebeilastele õigus konsuliks saada. Jälle hakkasid aadelimehed vastu seisma. Viimaks olid nad siiski nõus plebeilaste ja patriitslastega abielusse heitmist lubama, aga plebeilasi konsuliks valida ei lubanud nad mitte. Selles asjas aga lepiti nii kokku, et sõjatribuunide (*tribuuus militum*) amet loodi: sõjatribuunidele anti konsulivõim ja neid võis ka plebeilaste hulgast valida. Iga aasta oli nüüd tüli, kas valitakse riiki juhatama konsulid pariitslaste hulgast või jälle sõjatribuunid, keda patriitslaste ja plebeilaste hulgast võis valida. Kuigi sõjatribuunisid otsustati valida, ometigi oskasid aadelimehed asja enamasti ikka nii ajada, et ka sõjatribuunideks patriitslased said. Ettevaatuse pärast tegid nad siiski konsuli-ameti sedavõrt nõrgemaks, et nad kodanikkude varanduse hindamise ja klassidesse jaotamise uute ametnikkude, kahe censori kätte andsid, keda ainult patriitslaste hulgast tohtis valida.

7. Veji linna äravõitmine (406—396 e. Kr.). — Kuni seisused oma vahel riigi sees võitlesid, ei olnud välistest võitlustest mitte puudust. Alatasa pidid roomlased ja ladinlased ligemate rahvaste vastu sõdima, kuni neil korda läks lõuna- ja idapoolseid naabrid, volskisid, sabiinlasi j. t. alla heita. Hulga kardetavamad olid põhjapoolsed naabrid, etruskid. Iseäranis suure Veji linnaga, Rooma piiri ligidal, olid roomlased juba mitu sõda pidanud. Siis võtsid nad nõuks kardetavast naabrist lõpulikult jagu saada. Siiamaani oli Rooma sõjavägi ainult

suveti sõjas käinud, ja kodanikud ei saanud sõjateenistuse eest mingisugust palka. Nüüd aga otsustati kindlat Veji linna korrapärast ümber piirata ja suved kui ka talved läbi piiramist edasi pidada, nii et vägi kas või mitu aastat järgemööda sõjas pidi olema. Sellepärast oli päris õigus, kui senat otsustas sõjameestele sõjatöö eest palka maksta. Juba kümnendat aastat olid roomlased Vejit piiramas, aga ära võtta nad teda ei saanud. Siis pandi tubli sõjamees F u r i u s C a m i l l u s diktaatoriks. Tema laskis maa-aluse tee linna müüride alt läbi kuni keset linna kaevata. Maa-alust teed kaudu läksid Rooma sõjamehed linna ja langesid tagant selja Veji kaitsjate peale linnamüüridel ja tegid linnaväravad lahti, kust teised roomlased sisse tungisid. Nii said roomlased Veji kätte. Linnaelanikud müüdi orjeks ja maa jaotati Rooma kodanikkude kätte. Linn ise otsustati maatasa teha. Veel hulk teisi linnasid Etruria lõunapoolses osas heitis vahva Camillus alla.

8. G a l l i a l a s e d R o o m a s (391 e. Kr.). — Kuna roomlased verivõerast rahvast, etruskisid, esimest korda alla katsusid heita, tuli põhja poolt uus rahvas, kes etruskisid ja roomlasi ühel hoobil ähvardas ära hävitada. See oli Gallia ehk Kelti soost metsrahvas, kes Alpi mägede taga Rhenuse (Rheini) jõe ja Atlandi ookeani vahel, praegusel Prantsusmaal elasid. Kodumaa oli neile kitsaks jäänud, sellepärast rändas muist neist üle Alpi mägede lõuna poole Itaaliasse, uut kodupaika otsima. Suurte hulkade kaupa tulid nad viljarikkale Paduse tasandikule, kus nad rikkad etruskide linnad alla heitsid ja siia ise asuma jäid. Nii tekkis Ülem-Itaaliasse (umbes a. 400 e. Kr.) uus Galliamaa, mida „Alpide-eelseks Galliamaaks“ *(Gallia Cisalpina)* kutsuti, kuna gallialaste päris kodu „Alpide-taguse Galliamaa“ *(Gallia Transalpina)* nime kandis. Paduse tasandikult tungisid gallialased Appenniini mäekitsusid kaudu edasi, lõuna poole sügavamale Etruria maa sisse ja hakkasid endist Porsena kodulinna, C l u s i u m i, kimbutama, nii et Clusiumi elanikud omale roomlasi appi kutsusid. Sõjameeste asemel saatsid roomlased ainult saadikuid, kes aga

oma haavava toredusega gallialased nii ära pahandasid, et nad Clusiumi piiramise pooleli jätsid ja otsekohe Rooma kallale hakkasid minema. Täis võidulootust läksid roomlased neile vastu, sest peale Veji linna allaheitmist ei uskunudki nad enam, et keegi veel nende vastu saab. Allia jõekese kaldal, mis mõni penikoorem Roomast üleval pool Tiberi jõkke jookseb, puutusid väed kokku. Kui roomlased suure kasvuga barbarlasi, s. o. umbkeelseid võeraid habemikka nägid, (roomlased ise habet ei kandnud) ja kes koleda sõjalauluga lahingusse tormasid, tuli hirm neile peale ja nad läksid pakku (391 e. Kr.). Suurem osa roomlasi põgenes üle Tiberi jõe Veji poole, nii et Room ise ilma kaitseta jäi. Õnneks viivitasid gallialased pealetungimisega, nii et Roomas leiduvad sõjamehed Capitoliumi kindlusse said koguda ja omale tarvilist toidumoona kaasa võtta. Kõik muu rahvas põgenes, nii et linn, kui barbarlased kolmandal päeval peale Allia lahingut linna alla said, inimestest tühjaks oli jäänud. Ainult seal ja teal istusid mõned auväärt vanadmehed, liikumata kui marmorikujud, oma majade esistel elevandiluust autoolide peal. Need olid 80 senatiliiget, kes oma kodulinnast põgeneda ei tihanud, ka enam elada ei tahtnud, kui vaenlane linna oma alla võtab. Nad leidsidki gallialaste mõegatera all soovitud surma. Gallialased riisusid linna puhtaks ja panid siis tule otsa. Linn sai tuhahunikuks. Capitoliumi piirasid gallialased ümber, kuid ära võtta nad teda ei jõudnud. Kord öösel läks neil korda mööda järsku kalju üles ronida, ja peaaegu oleksid nad kindlusse pääsenud, sest et vaht magama oli jäänud. Aga anid, keda jumalanna Juno auks Capitoliumis peeti, hakkasid kaagutama ja äratasid ühe vapra sõjamehe Manliuse üles; see tõrjus esimesed gallialased tagasi, kuni teised roomlased talle appi tulid. Manliusele anti Capitolinus'e aunimi. Anisid aga hakati sest ajast saadik Roomas pühadeks lindudeks pidama. Peale nurjaläinud sissetungimise-katse jäid gallialased veel Capitoliumi piirama. Alles seitsmendal piiramisekuul lõppes Capitoliumis toidumoon ja roomlased pidid gallialaste

pealiku ehk brennusega läbirääkimisi algama. Brennus lubas oma väega ära minna, kui talle 1000 naela kulda makstakse. Roomlased pidid nõusse heitma. Kui kulda kaaluti, viskas brennus veel oma mõega kaalupommide juure ja hüüdis: „Häda võidetuile!“ Roomlased pidid veel mõegavõrra kulda juure tooma ja alles siis läks brennus rikka saagiga oma teed. Veel pärastpoole, kui roomlased juba maailma äravõitjaks saanud, tundsid nad selle alandava kullamaksmise loo pärast häbi ja luuletasid jutu, mis nende alandavat seisukorda natukene lepitas. Selle jutu järel ilmunud sel silmapilgul, kui brennus „häda võidetuile“ hüüdnud, Camillus sõjaväega kohale, tapnud gallialased peale ühe ainsa täiesti maha ja võtnud kulla jälle tagasi. Kuid see on ainult muinasjutt. Camillus aga tegi küll ka selles asjas roomlastele head, sest ta andis kohkunud roomlastele nõu Rooma linna jälle üles ehitada ja endisse paika elama jääda, kuna roomlased esimese tuhinaga Vejisse olid tahtnud elama minna, mille majad ja müürid alles püsti seisid. Linna ülesehitamist toimetati aga nii pakilise kiiruga, et uus Room oma kitsate ja kõverate uulitsatega päris inetuks linnaks sai.

9. Liciniuse ja Sextiuse seadused (367 e. Kr.). — Rahva seisukord läks selle õnnetuse läbi veel raskemaks. Hulk plebeilasi olid hoopis kehvaks jäänud ja pidid veelgi võlgasi juure tegema, et jälle majasid saaks üles ehitada ja loomi ning põllutööriistu muretseda. Võlaseadused aga olid ikka veel validad, nii et mitmed kodanikud võlgade pärast orjeks müüdi. Siis aga said plebeilased omale kaks tublit juhti, kes otsustasid mitte enne rahule jääda, kuni vaeste viletsus kadunud ja patriitslaste võim murtud on. Need kaks meest olid rahvatribuunid Licinius Stolo ja Lucius Sextius. A. 376 e. Kr. tegid nad kolm ettepanekut: 1) makstud intressid arvatagu võlasummast maha ja järeljäänud summa makstagu kolme aasta jooksul tagasi; 2) ükski kodanik ärgu tohtigu enam kroonumaad omandada kui 500 jugerumi*) ja mitte enam kui

*) Üks *jugerum* on umbes 550 ruutsülda.

100 suurt ja 500 väikest karilooma kroonu karjamaale ajada; seega taheti patriitslaste käest võimalus ära võtta kroonumaid ainult oma kätte kiskuda; 3) edaspidi ärgu valitagu mitte enam sõjatribuunisid, vaid ikka ainult konsulisi, kuid konsulitest olgu teine igakord plebeilane. Patriitslased, kelle juht seekord kuulus sõjamees Camillus oli, sõdisid jälle harjunud visadusega uuenduste vastu. Rahvas aga valis iga aasta needsamad mehed tribuunideks, iga aasta uuendasid nad oma ettepanekut ja iga aasta lükkas senat need ettepanekud tagasi. Alles kümne aasta pärast andsid aadelimehed viimaks järel, ja Lucius Sextius valiti plebeilaste hulgast esimeseks konsuliks. Camillus aga, kes nüüd 80 aastat vana, ehitas Capitoliumi külje alla vastu forumit kauni templi „üksmeele“ *(concordia)* auks. Seda võis ta õigusega teha, sest vahesein, mis Rooma kodanikka poolteistsada aastat kahes leeris lahus hoidnud, oli nüüd peaaegu jäljetult kadunud.

10. Appius Claudius (312 e. Kr.). — Küll katsusid patriitslased kaotsiläinud konsulivõimust ühte osa omale pidada; nagu ennem censoriameti, nii eraldasid nad nüüd kohtunikuameti konsulivõimu küljest ja määrasid kohtuameti peale uue ametniku, keda prätor'iks hüüti; ka mängupidude toimetajaks, riigihoonete ja üleüldse linna puhtuse ja korra järele valvajaks määrati uued ametnikud, keda ädilideks hüüti ja kelle võimupiiri võrra konsulivõim jälle vähemaks tehti; niihästi prätorit kui ka ädili võis ainult patriitslaste hulgast valida. Aga kõik need katsed ei aitanud patriitslastel enam midagi, sest ligema neljakümne aasta sees võitlesid plebeilased omale ka selle õiguse kätte, et neid prätoriks ja ädiliks, peale selle ka veel diktaatoriks võis valida. A. 300 e. Kr. said nad luba ka preestriteks hakata. Senati käest võeti see õigus ära, et ta mõne rahvakoosoleku otsuse kinnitamata võis jätta; ka ei tehtud enam vahet patriitslaste ja plebeilaste hulgast tulnud senaatorite vahel. Isegi Appius Claudius, kes niisugusest perekonnast oli võsunud, mida muidu kõige kangekaelsemaks patriitslaste perekonnaks peeti, aitas

vaheseinu kodanikkude vahel lõhkuda. Kui ta a. 312 e. Kr. censoriametit pidas, andis ta ka neile Rooma elanikkudele, kellel maad ei olnud ja kes sellepärast sõjas ei käinud ega rahva-koosolekutel häält ei saanud anda, täie kodanikuõiguse ja arvas nad endiste tribuste ning centuriate juure. Nii said Rooma seisused üheks rahvaks, kes esiteks terve Itaalia ühel meelel oma alla heitsid ja siis tervet maailma ära võitma hakkasid.

V. Itaalia allaheitmine.

1. Esimene samniitide sõda (343—341 e. Kr.). — Juba olid roomlastel nende naabrirahvad, sabiinlased, volskid, lõunapoolsed etruskid j. t. alla heidetud. Gallialased käisid küll veel mitu korda Latiumi vastu sõdimas, said aga lõpuks nii kõvasti lüüa, et nad enam Paduse tasandikult välja ei ihaldanud tulla. Selle asemel sattusid roomlased samniitidega ägedasse võitlusse (343 e. Kr.), mis alles Itaalia allaheitmisega lõpule jõudis. Samniidid, kes peale volskide allaheitmist roomlaste idapoolseteks naabriteks saanud, olid vahva ja vabaduse-armastaja mäerahvas, kes sõjaosavuse poolest roomlastest taha ei jäänud; neil oli maad ja rahvast koguni veel enam kui roomlastel. Nende riikline kord ei olnud aga mitte nii kindel kui roomlastel; neil oli hulk väikseid, iseseisvaid kogukondasid, kes sõja ajal teineteist mitte ikka aidata ei tahtnud. Neil ei olnud ühist tugevat keskvalitsust ja see viis nad, hoolimata nende vaprusest, hukka. Nad olid küll juba ammu roomlastega sõpruselepingu teinud, aga uute maade äravõitmisel läksid nad tülisse. Samniidid piirasid rikast Capua linna Campanias. Capua palus omale roomlasi appi ja lubas abi eest ise Rooma alamaks heita. Seda meelitavat pakkumist ei tihkanud roomlased vastu võtmata jätta. Nad saatsid oma väe Campaniasse, kus see Rooma muinasloo teadetel samniitide üle mitu hiilgavat võitu saanud. Ajalooliselt kindel on ainult see, et juba kahe aasta pärast

sõpruse- ja rahuleping tehti, mille põhjal roomlased Capua enesele said, mitu teist linna Campanias aga samniitidele andsid.

2. Ladinlaste mäss. Manlius Torquatus (346—338 e. Kr.). — Aastasajad olid ladinlased ühes roomlastega vaenlaste vastu võitlemas käinud, aga ainult harva sõjasaagist ja juurevõidetud maadest osa saanud. Ammu juba ei olnud Room ja muud Latiumi linnad oma õiguse poolest ühesugused, nagu küll ennevanasti, vaid Room oli lepinguliidu ülemaks saanud ja käis teiste lepinguosalistega hoolimata ümber. Kohe peale samniitide sõja lõppu tuli ammu-alganud käärimine ladinlaste hulgas lausa ilmsiks: nad nõudsid kärsitult, neile kõigile antagu Rooma kodanikkude õigus ja nende hulgast valitagu pool osa senatiliikmeid ja teine konsul. Ehk see nõudmine küll ülekohtune ei olnud, siiski lükkasid roomlased ta tagasi ja võtsid sõjariistad kätte. Aga ladinlased olid niisama osavad sõjamehed kui nemadki; volskid ja ka Campania linnad, kes oma vabadust jälle kätte tahtsid, tulid neile appi, ja roomlastel oli tegemist, enne kui võidu kätte said. Rooma sõjapealik Titus Manlius Torquatus oli õieti see, kes oma tublidusega võidu võimalikuks tegi. Raudse validusega pidas ta sõjaväes korda jalal; iseenese poja mõistis ta surma ja laskis surmaotsuse armuheitmata täide saata, sest poeg oli tema keelu vastu vaenlasega lahingusse astunud; ei aidanud seegi, et poeg lahingus võitjaks oli jäänud. „Manliuse validus“ muutus sest ajast saadik Roomas vanasõnaks. Otsustav lahing ladinlaste ja roomlaste vahel löödi a. 338 Trifanumi juures, põhja pool Volturnuse jõesuud, kus Manlius ühendud ladinlaste ja campanlaste väe üle täielise võidu sai. Üks linn teise järel pidi nüüd alla heitma, ladinlaste leping kuulutati lõppenuks ja iga linnaga tehti üksikult oma ette ja isesugune leping. Seda tehti sellepärast, et siis kergem oli üksikute linnade üle valitseda. Võidetud ladinlaste käest võeti hulk maad ära ja asutati selle maa peale Rooma kodanikud. Ladina sõja ajal olid

ka need laevaninad (*rostra*) võidetud, millega kõnetool Rooma turul ehitud; nad olid volskide sadamalinna Antiumi laevade pealt saadud.

3. Teine samniitide sõda (326—304 e. Kr.). — Ladinlaste mässu ajal olid samniidid roomlasi aidanud, aga pärast ei saanud nad oma abist muud kui kahju. Sest vaevalt 15 aastat peale rahulepingu tegemist algasid roomlased nendega sõda. Kuid sõja jooksul sattusid roomlased suurde õnnetusse. Osav samniitide sõjapealik Gavius Pontius ahvateles Rooma väe, kui see a. 321 Campaniamaalt Samniumisse tungimas oli, mägede vahele ja piiras ta Caudiumi mäekitsuses ümber. Siin oleksid võinud samniidid, kui nad oleksid tahtnud, neli Rooma leegioni ühes kahe konsuliga hukka saata, aga nad ei teinud seda mitte. Gavius Pontius tegi Rooma konsulitega rahulepingu ja nõudis nende käest ainult, nad andku sõjariistad käest ja ronigu ikke alt läbi, selle täheks, et nad võidetud on. Maa sisse pandi kaks pakku püsti ja nende peale ristpalk, mille alt Rooma sõjamehed ühes konsulitega läbi ronisid. Oma järelandliku meele eest sai Pontius pärastpoole paha palga. Konsulite vandest hoolimata ei kinnitanud Rooma senat rahulepingut, vaid seletas, et konsulid oma võimupiiridest üle olevat astunud. Senat arvas end sellega puhtaks pesevat, et ta mõlemad konsulid samniitide kätte andis. Ausad samniidid ei hakanud õnnetutele konsulitele kätte maksma, vaid valmistasid end uute võitluste vastu. Hoolimata sellest, et etruskid samniitidele appi tulid, said roomlased nendest ometi võitu ja tungisid Samniumimaa südamesse. Samniidid pidid rahutingimistega leppima, mis roomlased neile ette kirjutasid. Selle sõja läbi langes Campaniamaa Rooma meelevalla alla. Censor Appius Claudius tegi Roomast Campaniasse Capua linna suure tee (*via Appia*), mida kaudu tarbekorral sõjaväge kiirelt lõuna poole võis saata. Muidugi oli see ka kaubandusele suureks kergenduseks.

4. Kolmas samniitide sõda. Decius Mus. (298—290 e. Kr.). — Rahuleping oli aga ainult ajutine

sõjariistade-rahu, mille jooksul kumbki pool viimast, otsustavat võitlust ette valmistas. Juba kuue aasta pärast astusid samniidid uuesti sõjateele ja seekord tulid neile umberlased, etruskid ja isegi gallialased Apenniini mägede põhjaküljelt appi, sest et nad kõik roomlasi kartma olid hakanud. A. 295 ühendasid need neli rahvast oma sõjaväed üheks suureks sõjaväeks. Oli väga küsitav, kas Room nende nelja rahva vastu oma ülemvõimu alal jõuab hoida, kas ta oma olemise eestki suudab seista. Sellepärast valmistas ta sõja vastu, kuidas iganes võis. Kes vähegi sõjariistu tarvitada sai, pidi sõtta minema. Siis mindi Umbriasse, kus ühendud gallialased ja samniidid seisid. Apenniini mägestiku idaküljel, Sentínumi linna juures, oli otsustav lahing (295). Kummagil pool sõditi meeleheitliku vahvusega, aga võit jäi roomlastele. Teine Rooma konsul, Decius Mus, oli lahingu ajal ülempreestri oma juure lasknud kutsuda ja tema kaudu iseenese pea ja vaenlaste väe altilma jumalatele pühendanud. Varsti peale seda langes ta lahingus, ja vaimustud roomlased jäid võitjaks. Küll oli 9000 roomlast lahingus langenud, aga võit oli käes ja ühes sellega võim terve Itaalia üle.

5. Pyrrhose sõda (280—272 e. Kr.). — Ligemate aastate jooksul heitsid Lõuna-Itaalia rahvad, ka sealsed Kreeka asulinnad, kas vabatahtliselt või sunduse väel Rooma ülemvalitsuse alla. Ainult Tarentum, kõige suurem ja rikkam Kreeka asulinn Itaalias, oli veel iseseisev. Nagu kõik hellenid, nii olid ka tarentlased uhked oma demokraatliku riigikorra peale, aga nad ei tahtnud oma linna mitte nagu kord ja kohus kaitsta. Asjata olid samniidid omale nende käest abi lootnud; nad olid ka abi lubanud, aga lubamine oli lubamiseks jäänud. Ühe vana lepingu põhjal ei tohtinud Rooma sõjalaevad Tarentumi sadamasse ilma loata sõita. Sellest hoolimata ilmusid a. 282 e. Kr. kümme Rooma laeva Tarentumi linna alla. Ehk neil küll mingit vaenulikku mõtet ei olnud, tungisid tarentlased siiski nende kallale, lasksid viis laeva põhja ja tapsid laevamehed maha;

teised laevad pääsesid põgenema. Selle peale kuulutas Room Tarentumile sõda. Üksinda ei usaldanud tarentlased sõda alustada, vaid kutsusid omale Epeirose kuninga Pyrrhose Kreekamaalt appi. See oli anderikas valitseja, kes Aleksander Suure järeltulijate ehk diadochide sõdades tubliks väepealikuks õppinud. Hea meelega võttis ta kutse vastu, sest ta mõtles Läänemaal niisama tähtsaks meheks saada kui Aleksander Idamaal. Ta läks väikese, aga väljavalitud sõjaväega ning kahekümne elevandiga üle mere Tarentumisse ja tõmbas siin valitsuseohjad pingule, nii et tarentlased varsti tundsid, et neile peremees koju tulnud. Siis läks ta roomlaste vastu ja sai nendega Lucania maakonnas lääne pool Tarentumi, Heracléa juures kokku (280 e. Kr.). Esimest korda heitlesid siin Makedoonia-Kreeka sõjakunst ühel pool ja Rooma talupoegade-vägi teisel pool. Pyrrhose poole langes võit, sest elevantide vastu ei osanud Rooma mehed midagi teha, kuigi nad muidu vaprust üles näitasid. Aga ka Pyrrhos kaotas hulga mehi ja sai juba esimesest lahingust aru, et tal roomlastega hõlbus ei ole valmis saada. Sellepärast saatis ta oma sõbra Kinease Rooma ja lubas roomlastega rahu teha, kui nad Lõuna-Itaaliale ja samniitidele jälle iseseisvuse annavad, sest ka samniidid olid Pyrrhose peale lootes endid Rooma ülemvalitsuse alt vabaks kuulutanud. Kinease osav kõnevool hakkas Rooma senaatorite päid juba segaseks tegema, nii et nad valmis olid Kinease nõu kuulda võtma. Seda kuuldes laskis vana pimedaks jäänud Appius Claudius, kes a. 312 censor olnud, end kandetoolil senati istumisele viia, ehk ta küll vanuse pärast juba ammu enam riigiasjadega tegemist ei teinud. Tõsiste sõnadega heitis ta noorematele nende meeletut tegu ette ja mõjus senati meeleolu peale niipalju, et Kineasele vastuseks anti: roomlased ei hakavat vaenlasega varem läbirääkimisi pidama, kui ta Itaalia maalt hoopis ära on läinud. Kui Kineas Pyrrhose juure tagasi tuli, ütles ta, Rooma senaatorid paistnud talle kõik kuningad olema. Sõda algas uuesti ja Ausculumi juures Apulias sai Pyrrhos uue võidu, jällegi

elevantide abil. Kuid ta ise oli niipalju mehi kaotanud, et hüüdnud olla: „Veel üks niisugune võit, ja ma olen kadunud!“ Ta jättis sõdimise roomlaste vastu pooleli ja läks Sitsiiliasse sealseid kreeklasi nende kutse peale kartaaglaste vastu aitama. Aga ka Sitsiilias ei olnud tal õnne, sest kreeklased ei sallinud tema kõrki olekut, ja heitsid kartaaglastega tema vastu lepingusse, nii et ta siit ära pidi minema. Ta läks Itaaliasse tagasi, kus ta roomlastega uuesti sõdima hakkas. Beneventumi juures löödi otsustav lahing (275 e. Kr.). Siin andsid jälle elevandid otsuse, seekord aga Pyrrhose vastu. Roomlased hirmutasid elevantisid tulenooltega, nii et nad põgenema hakates omapoolse väe segamini ajasid. Nüüd läks Pyrrhos Kreeka maale tagasi ja leidis siin ootamatalt surma: üks naesterahvas viskas ta katuselt kiviga surnuks. Kui tema surmasõnum Itaaliasse jõudis, läks sõjasalk, mis ta Tarentumi linna maha jätnud, sealt minema ja jättis linna roomlastele. Seega oli terve Itaalia poolsaar Rooma valitsuse alla langenud. Room oli seega suurvõimuks Vahemere rannamaadel saanud.

VI. Rooma vabariigi õitseaeg.

1. Kodanikud ja senat. — Itaalia oli nüüd suur lepinguriik. Aga mitte vaba kokkuleppimise, vaid maade allaheitmise läbi oli ta tekkinud; sellepärast oli üks lepingu liige, Room, teiste ülem, ja teised pidid — kes enam, kes vähem — tema sõna kuulma. Rooma kodanikkudeks ei loetud nüüd mitte enam ainult Rooma linna ja tema ümberkaudse maa elanikka, vaid ka hulk ladinlasi ja volskisid ning kõik sabiinlased olid Rooma kodanikuõiguse osalisteks saanud. Peale selle oli üle terve Itaalia Rooma asumaid laiali, kus ka Rooma kodanikud elasid. Aga ainult need, kes pealinnas eneses või tema külje all asusid, said kodaniku-õigusi tarvitada. Sest ka nüüd oli ikka alles ülem võim rahvakoosoleku käes. Rahvakoosolekul valiti ametnikud, tema arvamist küsiti tähtsate otsuste puhul riigiasjus ja tema tunnistas seadusi maks-

vaks või lükkas neid tagasi. Rahvakoosolekuid oli kolme tõugu. Kõige vanem, kuuriate-koosolek, käis ainult veel usuasjade talitamise pärast koos. Tähtsam oli centuriate-koosolek, kus kõrgemad ametnikud valiti, nagu censorid, konsulid ja prätorid. Rahvas oli, nagu vanastki, 193 centuriasse jaotud ja nimelt nii, et kõik rikkad kodanikud, kellel enam kui 100.000 assi varandust, esimesse klassi ja rüütlite hulka arvati. Et esimese klassi ja rüütlite centuriaid kokku 98, teisi aga, kuhu kõik vähema varandusega kodanikud arvati, ainult 95 oli, siis oli hääletamisel võit ikka rikaste käes. Sellepärast armastas rahvas enam tribuse-koosolekuid, sest et siin kogukondade (tribuste) kaupa ja kogukondades jälle peade kaupa häält anti, selle peale vaatamata, kas hääleandja rikas või vaene. Tribuse-koosolekutel valiti plebeilaste juhid, rahvatribuunid, kelle valimisel patriitslased häält ei tohtinud anda; siin valiti ka vähemad ametnikud, ädilid ja quästorid, ja tehti otsusid seaduste üle. — Rooma rahvas aga ei tunginud nii sügavale riigiasjade ajamise sisse, nagu näit. ateenlased, vaid jättis selle tegevuse enam riigi-nõukogu ehk senati hooleks. Senat harutas kõik seaduse-eelnõud läbi, enne kui nad rahva kätte otsustada läksid, pani maksusid peale ja valvas ametnikkude tegevuse üle. Harilikult otsustas senat ka seda, kas tuleb sõda algada või rahulepingut teha, kas ja kuhu kodanikka asuma saata, keda sõjapealikuks nimetada, kui konsulitest üksinda küllalt ei saanud, kui suur vägi kellegile sõjapealikule anda, kuhu kedagi sõda pidama saata ja missugusid elutingimisi allaheidetud rahvastele määrata; ka läbirääkimised võeraste riikide saadikutega olid senati hooleks. Nii oli senat Rooma riigi hing. Ametlikult kandis ta „Rooma senati ja rahva" nime *(Senatus Populusque Romanus)*. Senati liikmeid valisid censorid. Nad olid aga kohustud endiseid senaatorid tagasi valima, kui need mitte mõnda autut asja ei olnud korda saatnud. Kui vaja oli surnud senaatorite asemele uusi valida, siis pidid need kõige pealt nende hulgast valitama, kes kõrgemad vabariigi ametnikud olnud, nagu endised konsulid,

prätorid, ädilid, tribuunid ja quästorid; kui need kõik senatis juba aseme leidnud ja siis veel kõik paigad täidetud ei olnud, alles siis tohtisid censorid ka muid kodanikka senaatoriteks seada. Nii oli see ikka õieti rahvas, kelle kaudu senatisse võis pääseda, sest rahvas valis ju kõrgemad ametnikud ja alles need said senati liikmeteks. Rooma senat oli tõesti nagu mõni kuningate kogu, kes rahvast kõigist poliitika- ja sõjatormidest kindlalt ning targalt ja kahjuta läbi oskas juhtida.

2. Ametnikud. — Rahva ja senati mõju tõusis aja jooksul, konsulite mõju aga langes. Üks õigus teise järel oli nende käest võetud ja uute ametnikkude kätte antud. Peale nende oli nüüd mitu teist ametnikku riigi eesotsas. Konsulisi ei loetud ka mitte enam esimesteks ametnikkudeks, sest censorisi ehk hindajaid peeti neist ülemateks. Iga viie aasta tagant pidid censorid kodanikkude varanduse hindama ja neid varanduse järel klassidesse ning tribustesse jaotama. Neil oli õigus peale varanduse hindamise ka kodanikkude kõlblise elu üle valvata; nad tohtisid igaühte, olgu ta suur või väike, avalikult laita, kui see midagi autut teinud, pillaja oli või muud. Nad tohtisid neid, kes sellesarnast süüdi teinud, ka madalamasse klassi määrata kui neil varanduse järel muidu õigus oleks olnud. Nagu nad senatisse uusi liikmeid nimetasid, nii võisid nad kõlbmata liikmeid senatist välja heita. Nemad olid ka ülemad riigi ehituste juhatajad. Kuulus Appius Claudius, kes a. 312 censor oli, hakkas riigi kulul tähtsaid ehitusi soetama; avalikkude ehituste poolest on Rooma rahvas kaugemale saanud kui keegi teine rahvas maailmas. Appius Claudius ehitas kõige pealt veevärgi, et Rooma elanikkudele head joogivett muretseda; ehitas Roomast Capuasse ligemale 4 sülla laiuse sõjatee, mida tema nime järel „Appiuse teeks" *(via Appia)* kutsuti. Meie ajal ei ehitatagi enam nii vastupidavaid teesid, sest see oli otsani kivist tehtud; selle üksikuid osasid tarvitakse veel praegugi läbikäiguteeks. Censoriks valiti ikka mõni endine konsul ja ikka viie aasta tagant; kuid nad ei

jäänud kauemaks ametisse kui kõige enam 18 kuuks. Sellepärast olid konsulid ikka kõige kõrgemad alatised Rooma ametnikud, kõige kõrgemad kodanlised valitsejad ja sõjajuhid. Konsulid juhatasid rahvakoosolekut, kutsusid senati kokku ja saatsid senati otsusid täide. Häda-aegadel võis senat nende võimu veel mõjusamaks teha, kui ta käskis, et „vaadaku konsulid, kas riik mingit kahju ei saa“ *(videant consules, ne quid respublica detrimenti capiat)*; hädakorral võis aga senat ka teisele konsulile käsu anda diktaatorit ametisse nimetada. Konsulite järgmised olid prätorid, ülemad kohtunikud. Alguses oli prätorisi üks ainus, pärastpoole kaks; teine neist, linna prätor *(praetor urbánus)*, seletas kohtuasju ainult kodanikkude vahel, teine aga võeraste prätor *(praetor peregrínus)*, neid kohtuasju, mis kodanikkudel võerastega või võerastel oma vahel ajada oli. Kui roomlased väljaspool Itaaliat maid juure hakkasid võitma, siis saadeti neid võidumaade *(provincia)* valitsejateks, ja sellepärast hakati neid pärastpoole suuremal arvul ametisse valima. Nende järgmised olid ädilid, kaks plebeilaste ja kaks patriitslaste hulgast. Nemad olid politseiülemad, pidid linna uulitsate ja platside korra üle valvama, riigihooned korras pidama ja selle eest hoolt kandma, et turul ja poodides ainult head kaupa müüdi ja õigeid mõetusid ning kaalusid tarvitati. Nende hooleks oli ka suurte võidumängude arendamine; sai viisiks, et nad pidu kaunistuseks peale riigiraha ka oma raha kulutasid, et hiilgavate pidude läbi rahva meeleolu oma poole pöörda. Nende järgmised ja viimased kõrged aukandjad Roomas olid quästorid. Kaks linnaquästori olid riigivara valitsejad; nemad pidasid arveid riigi sissetuleku ja väljamineku üle ja nende käes olid varakambri võtmed. Teised quästorid läksid ühes konsulitega, pärast ka ühes prätoritega sõjaväljale, kus nad sõjakassat valitsesid ja ka muidu konsulitele või prätoritele abiks olid. Koguni iseäraline oli rahvatribuunuse amet. Veel ikka võisid nad oma vaheleastumisega kõigi teiste ametikohtade, isegi senati otsusid tühjaks teha, iga kodanikku,

ka konsulit vastutusele võtta ja süüdlaseks mõista, oma arvamise järel senatiliikmeid istumisele ja rahvast koosolekule kutsuda ja rahvale seaduse-eelnõusid vastuvõtmiseks ette panna. Nii olid nad mõnes tükis võimsamad kui konsulid; ei olnud ime, et ajuti nemad valitsuse juhid olid. — Kõik need ametnikud teenisid ilma palgata; üksi au pidi nende töö tasuma. Censorisi, konsulisi, prätorisi ja patriitslaste hulgast valitud ädilisid nimetati k u r ú l i ametnikkudeks, s. o. nad tohtisid mõnesuguseid väliseid aumärkisid tarvitada: neil oli ilma seljatoeta, elevandiluust tehtud kokkupandav iste *(sella curulis)* rihmadest põhjaga, ja purpurpunase palistusega tooga *(toga praetexta)*, mida tribuunidel, rahva-ädilidel ja quästoritel mitte ei olnud. Oli viis ja viimaks koguni seadus, et neid ametisi ainult teatavas järjekorras ja teatavas elueas tohtis pidada. Nende ametite peale ei tohtinud keegi saada, kes vähemalt 10 aastat sõjaväes ei olnud teeninud, kes seega vähemalt 27 aastat vana ei olnud. Kes prätoriks tahtis saada, pidi enne quästor, kes konsuliks, enne prätor olnud olema. Quästori- ja prätori-ametite vahel peeti harilikult veel ädili-ametit, kuid seadus seda ei nõudnud. Kui aasta aega oli ametit peetud, ei tohtinud mitte ennem kui kahe aasta pärast järgmise ameti peale saada. Pärastpoole oli viisiks, et quästori-ametit kõige varemalt 30. eluaastal tohtis pidada, ädili-ametit 37. eluaastal, 40. prätori- ja 43. aastal konsuli-ametit. Kes endid ametikandidaadiks üles soovisid seada, need kirjutasid oma nimed sellekohasesse avalikku nimekirja üles, juhtisid tähelepanemist selle läbi oma peale, et nad, helevalge tooga *(toga candida;* siit tuleb sõna „kandidaat") seljas turul rahva hulgas käisid, üksikute kodanikkudega lahkelt rääkisid, neid nimepidi nimetasid ja nende kätt pigistasid.

3. S õ j a o l u. — Roomlaste võim lagunes osalt sellepärast nii imekiiresti laiali, et nende sõjaolu maast madalast hakates nii kõrgele järjele oli tõusnud. Kõige suuremad sõjaväe-osad olid neil l e e g i o n i d, milles 4—6000 meest. Igas leegionis oli kuus t r i b u u n i ehk polguülemat

juhatajateks. Lahingu puhul ei seisnud leegioni jalamehed mitte ühes rinnas, nagu Makedoonia falanksis, vaid neid pandi kolme lahingurea kaupa üksteise taha seisma, igas lahingureas neli meest üksteise taga. Iga lahingurida oli vahede läbi kümnesse osasse jaotud; iga niisuguse osa nimi oli *manipulus*. Tagumise lahingurea manipulused seisid eelmise rea vahekohtade kohal, nii et terve vägi lapilise kuju sai. Esimeses lahingureas olid nooremad sõjamehed, *hastáti*, s. o. odamehed. Need astusid lahingu algul tegevusse, juba eemalt oma hävitavat sõjariista, rasket viskoda *(pilum)* vaenlase peale heites. Pärast liigemale saades, kui käsitsivõitlus algas, raiusid nad vaenlast mõekadega. Kui nemad vaenlasest võitu ei saanud, siis taganesid nad teise lahingurea vahede kaudu, ja nende eneste manipuluste vahelt sammus järgmine lahingurida, kus enam harjunud sõjamehed, *principes*, seisid, vaenlase vastu lahingut jatkama. Kui ka need veel vaenlast põgenema ei saanud ajada, siis astus kolmas rida, kus kõige vanemad ja kõige osavamad sõjamehed, *triárii*, seisid, võitlusse. Nemad võtsid esimese ja teise rea mehed oma manipuluste vahele ja läksid siis kõik ühes rinnas vaenlase vastu; enmasti ikka oli võit siis roomlaste käes, sest harva jõudis vaenlane triarlaste pika piigi hoopidele vastu panna. Abiväeks olid ratsamehed ja kergete sõjariistadega jalamehed; neil ei olnud mitte soomussärki, nende sõjariistad olid kerge viskoda, mõek ja kilp. Peale selle avitasid lahingus lepinguosaliste sõjamehed kaasa, sest lepinguosalised pidid kokku vähemalt niisama palju mehi sõtta saatma kui roomlased üksinda. Lepinguosaliste mehi ei pandud aga mitte leegionidesse, vaid neil olid oma väeosad, cohórtes nimi, kes mõlema tiiva peal sõdisid. — Sõjas olid roomlased ühetasa vaprad ja ettevaatlikud. Kui vägi sõja ajal leeri jäi, olgu kas või üheks ainsaks ööks, siis tehti leerile ikka vall ja kraav ümber; nii puhkasid roomlased ikka nagu kindluses. Tahtis vaenlane lahingut algada, siis võisid nad oma kaitstud leeri tõttu kas lahingut vastu võtta või vastu võtmata jätta.

Leeri ehitamise jaoks pidid Rooma soldatid marssides peale oma sõjariistade veel teibad, labidad, kirved, saed j. m. riistad kaasas kandma, nii et neil ühes söögimoonaga igal mehel 60-naelane koorem kanda oli. Sõjaväes oli vali kord maksmas, sõnakuulmata sõjamehed mõisteti ilma pikema harutuseta surma. Kui suurem hulk sõjamehi ülemate sõna ei kuulanud, siis võis sõjapealik iga kümnenda mehe välja loosida ja surma saata lasta. Iseäralise vapruse eest anti mitmetsugu autähtesid; kes lahingus kodaniku päästis, sellele anti tammepuu-lehtedest „kodanikuvanik", kes kõige pealt vaenlase müürile ronis, sellele „müürivanik". Kui mõni konsul, diktaator või muu sõjapealik mõne tähtsa võidu oli saanud, siis anti talle luba „t r i u m f i" pidada, s. o. ta võis, kallis kuninglik riie seljas, uhke tõllaga, mille ette valged hobused rakendud, pidulikult Rooma linna sisse sõita; tema ees käisid sõjavangid ja kanti sõjasaaki, tema kannul tuli tema võidurikas sõjavägi; terve senat läks talle teele vastu ja saatis teda rahva rõemuhõiskamisel üle forumi Capitoliumi templisse, kus ta jumalatele tänuohvrit viis.

4. A l l a h e i d e t u d r a h v a d. — Roomlased ei osanud mitte ainult maid võita, vaid neid ka oma külge siduda. Niipea kui mõni maa jälle alla oli heidetud, kandis senat selle eest hoolt, et pealinnast sinna hea tee ehitati. Mõned allaheidetud maa linnad võeti endiste elanikkude käest kas osalt või tervelt ära, ja nende asemele asutati sinna vaesemaid Rooma kodanikka või ka ladinlasi elama, sest ladinlased olid ladinlaste mässust saadik truud Rooma lepinguosalised. Sel kombel sigines tervel Itaalia maal hulk Rooma ja Ladina asulinnasid, mille elanikud nagu allaheidetud rahvaste ligemad ülevaatajad olid. Ettevaatuse pärast aga ei käinud Rooma senat allaheidetud rahvastega kõigiga mitte ühte viisi ümber. „Jaota ja valitse" *(divide et impera)* oli Rooma riigivalitsuse põhjusmõte. Igal maakonnal, igal linnalgi oli ise oma leping Roomaga, ühel kergem, teisel raskem. Mõned allaheidetud rahvad, nagu sabiinlased, said t ä i e R o o m a k o d a n i k u õ i g u s e; peale nende oli L a d i n a linnade ja asulinnade seisukord

kõige parem, sest oma sisemiste asjade korraldamises olid nad peaaegu täiesti iseseisvad. Ladinlased, kes oma kodulinnas mõnda kõrgemat ametit pidanud, said omale sel põhjusel täie Rooma kodaniku õiguse. Pahem oli nende kogukondade seisukord, kellel „Rooma kodaniku õigus ilma hääleõiguseta“ *(civitas Romana sine suffragio)* oli, nagu Cärel Etrurias, Capual j. t. Nende linnade elanikud kandsid kõiki neidsamu koormaid, mis Rooma kodanikudki, aga Rooma kodaniku õigusid ei olnud neil mitte. Olgugi et roomlased allaheidetud rahvaste vastu kõige karedamat valjust üles näitasid, kui need Rooma iket katsusid maha raputada, siiski sai Rooma riigitarkus sellest selgesti aru, et rohke valjusega rahvaid oma poole tõmmata ei saa, vaid et vaja on mõetu pidada. Sellepärast ei nimetanud nad allaheidetud rahvaid mitte „allaheidetuteks“, vaid „hääleõiguseta kodanikkudeks“ või „lepinguosalisteks“ *(socii)*. Ainult roomlastel oli õigus sõda pidada, lepinguid teha ja raha lüüa; muis asjus aga lasksid nad allaheidetud rahvaid enam-vähem iseseisvalt talitada. Lepinguosalised pidid sõja puhul tasu saamata sõtta minema, sadamalinnad pidid sõjalaevu ehitama, aga korrapäralisi maksusid ei pandud neile peale. Nii valitses Room küll oma lepinguosaliste üle, aga ta ei kurnanud neid mitte välja. Küll ei jõudnud mõned rahvad, nagu vabadusega vilunud samniidid, oma vabaduseaega ära unustada, teised rahvad aga said peagi aru, et nad Rooma valitsuse alla saades rahulikumat elu hakkasid elama, sest endised õõrumised ja sõjapidamised naabrirahvastega olid kadunud. Selle läbi sai Rooma riik tugevaks ja võis eestulevatele tormidele julgelt vastu astuda.

VII. Võitlus Kartaagoga.

1. Room ja Kartaago. — Vaevalt kaheksa aastat peale Tarentumi äravõtmist algas Rooma riik võitlust, mille tagajärgi ta küll ette näha ei võinud, mille lõpetamise järel ta aga maailma valitsejaks sai. Ainukene Õhtumaa riik, kes Roomaga võistelda võis, oli Kartaago.

Kartaago oli tervelt 20 rahvast ja 300 linna oma alla heitnud, kes talle maksu pidid maksma. Tema maad Tripolise ja Tunise riikides, mis sel ajal kaunisti haritud maad olid, tema mererand Numidias (nüüdses Alshiirias) ja Mauretaanias (nüüdses Marokkos), Sitsiilia saare läänerand, Sardiinia saar, Baleari saarestik ja Lõuna-Hispaania rand olid kokku riik, mis suuruse poolest Rooma riigile järel ei annud. Riigikassa oli täidetud, linnamüürid tugevad, riigi aitades oli tagavara rikkalikult ja sõjalaevastik oli nii suur, et teist tema sarnast maailmas enam ei olnud. Aga Kartaago ei osanud allaheidetud rahvastega nii targalt ümber käia kui Room; ta pidas rahvad valida korra all ja kurnas nad kuni üdini välja, nii et nad ta vastu tulist viha tundsid ja aina valmis olid iga riigivaenlasega ühel nõul riiki hävitama. Ka ei olnud Kartaago sõjaväes seda isamaa-armastust leida, mis Rooma sõjamehi elustas. Kuna roomlased ise sõjaväljale läksid oma isamaad kaitsma, sundisid kartaaglased iseeneste asemel oma allaheidetud rahvaid sõda pidama ja palkasid neile võeraid mehi sõjameesteks juure; ainult ohvitserideks ja ülemjuhatajateks panid nad oma maa mehed. Kui mõni tähtis riigimees siin muutust katsus ette võtta ja Kartaago rahvast ennast suurtele tegudele vaimustada, siis tulid Kartaago suurlased teda otsekohe takistama, sest nad kartsid, et sel kombel riigivalitsus, mis ainu-üksi nende käes oli, käest ära läheb. Nii ei olnud kahtlust, missuguse lõpu võitlus Kartaago ja Rooma vahel viimaks saab. Kui Föniikia asulinn, sest seda oli Kartaago, siis nõrgalt otsekohe Rooma alla ei jäänud, vaid Rooma riiki kuni tema aluspõhjani vapustas, siis ei tule seda mitte Kartaago kodanikkude või tema valitsuse arvesse panna, vaid see oli ühe ainsa vägimeestesugukonna töö, kelle sarnast ajaloos harva leida.

2. Esimese Puunia sõja algus (264—241 e. Kr.). — Sitsiilia saarel oli korratus valitsemas. Salk Campania palgasoldatid, kes Syrakusai linna sõjateenistuses olnud, jõudsid koduteel Messana linna, kus Kreeka soost kodanikud neid lahkesti vastu võtsid. Campanlaste tänu

oli see, et nad Messana kodanikudele kallale tungisid ja nad maha nottisid; naesed röövisid nad enestele ja heitsid ise linna ülemateks. Kui linn täiesti nende käes oli, hakkasid nad teisi saare linnasid oma röövkäikudega tülitama. Siis astus Hieron, kelle Syrakusai kodanikud vabatahtliselt oma kuningaks valinud, sõjaväega neile vastu, sai neist võitu ja hakkas neid Messanas piirama. Kui röövlid sel kombel lõksus olid, katsusid nad Roomast abi saada ja pakkusid abiandmise eest endid Rooma alamateks. Ei olnud küll suur au niisugustele röövlitele appi minna, aga roomlastel oli lootus sel puhul jäädavalt jalga ilusa saare pinna peale toetada ja sellepärast otsustas Rooma rahvas, kellele senat selle küsimuse ette pani, abipalujatele soovi täita. Kui Rooma eelvägi Gajus Claudiuse juhatuse all Messana merekitsusse jõudis, tuli sõnum, et kartaaglased ehk puunlased, nagu roomlased neid hüüdsid, juba röövlid kaitsma tulnud ja et Kartaago laevastik juba Messana sadamas olla. Claudius ei kahelnud kaua, vaid kutsus Kartaago admirali nõupidamise nime all oma juure, laskis ta kinni võtta ja sundis ähvarduste läbi teda niikaugele, et ta Kartaago sõjaväe linna alt ära lubas viia. Nii sai julge Claudius Messana linna Rooma alla. Kartaaglased aga lasksid ara admirali ära hukata, heitsid Hieroniga ühendusse ja kuulutasid temaga üheskoos roomlastele sõda.

3. Mylä merelahing (262 e. Kr.). — Võitluse algul olid roomlased maisamaal, kartaaglased aga merel vastastest üle. Roomlased tungisid Sitsiilia saarel vastupanemist leidmata edasi nii et Hieron kartaaglastest varsti lahku lõi ja roomlaste poole heitis. Peagi oli terve saar roomlaste käes; ainult mõned sadamalinnad panid veel vastu. Kartaaglased aga võisid suurustada, et keegi roomlane ilma nende tahtmata merde oma käsigi pesema ei tohi tulla. Oma laevadega käisid nad Itaalia rannamaid hävitamas ja takistasid roomlaste kauplemist. Ilma laevastikuta ei võinud roomlased jäädava võidu peale loota. Neil oli küll ka laevu, aga need ei jõudnud suurtele viie-

kordsetele Kartaago laevadel midagi teha. Oma agaruse varal said nad aga sellega toime et nad, nagu räägiti, kahe kuu sees omale ühe hukkaläinud Kartaago laeva eeskuju järel terve laevastiku, milles 120 laeva, ehitasid ja pealegi tähtsa uuenduse poolest täiendasid. Sinnamaani oli nimelt meresõjas katsutud laeva raudninaga vaenlase laevale külje sisse auku lüüa ja siis laeva põhja lasta. Seesuguses merelahingus oli tähtsam osa laeva sõudjate ja tüürijate käes, kes laeva liikuma panid ja juhtisid. Sõjameeste vaprus ei aidanud siin ühtegi. Et roomlastel lootust ei võinud olla nii äkki suurteks tüürimeesteks saada, siis tuli neil õnnelik mõte laevade külge sildasid ehitada, mille teine ots vaenlase laeva peale heideti, niipea kui nii ligidale sai, et sild ulatas; otsal oli kida küljes, mis viskamise tagajärjel sügavasti vaenlase laeva puu sisse tungis. Silda mööda läksid Rooma soldatid nüüd vaenlase laeva peale ja sõdisid siin niisama kui kuival maal. Messana ligidal Mylä maanina juures tuli uuel laevastikul konsul Duiliuse juhatusel esimene lahing Kartaago laevastikuga lüüa. Julgesti läksid kartaaglased Rooma laevade kallale. Sildade abil aga sai Duilius hiilgava võidu; pea pool Kartaago laevu võeti ära või lasti põhja. Ühe hoobiga oli Rooma riik merevõimuks saanud.

4. Regulus Aafrikas. Hamilkar Barkas. Merelahing Ägati saarestiku juures (242 e. Kr.). — Veel teisi võitusid said roomlased ja see andis neile julgust vaenlast tema kodumaale taga otsima minna. Konsul Regulus läks suure laevastiku ja sõjaväega Sitsiiliast Aafrika ranna poole teele. Küll katsusid kartaaglased teda juba teelt tagasi ajada, said aga ise lüüa, ja Regulus läks oma sõjaväega Aafrika rannas takistamata maale. Kohe hakkasid Kartaago allaheidetud linnad Põhja-Aafrikas mässama, nii et Rooma konsulil võidu kohta enam kahtlust ei olnud, vaid ta pool väge kodumaale tagasi saatis. Kartaaglased palusid rahu, aga Regulus pani neile tingimised ette, mille tagajärjel nad Rooma riigi alamateks oleksid muutunud. Kogemata tuli asjasse pööre.

Kuni Regulus Tunesi juures talvekortelt pidas, valmistasid kartaaglased kõigest jõust sõja vastu; oma kullaga meelitasid nad hulga palgasoldatisi kokku; nende hulgas oli ka spartlane Xanthippos, kes osav sõjapealik. Kevadel läks Xanthippos Tunesi juures Rooma väe kallale ja purustas ta. Regulus ise langes vangi ja surigi pärast Kartaagosse. — Sõjaõnn paistis roomlastest hoopis lahkunud olevat. Üksteise järel kaotasid nad neli suurt laevastikku, osalt lahingus, osalt tormide käes, nii et nad otsustasid meresõda üleüldse mitte pidada. Nad ei teinud enam muud kui piirasid maa poolt mõnda mere-äärset kindlust, mis Sitsiilia saare lääneserval veel kartaaglaste käes olid. Siis ilmus Sitsiiliase veel noor Kartaago sõjapealik Hamilkar, kellel liignimi Barkas, s. o. „välk" oli. See hakkas roomlasi oma julgustükkidega kuulmata kombel pingutama. Kodust anti talle küll vähe väge, sest et Kartaago jõud juba otsa lõppemas oli, siiski läks Hamilkaril korda Panormose (nüüdse Palermo) linna ligidal ühte mäge oma kätte saada ja kindluseks muuta. Siit käis ta väljas roomlastele igasugu kahju tegemas. Pea tungis ta päev-päevalt nende kallale, pea võttis ta nende moonavoorid ära, pea käis ta oma sõjasalkadega tervet Sitsiilia saart mööda röövimas; oma kaljumäelt pääsis ta isegi merele ja käis ka Itaalia rannamaadel rüüstamas ning röövimas.

Milgi viisil ei saanud roomlased talle kallale tungida. Selle sõja all, mis nüüd juba mõni paarkümmend aastat kestis, sai terve Itaalia rängalt kannatada. Ja veelgi ei olnud tema lõppu näha, sest meri oli kitsendamata kartaaglaste meelevalla all. Et kartaaglastest merel võitu saada, panid mõned suuremeelsed rikkad roomlased raha kokku, sest et riigil enesel enam raha ei olnud, ja hakkasid laevu ehitama. Kui 200 suurt sõjalaeva valmis olid, andsid nad laevad konsuli Lutatius Catuluse kätte, kes nendega kartaaglaste vastu võitlema läks. Kudas ehmatasid kartaaglased, kui äkki kuulsid, et nende kindluse alla Sitsiiliasse suur Rooma laevastik ilmunud, millele neil

midagi ei olnud vastu saata, sest et nad kokkuhoidmise pärast uusi laevu ammu enam juure ei olnud ehitanud. Suure rutuga kogusid nad oma laevad kokku, niipalju, kui neid veel oli, ja saatsid Sitsiiliase Hamilkarile appi. Catulus läks Ägati saarestiku juures, lääne pool Sitsiilia saart, neile vastu ja sai hiilgava võidu, sest et Kartaago laevad vanad ja neil vähe mehi peal oli; Kartaago laevadest lasti 50 põhja, 70 aga langesid roomlaste kätte. Nüüd anti Hamilkarile Kartaagost käsk rahu teha; tal läks korda võrdlemisi kergete tingimistega rahu teha. Kartaago pidi Sitsiilia saare roomlastele andma ja 3200 talenti sõjakulu maksma. Ise sai Hamilkar luba oma kaljukindlusest, mida ta nii kaua õnnelikult kaitsnud, auga minema minna; võidetud rahva sõjapealik oli võitmata jäänud.

5. Esimesed provintsid. Ees-Gallia allaheitmine (225—222 e. Kr.). — Võidu palgaks said roomlased Sitsiilia saare; ainult Syrakusai linn, kes roomlastele tähtsat abi annud, jäi iseseisvaks. Aga Sitsiilia saarele anti teine õigus kui allaheidetud Itaalia poolsaare osadele. Saar nimetati võidumaaks ehk provintsiks (*provincia*) ja pandi tema etteotsa Rooma ametnik, kes saart iseseisvalt nagu kuningas valitses. Saarerahva käest nõuti ränka maksu; nad pidid kümnenda osa põlluvilja ja kahekümnenda osa sissetoodud ja väljaviidud kaupadest Rooma maksma. Rooma rahvas hakkas aru saama, kui kasulik võeraste allaheitmine oli, ehk küll Sitsiilia saarega pehmemalt ümber käidi kui pärastpoole teiste maadega, mis väljaspool Itaaliat alla heideti; pärastpoole loeti allaheidetud maad otse roomlaste omanduseks ja kurnati nad hoolimatalt välja. Peagi said roomlased mahti uusi maid juure võita. Et Kartaagol peale sõja lõppu jõudu ei olnud otsekohe oma palgasoldatitele palka välja maksta, hakkasid nad ühes teiste Kartaago alamatega mässama; nende mässust sai osav Hamilkar ainult suure vaevaga jagu. Kui Kartaago mässajatega kõige suuremas kitsikuses oli, kiskusid roomlased Sardiinia saare ta käest tühiste põhjuste pärast ära; kui kartaaglased saare tagasiandmist

nõudsid, ähvardasid roomlased neid sõjaga. Et mitte jälle sõjaviletsusse langeda, pidid kartaaglased Sardiinia äravõtmisega leppima ja pealegi 1200 talenti maksma. — Kartaagol oli veel õnn, et roomlastel mujal sõda tuli pidada, iseäranis Paduse jõe tasandikul gallialastega. Need tulid a. 225. e. Kr. ühes teiste meestega, kes Alpide tagant neile appi tulnud (n. n. gäsatlastega) jälle Etruriasse röövima ja tahtsid juba oma saagiga jälle kodumaale tagasi minna. Aga Rooma konsul juhtus neile parajasti peale ja sai nende üle lõpuliku võidu. Roomlased ise läksid nüüd nende kodumaale Paduse jõe tasandikule ja lõid neid siin mitmes lahingus. Viimaks võttis veel konsul Gnäus Scipio tähtsama Gallia linna Mediolanumi (Milano) tormiga ära, ja seega oli terve Ees-Gallia roomlaste käes (222 e. Kr.). Nüüd ulatas nende riik põhja pool kuni Alpi mägedeni. Parajasti olid roomlased sellega ametis, et uut maad teede ehitamisega ja asulinnade rajamisega ligemalt Rooma külge siduda, kui üks mees ilmus, kes terve nende võimu puruks ähvardas teha.

6. Barkase järeltulijad Hispaanias (236—218 e. Kr.). — Rooma sõda ja palgasoldatite mäss olid Kartaago hukatuse äärele viinud; ta võis ainult võitja armust elada. Seda mõtet ei jõudnud Hamilkar Barkase vägimehevaim välja kannatada, vaid ta hakkas teed otsima, kudas oma kodulinna tema võimetusest päästa. Suurem hulk aadelimehi, kelle käes võim oli, vihkasid ja kartsid teda, tema poolehoidjad aga jõudsid rahva abiga läbi viia, et temale ka peale palgasoldatite mässu äralõppemist ülemjuhataja amet alles jäeti, kuigi tal otsekohest sõjatööd teha ei olnud. Keegi ei teadnud, missugusid mõtteid ta oma isamaa kasuks mõlgutas. Enne kui ta aga Kartaagost teele läks, viis ta oma 9-aastase poja Hannibali templisse jumala altari ette, seletas talle ära, mis kahju Room tema kodulinnale teinud, ja laskis teda roomlastele igavest viha vanduda. Siis võttis ta „lõvipojad“, nagu ta Hannibali ja tema kahte venda nimetas, sõjaväljale kaasa. Äkki sõitis ta Hispaaniasse.

Sellel suurel poolsaarel elas hulk metsikuid ja sõjakaid rahvaid ; Hamilkar aga oskas asja nii seadida, et suurem osa neist sunniteel või vabatahtliselt tema alla said. Roomlane Cato, kartaaglaste verivaenlane, kes pärastpoole Hispaanias Rooma maavalitseja oli ja siin Hamilkari tegevuse tagajärgi nägi, tunnistas avalikult, et ükski kuningas väärt ei ole Hamilkari kõrval seisma. Kui Hamilkar 9 aasta pärast õitsvas mehe-eas lahingus kangelasesurma suri, sai ta väimees Hasdrubal tema järeltulijaks. Tema jatkas suure tarkusega Hamilkari alustud tööd ja asutas uuele riigile uue pealinna Hispaania kõige parema lõunapoolse sadama äärde, millele ta Uue-Kartaago nimeks andis (nüüd Cartagena). Mõne aasta jooksul olid mõlemad sõjapealikud ilma kodust abi saamata kaunid maatükid Kartaagole juure võitnud. Riik sai siit suuri sissetulekuid allaheidetud rahvastele pealepandud maksudest ja metallirikka maa mäekaevandustest. Ühtlasi olid nad tubli sõjaväe loonud, kes küll mitte isamaa-armastusest, aga vaprate pealikute õhutusel vahvust üles näitasid. Roomlased ei teadnud aimatagi, missugune hädaoht neid varitses. Siiski nõudsid nad Hasdrubali käest, ta tehku nendega leping, et ta oma maadevõitmisega enam kaugemale ei lähe kui Ebro jõest saadik ja ka mitte Saguntumi (nüüd Sagunto, Valencia ligidal) linna ära ei hakka võtma; see oli pool Kreeka linna Hispaania idarannas, millele roomlased lepinguriigi õiguse annud. Kui Hasdrubal a. 220 e. Kr. mõrtsuka käe läbi langes, valis vägi tema asemele pealikuks Hamilkari poja Hannibali, kes alles 29 aastat vana oli. Ta oli juba isa all sõjakunsti õppinud ja õemehe all tubli ratsakindral olnud. Hannibal oli mees, kellele loodus kõik omadused, mis sõjapealikule iganes tarvis, rikkalikumalt kätte jaganud kui kellegile teisele. Mingisugust vaeva ta ei kartnud. Mantel pea all, magas ta sagedasti ühes sõjameestega lageda välja peal. Külma ja kuuma, nälga ja janu jaksas ta enam välja kannatada kui keegi muu. Ta oli ühetasa ettevaatlik ja julge ja oskas ikka just siis vaenlase kallale minna, kui see teda kõige vähem ootas.

Lugemata sõjakavaluste abil, mis tema elav vaim välja arvas, oskas ta end ka kõige kitsikumas seisukorras aidata. Ehk küll sõjaleeris üles kasvanud, oli ta ometi enam haridust omandanud kui keegi tema kaaskodanikkudest. Kreeka keelt oskas ta veata kirjutada ja rääkida. Missugust mõju ta oma ümbruskonna peale oskas avaldada, võis sellest näha, kudas tema kirju ja mitmest rahvast kokkulapitud sõjavägi teda otse oma ebajumalaks pidas ja mitte iialgi, ka mitte kõige raskematel aegadel, tema vastu mässama ei hakanud. Peale sõjapealiku-annete olid tal suured riigimehe-anded, julgus ja kaugele ettenägija vaim. Ta tundis ära, et nüüd paras aeg kätte on tulnud, mil Kartaago Roomaga lõpuotsusele peab jõudma, ja hakkas sellepärast Rooma vastu otsustavat võitlust ette valmistama. Kõige pealt katsus ta roomlasi Hispaanias ilma toeta jätta; Hasdrubali tehtud lepingust hoolimata läks ta Saguntumi kallale ja hävitas selle linna. Roomlased läkitasid saadiku Kartaagosse ja lasksid nõudmist avaldada, kartaaglased andku oma upsakas sõjapealik nende kätte. Kui Kartaago senat kõhkles, mütsutas Rooma saadik Fabius Maximus oma tooga hõlma kotiks kokku ja ütles: „Siin sees on kas sõda või rahu, valige!“ „Anna, kumba sa tahad“, oli vastus, mispeale saadik ütles: „Siis võtke sõda!“ (kevadel 218 e. Kr.).

7. Hannibal läheb üle Alpide. Esimesed lahingud roomlastega (218 ja 217 e. Kr.) — Roomlased mõtlesid ühe väe Hispaaniasse ja teise Aafrikasse saata. Aga anderikas Kartaago pealik tõttas neile ette; ta otsustas ise vaenlast tema kodumaal üles otsida, sest nagu Kartaagot Aafrikas, nii võis Rooma ainult Itaalias lõpulikult ära võita. Hannibali ettevõte näis hulljulge olevat, sest roomlastel ühes lepinguosalistega oli sel ajal 800.000 sõjameest; pealegi oli ka merevõim täitsa roomlaste käes ja maatee Itaaliasse läks niisugusid maid mööda, kuhu kellegi haritud inimese jalg veel ei olnud puutunud. Aga Hannibali tahtevõim ei tundnud takistusi. Hispaania kaitse jättis ta oma venna Hasdrubali hoolde, ise aga

läks ta kevadel põhja poolt Iberuse (nüüd Ebro) jõge 50.000 jala-, 11.000 ratsamehe ja 37 sõjaelevandiga Pyrenei mägede poole teele; allaheitmata rahvaste maid kaudu pidi ta omale sõjariistadega teed raiuma. Rhodanuse (nüüd Rhone) jõe kaldale oli suur hulk gallialasi talle vastu tulnud, aga nad said lüüa ja Hannibal pääsis takistamata edasi. Lõuna-Prantsusmaad kaudu edasi tungides jõudis ta oktobrikuus Alpi mägede jalale. Ärarääkimata vaevaga ja alatasa metsikute mäerahvastega võideldes ronis vägi mägede harjale. Siin üleval raudse külma käes andis Hannibal oma puruväsinud meestele kaks puhkeaega. Ta julgustas neid sõnadega ja näitas neile õitsvat Itaalia maad, nii et mehi jälle värske lootus elustama hakkas. Aga veel raskem kui ülesminek oli allaronimine. Värsket lund mööda libises hulk mehi ja loomi ise alla kuristikkudesse, laviinid pühkisid neid veel oma osa alla. 15 päeva oli üles- ja allaronimine kestnud, siis viimaks jõuti alla Itaalia lagendikkudele. Enam kui pool osa väge oli võitlustes, külma käes ja mägede kuristikkudes otsa saanud. Hannibal lootis Paduse tasandiku gallialaste peale, kes Rooma ikkega ammugi veel ära ei olnud harjunud, ja tema lootus ei petnud teda. — Hannibali õnneks ei olnud roomlased tema plaanist varem aru saanud kui alles siis, kui tema juba Rhodanuse kaldal oli. Nüüd pidid nad oma sõjaplaani kiirelt muutma, sest vaenlane oli neil selja taga. Aafrikasse minema määratud vägi kutsuti Sitsiiliast tagasi ja saadeti põhja poole Hannibali vastu. Enne kui see vägi pärale jõudis, sai teine Rooma vägi, kes konsul Publius Cornelius Scipio juhatuse all seisis, Paduse harujõe Ticínuse (nüüd Ticino) suus Hannibali käest lüüa. Kui Sitsiiliast tulev vägi konsul Semproniuse all Scipio väega ühines, otsustas Sempronius ilma aega viitmata Hannibali kallale minna. Trebia jõe kaldal sai Hannibal ühendud Rooma vägede üle hiilgava võidu. Selle võidu tagajärjel julgesid gallialased avalikult Hannibali poole heita, nii et Hannibal nüüd oma väge värskete meestega täiendada võis. Niipea kui kevade kätte tuli, läks Hannibal

üle Apenniini mägede Arnuse jõe orgu. Org oli kevadist vett nii täis, et tema väed lõpmata raskuste all neli päeva otsa vee sees pidid marssima ja suurel hulgal haigeks jäid; Hannibal ise jäi siin haiguse läbi teisest silmast ilma. Selle eest oli ta aga nüüd Rooma riigi südamesse tunginud. Temale astus konsul Flaminius vastu, kellest rahvas palju lugu pidas, ehk ta küll muud suuremat ei olnud ära teinud kui senatit ja siiamaalseid rahvajuhtisid tuliste sõnadega laitnud. Flaminius laskis end Trasimenuse järve ääres mägede vahele meelitada, kus tema terve vägi, 30.000 meest, kas maha raiuti või vangi võeti. Ka Flaminius ise sai surma. Nüüd ei olnud roomlaste hirmul enam otsa; kardeti, et Hannibal otseteed Rooma kallale tuleb; juba kisti sild Tiberi jõe pealt maha ja pandi diktaator ametisse. Aga Hannibal teadis küll, et tal üksinda jõudu ei jatku Rooma linna kätte saada. Ta lootis, et Rooma allaheidetud rahvad tema poole tulevad, ja alles siis tahtis ta Rooma kallale minna. Sellepärast kuulutas ta välja, ta olevat tulnud Itaaliat Rooma vägivalla alt päästma. Aga ükski linn ei avanud tema ees vabatahtlikult oma väravaid.

8. Cannä lahing (216 e. Kr.). — Roomas sai erakond võidule, kes ettevaatlikult tahtis sõda Hannibali vastu edasi ajada. Elatanud Fabius Maximus nimetati diktaatoriks. See ei annud ennast Hannibaliga mitte lausa lahingusse, aga ta käis tal igal pool kannul, püüdis talle väikesel mõedul kahju teha ja toidumoona saamist raskendada. Kord sai ta Volturnuse jõe äärses mäekitsuses Hannibali ühes terve väega lõksu ajada. Aga Hannibal laskis öösi mõnele sajale härjale haokood sarvi köita ja põlema pista, siis härjad vastu mäge üles ajada. Roomlased arvasid, et Hannibal oma väega sealt katsub minema saada, tõttasid talle sinna vastu, ja nii pääsis Hannibal kitsikusest. Hannibal läks Campaniast lahkesse Apuliasse, kuhu ta talvekorterisse jäi. — Roomas hakati Fabiuse sõjapidamise üle nurisema, teda ennast aga põlates „kõhklejaks“ (*cunctator*) nimetama. Oli karta, et allaheidetud

rahvad Rooma küljest lahti löövad ja Hannibali poole heidavad, kui roomlased temast mitte pea võitu ei saa. Sellepärast saadeti järgmisel aastal suur vägi, milles 80.000 jala- ja 6000 ratsameest oli, Hannibali vastu, kellel ainult 40.000 jalameest, selle eest aga 10.000 ratsameest oli. Konsuliks valis rahvas Terentius Varro, lihuniku poja, kes Fabiuse vastu oma suud kõige kärarikkamalt oli kulutanud; teiseks konsuliks valiti aga mõistlik Ämilius Paullus, vilunud sõjapealik. Cannä linna all, Apulia lagendikul, said mõlemad väed kokku. Paullus ei tahtnud siin lahingut lüüa, sest lage väli oli Hannibali ratsaväele kasulik ja pealegi oli Hannibalil ratsaväge enam kui roomlastel. Rooma väes oli aga imelik seadus maksmas, et konsulitest teine teisel päeval ülemjuhatuse oma kätte saab. Niipea kui ülemjuhatus Varro käes oli, andis ta käsku kallale tungida. Oma osavuse varal sai Hannibal täielise võidu. 70.000 roomlast langesid lahinguväljal, nende hulgas Ämilius Paullus, 21 kõrgemat sõjapealikut ja 80 senaatorit. 10.000 meest langesid puunlaste kätte vangi. Hannibali meestest sai vaevalt 6000 surma. Veel iialgi ei olnud roomlased nii suurt kaotust näinud, ja ränk oli ka lahingu tagajärg. Nüüd paistis Kartaago suure pealiku mõte täide minevat: suurem hulk Samniumi ja muid Lõuna-Itaalia linnasid heitsid tema poole, nende hulgas ka Capua, rikkuse ja suuruse poolest Rooma järgmine linn Itaalias.

9. Marcellus (216—208 e. Kr.). — Neil rasketel aastatel näitas Rooma rahvas, et ta tõesti väärt oli suure rahva nime kandma. Kõik vaen senati ja rahva vahel kustus. Kui Terentius Varro, keda kiire hobune lahingust päästnud, Rooma jõudis, tulid senati liikmed talle teele vastu ja tänasid teda, et ta isamaa päästmiseks mitte ei olnud usaldust kaotanud. Järeleandmise peale ei lasknud senat mõteldagi. Kõik jõud võeti kokku; kõik meestehinged, 17-mast eluaastast peale, isegi orjad kutsuti sõjariistade alla, ja sõjaülemaks pandi osav sõjamees Claudius Marcellus, kes Hamilkari ja keltlaste vastu sõdides tublidust üles oli näidanud. Ehk küll mitmed

linnad Hannibali poole olid heitnud, siiski olid Kreeka asulinnad, hulk teisi linnasid Lõuna-Itaalias ja terve Kesk-Itaalia Roomale truuks jäänud. Neid linnasid katsus Hannibal oma poole sundida, kuid see ei läinud tal korda, vaid viivitas ainult aega ja vähendas tema meeste arvu. Kartaago senat ei annud talle mingisugust tuge, just nagu oleks Hannibal mõne muu, ja mitte Kartaago pärast sõda pidanud. Roomlased aga said selle aja sees mahti oma jõudu koguda. Nad hakkasid Hannibalile juba jälle kallale tungima. Marcellus läks Syrakusai alla ja hakkas seda piirama. Linna kaitsmas oli kuulus matemaatikus Archimedes, kes nupukate abinõude varal kõik roomlaste tormijooksud asjataks tegi. Alles kahe aasta pärast sai Marcellus linna ühel pidupäeval oma kätte. Linna äravõtmise puhul sai ka Archimedes surma (212 e. Kr.). Selsamal ajal hakkasid roomlased katsuma Capuat tagasi võita. Küll katsus Hannibal neid linna piiramast tagandada, aga tal oli neli korda vähem väge kui roomlastel ja ei saanud neile sellepärast midagi teha. Siis läks ta silmakirjaks Rooma enese kallale; ta lootis, et roomlased siis Capua alt ära tulevad pealinna kaitsma. Küll ajas ta roomlastele kartuse peale, nii et sest ajast saadik nende juures hirmuhüüd: „Hannibal on linnaväravas“ (*Hannibal ad portas*) vanasõnaks sai, millega lapsi hirmutati, aga Rooma senat sai Hannibali mõttest aru ja ei kutsunud väge Capua alt ära. Hannibal pidi Rooma müüride alt tühjade kätega taganema, ja Capua läks roomlaste kätte. Capua müürid kisti maha, kodanikud tapeti muist maha, muist müüdi orjeks. Veel mitu teist linna said roomlased kätte, nii et mitmed linnad, kes juba Hannibali poole hoidma hakanud, vabatahtlikult jälle Rooma poole heitsid. Küll sai veel Hannibal mitu võitu Rooma väesalkade üle, aga otsust ei toonud need võidud mingisugust. Et ta kodust, Kartaagost, abi ei saanud, siis olid tema ainukeseks lootuseks tema vennad Hispaanias.

10. Sena Gallica lahing (207 e. Kr.). — Ehk roomlastel Itaalias Hannibali vastu küll peenike peos oli, ei jätnud nad Hispaania sõda ometi hooletusse. Sinna

saadeti noor agar Publius Scipio sõda pidama. Ta läks laevastikuga Uue-Kartaago linna alla ja sai selle rikka linna ühes laevade, sõjariistade ja raha-tagavaraga kätte. Ta ei jõudnud aga mitte keelda, et Hasdrubal oma venna kutset kuulda võttis ja talle sedasama teed, mis Hannibalgi oli käinud, Itaaliasse järele läks. Tema teekond üle Alpide oli aga märksa kergem, sest et metsikud mäerahvad teda tülitamas ei käinud. A. 207 sai Hasdrubal Itaaliasse. Roomlaste hädaoht tõusis kõige kõrgemale tipule. Läheks mõlemal vennal korda oma vägesid ühendada, siis oli Rooma linn kadunud. Room võttis seepärast viimase jõu kokku. Kahest konsulist saadeti teine Põhja-Itaaliasse Hasdrubali vastu, teine aga, Claudius Nero, läks Apuliasse Hannibali vastu, et talle teed põhja poole kinni panna. Selsamal ajal, kui Claudius Hannibali vastu leeris seisis, läks tal korda kõik käskjalad kinni püüda, keda Hasdrubal vennale saatis. Hasdrubal oli juba idaranda mööda ligemale tulemas. Siis saatis Nero tähelepanemise väärt julgustüki korda. Ta läks ilma Hannibali nägemata 8000 mehega leerist minema ja tõttas oma kaaskonsulile Hasdrubali vastu appi. Sena Gallica (nüüd Sennigallia) juures põrkasid nad Hasdrubaliga kokku. Hasdrubali vägi hävitati ära, Hasdrubal ise leidis lahingus surma. Nero tõttas oma leeri tagasi ja laskis langenud vaenlase pea Hannibali leeri visata, kes sel kombel oma venna saatusest teada sai. „Nüüd näen ma, et Kartaagol saatusetund on löönud“, olla suur mees oma valus hüüdnud. Küll saatis ta veel tervelt neli aastat Itaalia lõunanurgas mööda, aga kardetavaks ei saanud ta roomlastele enam.

11. Zama lahing (202 e. Kr.). Hannibali põgenemine ja surm (183). — Peale Hasdrubali äratulemist sai Scipio terve Hispaania kiiresti oma võimu alla. Ta hakkas plaani pidama, et Kartaago sellesama abinõuga ära tuleb võita, millega Hannibal Rooma riiki alla heita oli tahtnud: oma sõjaväega vaenlase riigi südamesse minnes. Ta läks Itaaliasse tagasi ja siit hästi ettevalmistud väega üle mere edasi Aafrika randa. Nagu

Reguluse tulekul, nii oli ka nüüd Kartaago täitsa ettevalmistamata. Kartaaglased ei leidnud muud kaitseabinõu, kui kutsusid Hannibali, kellele vahepeal vend Mago sõjaväega appi oli läinud, ühes vennaga koju tagasi linna kaitsma. Mago suri saadud haava kätte teel ära. Kibeda südamega pidi suur sõjapealik Itaalia maa maha jätma, kuhu ta 16 aasta eest ilmunud ja kus ta nii hiilgavaid võitusid saanud, kuna nüüd tema kodulinn sellest hoolimata hukatuse äärele oli sattunud. Tema harjunud mehed olid lahingutes suuremalt osalt hukka saanud, nii et ta nüüd enam ei usaldanud Scipio vastu välja astudes oma tugevuse peale toetada. Ta katsus Aafrikasse saades Scipioga rahu üle läbi rääkima hakata, kuid ettepandud tingimised olid nii rängad, et ta veel kord mõegatera api pidi võtma. Kartaago sisemaal Z a m a juures oli Hannibali viimane lahing. Kaua panid Hannibali vaprad, endistest lahingutest ülejäänud mehed roomlastele vastu, aga 80 elevanti, kelle peale Hannibal hulga lootust pannud, ehmatasid roomlaste lahingukärast nii ära, et nad oma väe mehed segamini ajasid. Kartaaglased said otsustavalt lüüa. Hannibal ise andis nüüd kartaaglastele nõu rahutingimisi vastu võtta, kui rasked nad ka oleksid. Kartaago pidi oma sõjalaevad käest andma, 50 aastat otsa iga aasta 200 talenti maksma, kõik maad, mis tal väljaspool Aafrikat olid, oma valitsuse alt vabaks kuulutama ja lõpuks veel tõotama, et ta ilma roomlaste loata enam mingisugust sõda ei pea. Sellega oli Kartaago Rooma käsualuseks muutunud. Raske võitlus oli Rooma täielise võiduga lõppenud. Room oli selle võitluse tagajärjel esimeseks riigiks maailmas saanud, sest nüüd oli ka H i s p a a n i a m a a Rooma oma. Aga Roomal ei olnud usaldust oma võimu sisse, niikaua kui see mees elus oli, kes kord Rooma väravas käinud. Ja ta kartis õigusega. Kartaago rahvas lootis oma suurest pojast kättetasujat ja andis peale sõja lõppu terve riigi juhtimise tema hooleks. Hannibal oli niisama tubli riigijuht kui sõjapealik. Imekiiresti kosus Kartaago tema juhatuse all. Murega nägi Rooma senat

Kartaago kosumist. Ehk küll ausameelne Scipio vastu seisis, saatis senat ometi saatkonna Kartaagosse, kes salaja pidi nõudmist avaldama, et Hannibal roomlaste kätte antaks. Hannibal sai roomlaste käsust aru ja ei hakannd ootama, kuni tema kaaskodanikud selle häbi oma kaela võtavad ja ta tõesti roomlaste kätte annavad; ta põgenes ära. Türuse kaudu läks ta Süüria kuninga Antiochose juure, kes sel ajal ettevalmistusi tegi, et roomlaste vastu sõtta minna. Antiochos sai roomlaste käest lüüa ja pidi rahulepingu põhjal muu seas ka Hannibali välja andma. Seepärast põgenes Hannibal Bithynia kuninga Prusiase juure. Ka siia tulid roomlased talle järel. Et aga mitte elusalt oma verivaenlaste kätte langeda, võttis ta kihvti, mida enesel kaasas kandis.

VIII. Idamaa allaheitmine ja Kartaago otsa.

1. Idapoolsed sõjad. — Kartaago oli nüüd väetiks kaubalinnaks jäänud, veel aga olid Vahemere idaotsa ümber uhked diadochide riigid õitsemas, mille hulgast Makedoonia kõige vägevam. Filippos V., kes Hannibali ajal Makedoonia kuningas oli, heitis teise tähtsama diadochiriigi, Süüria kuninga Antiochosega lepingusse ja hakkas sellega üheskoos oma naabrimaid alla heitma. Kui järg Egüptuse kätte tuli, palusid egüptlased omale Roomast abi. Nii said roomlased mahti endid Idamaa asjade sekka segada. Nad saatsid oma konsuli Flamininuse Thessaaliasse; siin Kynoskéfalai küla juures võitis see Filippose väe ära (197 e. Kr.). — Seitse aastat hiljem sai Lucius Scipio, Kartaago äravõitja Publius Scipio vend, Süüria kuninga Antiochose üle Lüüdiamaal Magnesia linna juures hõlpsa võidu. Nagu ennem Kartaagole, nii keelati nüüd ka Filipposele ja Antiochosele ära, ilma Rooma loata sõda pidada; nende valitsuse alla jäid ainult nende koduriigid, teisele Makedoonia ja teisele Süüriamaa, kus nad oma koduseid asju iseseisvalt võisid ajada. Seesama omavalitsuse-õigus anti ka kreeklastele,

keda Flamininus peale Kynoskefalai lahingut Filippose valitsuse alt päästis ja „vabaks“ kuulutas. Aga see vabadus ei olnud muud kui Filippose senise valitsuse vahetus Rooma veel rängema valitsuse vastu.

2. Scipio ja Cato. — Kõigi nende suurte Rooma võitude saajad olid Scipiode perekonna liikmed; ka Flamininus oli nende tõugu. Selle perekonna pea oli Kartaago võitja Publius Scipio, kes *Africanus'e* (s. o. Aafriklase) aunime sai, kuna tema venda, Antiochose äravõitjat, *Asiaticus'e* aunimega hüüdma hakati. Scipiode sugukonnast olid ka need pärit, kes Roomas kõige pealt Kreeka vaimuvara, luulet, kunsti ja teadust austama hakkasid. Kreeka vaimuvarast lugupidamine sai Roomas peagi üleüldiseks nähtuseks; kedagi ei loetud enam haritud inimeseks, kes mitte Kreeka keelt lugeda ja kirjutada ei osanud. Kuna siis Rooma riik sõjariistade abil Kreekamaa oma alla heitis, võitis Kreekamaa vaimupõllul Rooma rahva rahu teel oma mõju alla. Roomas oli aga ka erakond, kes Kreeka haridust ei sallinud ja vana Rooma viisi igapidi au sees katsus pidada. Neil meestel oli lugupidamist ainult sõja ja kõige selle vastu, mis otsekohest kasu tõi. Nende eesotsas oli vana lihtne Cato, tubli riigitegelane ja sõjapealik, kes tekkimisel olevat lodevat elu ja uhkuse taga-ajamist uue Kreeka hariduse süüks arvas ja sellepärast Scipiodele iga sammu peal vastu astus. Ta laskis Lucius Scipiot kimbutuda, kahtlustades, nagu oleks see muist Süüria sõjasaaki ülekohtuselt omale võtnud, ja kohtus pandi Luciusele suur rahatrahv peale. Ka Publius Scipiot katsuti kimbutada. See juhtus aga parajasti Zama lahingu aastapäeval olema. Publius ei hakanudki end kaitsma, vaid kutsus rahvast enesega Capitolinuse mäele kaasa tulema, et seal jumalatele Zama võidu eest tänu avaldada. Rahvas astus tema poole ja jättis pealekaebajad forumi peale üksinda. Alatised tagakiusamised pahandasid aga Publius Scipio nii ära, et ta riigiasjadega enam tegemist ei tahtnud teha, vaid oma mõisa elama läks, kuhu ta surmani jäi.

3. Pydna lahing (168. e. Kr.). Kreekamaa

hukkaminek (146 e. Kr.). — Peale Kynoskefalai lahingut oli Makedoonia kuningas Filippos vagusi pealt vaadanud, kuidas Rooma riik naabrimaid alla heitis. Tema poeg Perseus, kes peale teda kuningaks sai, katsus oma isamaad Rooma rõhumise alt vabastada. Roomlased saatsid anderikka sõjapealiku Ämilius Paulluse, Cannä juures langenud pealiku poja, Perseuse vastu Makedooniasse. Pydna juures, Thermai (nüüdse Saloniki) lahe lähedal tuli otsustav lahing, kus Perseus lõpulikult löödi ja ise vangi sattus. Makedoonia kuningriik kaotati ära ja siia asutati hulk väikseid vabariikisid, kes oma vahel milgi kombel läbi ei tohtinud käia. — Nüüd ei olnud Roomal enam kusagil vastast. Rahvad ja kuningad meelitasid võimsat vabariiki, kuidas aga keegi oskas. Bithynia kuningas Prusias arvas enesele uhkuseks end „Rooma vabaks lastud orjaks“ nimetada. Ainult veel makedoonlased katsusid a. 148 e. Kr. Perseuse poja eestvõttel Rooma iket maha raputada; nad said aga lüüa ja nende maa muudeti Rooma provintsiks. Selsamal aastal katsusid ka kreeklased omale vabadust saada ja tõstsid Rooma vastu mässu. Ka nendest said roomlased kergesti võitu, sest et kreeklased veel nüüdki ühel nõul toimetama ei olnud õppinud; kreeklaste väed astusid väikeste salkade kaupa üksteise järel roomlaste vastu ja said kõik kordamööda lüüa. Korinthos, kõige vägevam Kreeka linn, andis end vastupanemata Rooma väele alla. Sellest hoolimata käskis Rooma senat linna ära hävitada. Kõik linna rahvas tapeti maha või müüdi orjeks, linn ise tehti maatasa ja linna senine asukoht pandi needmise alla; rikka linna kunstitööd viidi Rooma. Selsamal kombel talitati teiste Kreeka linnadega, nii et Kreekamaa kui kõrbe lagedaks jäi. Maa ise ühendati esialgul Makedoonia provintsiga, pärastpoole muudeti ta oma ette Achaia provintsiks.

4. Kartaago surmavõitlus (149—146 e. Kr.). — Mõni kuu enne Korinthose hukkasaatmist olid roomlased ka Kartaago linna tuhahunnikuks teinud. Kartaago juhid olid peale Hannibali põgenemist Rooma vastu küll

alandlikud katsunud olla ja alanduse läbi võitjat lepitada, aga see oli asjata. Iialgi ei olnud Rooma riik allaheidetud vaenlaste vastu suuremeelne, kõige vähem oli ta seda niisuguste vaenlaste vastu, kelle ees ta ise kord värisenud. Cato oli kord Kartaagos saadikuks käinud ja linna õitsvat kauplemist ning tema rahvahulka näinud; sest ajast saadik lõpetas ta iga oma kõnet senatis järgmiste sõnadega: „Ja viimaks ütlen ma veel, et Kartaago linn tuleb hävitada.“ Vanamehe pimedat viha toetasid Rooma suurkaupmehed, kes Kartaago elava kauplemise pärast kadedad, ja peagi sai Room mahti oma endisele võistlejale surmahoopi anda. Roomlased olid Numidia kuninga Masinissale õiguse kätte annud Kartaagot sõjaga tülitada; iialgi ei väsinud see piinaja ära ühte maatükki teise järel Kartaago käest kiskumast. Kartaaglased ei tohtinud talle vastu hakata, sest lepingu põhjal ei tohtinud nad ilma Rooma loata mitte kellegiga sõda pidada. Küll läkitasid nad saadikuid Rooma, kes põlvili maas senati käest luba palusid Masinissale vastu hakata, aga nende palve jäi asjataks. Siis võtsid nad sõjariistad ilma loata kätte. Nad said Masinissa käest lüüa. Nüüd kuulutasid neile ka roomlased sõda, sest et nad rahu ilma loata rikkunud. Nende saadikutele, kes eksitust andeks paluma saadetud, ei annud roomlased kindlat vastust, vaid Rooma konsulit, kes Aafrika rannal sõjaväega maale tulid, nõudsid kartaaglaste käest, nad heitku heaga alla, saatku roomlastele pantvangisid ja andku kõik sõjariistad ning laevad roomlastele. Kui kõik need nõudmised täidetud, öeldi neile selge sõnaga, nad jätku oma praegune linna-ase maha ja ehitagu uus linn kaks penikoormat rannast eemale maa sisse. Meeleheitmine võttis kartaaglaste seas maad. Terve rahvas, noored ja vanad, mehed ja naesed, asusid tööle ja hakkasid linna kindlustama ning uusi sõjariistu valmistama. Kui roomlased viimaks Kartaago alla jõudsid, panid nad imeks, et Kartaago neile veelgi nii vapralt jaksab vastu panna. Aastad otsa ei jõudnud nad kartaaglastele midagi teha, kuni viimaks Scipio Ämilianus Rooma väe juhatamise

oma kätte võttis. Scipio Ämilianus oli Ämilius Paulluse lihane oeg, aga Scipio Africanus oli ta oma pojaks võtnud, nagu Rooma suurnikud sagedasti tegid, kui neil omal poegi ei olnud, et siis selle läbi oma sugukonda otsa saamast hoida. Nagu tema kasuisa, nii ühendas ka tema eneses Kreeka haridust Rooma tublidusega. Ta piiras linna maa poolt ümber, ei lasknud ka kedagi sadamasse tulla. Linnas hakkas nälg ja katk lõikust pidama; kes aga alla-andmist nimetas, see poodi üles. Viimaks, kui juba neljas sõja-aasta kätte tuli, pääsis Scipio sadamasse sisse ja sealt linna. Aga linnaski pidi ta kõik uulitsad ja kõik majad üksikult ära võitma; kuus päeva pidid roomlased põletama ja tapma, enne kui nad linna keskkindluse kätte said. Enne piiramise algust oli Kartaagos 700.000 inimest olnud; nüüd oli neist ainult veel 50.000 järele jäänud, kes alla heitsid; nad müüdi orjeks. Ka vahva ülemjuht Hasdrubal palus võitja käest armu; tema abikaasa aga, kes uhkema loomuga, jooksis ühes oma poegadega põleva templi leekidesse, et tema silm enam kodulinna hukkaminemist näha ei saaks. Vastu oma tahtmist täitis Scipio senati käsku ja tegi Kartaago tuhahunnikuks. Hannibali kodupaik künti adraga üles, külvati soolaga üle ja pandi needmise alla. Kartaago riigi maa muudeti Rooma provintsiks, millele A a f r i k a nimeks sai. A. 133 e. Kr. võitis Scipio Ämilianus ka Hispaania maa ära ja tegi ta Rooma provintsiks, mille nimeks H i s p a a n i a sai.

IX. Vabariik vaibumas.

1. A l l a h e i d e t u d r a h v a s t e v i l e t s s e i s u k o r d. — Nüüd olid Ida- ja Läänemaa, mis verest ja leekidest suitsesid, uhke vabariigi jalge ees maas; aga juba oli vabariigi enese südame kallal uss närimas ja teda hauda saatmas. Õnnetutes p r o v i n t s i d e s lokkasid kaks Rooma pahemat iseloomu-omadust, halastamata validus ja täitmata rahahimu. Roomast saadetud võimumehed, kes provintsisid valitsesid, olid oma metsikute tegude ja raha-väljapigistamise poolest hullemad kui türannid.

Õiglasi maavalitsejaid, nagu Cato ja Ämilius, leidus harva. Küll võis maavalitsejate peale, kui nende ametiaeg möödas, Roomas iseäralise kohtu ees, mille liikmeteks senaatorid, kaebtust tõsta, aga seda palju ette ei tulnud, et kahjukannatajad siit õigust said. Senatis sai koguni harjunud viisiks, et kõrged vabariigi ametnikud, prätorid ja konsulid, peale ametiaja lõppu proprätorite ja prokonsulite nime all provintsisid valitsema saadeti, kus nad valimisekihutuse ja mängupidude peale läinud kulusid jälle tasa võisid teha. Veel suuremad vereimejad kui maavalitsejad olid maksurentnikud. Nimelt ei pannud vabariik provintsides mitte oma ametnikka maksusid sisse võtma, vaid rentis maksuvõtmise-õiguse rikaste Rooma kodanikkude või ühisuste kätte, kes riigile maksusumma puhtalt välja maksid ja siis ise selle raha provintsi-elanikkude käest asemele pidid saama. Maksurentnikud aga mängisid maavalitsejatega kokku, jagasid kasu nendega pooleks ja said selle läbi võimaluse kolm ja neli korda enam raha välja pressida kui ise riigile maksid. Maksurentnikud ja nende abilised, kes rahva käest raha isegi piinariistade abil välja nõudsid, on needsamad „tölnerid", keda Uues Testamendis põlgtusega nimetakse. — Ka Itaalias elavate lepinguosaliste saatus oli peale teise Puunia sõja lõppu palju halvemaks läinud. Need, kes Hannibali poole heitma olid hakanud, langesid ränga karistuse alla; keda, nagu näituseks Capua ja Tarentumi linnasid, otsekohe ära ei hävitud, kaotasid kõik oma vabadused. Terved rahvad said Rooma riigi orjeks. Ka need, kes truudust alal hoidnud ja seega Rooma vabariiki päästnud, said maailma valitsejate ülemeelsust kibedasti maitsta: ikka enam veeretati kõik koormad, iseäranis sõjateenistuse kohustus, nende peale, kuna nende õigusid alatasa kahandati. Pealinna kodanikul oli lepinguosaliste vastu kõik lubatud, mis ta omale iganes lubada tahtis. Kord läks noor roomlane kandetoolil üle välja; Ladina talupoeg küsis seda nähes nalja pärast, et kas seal mõnda kooljakeha kantakse. Kohe laskis roomlane kinni pidada ja küsijale piitsa anda, niikaua kui õnnetu

hoopide all suri. Roomlasele ei mõistetud selle teo eest kõige vähematki süüdi.

2. Uus aadeliseisus. — Nagu Rooma kodanikud endid kaugelt kõrgemal tundsid kui nende lepinguosalised ja provintsides elavad alamad, nii tekkis Rooma kodanikkude eneste keskel iseäraline herrasmeeste seisus. Need olid salkkond suurnikkude perekondasid, muist patriitslaste, muist plebeilaste sülest võrsunud; peaaegu nemad üksinda pääsesid kõrgemate ametite peale ja seega ühtlasi senati liikmeteks. Ametipidamise eest Roomas palka ei makstud; ametipidajate käest nõudis meeletu rahvas koguni, nad pangu oma kulul kallid pidusid ja võidumängusid toime; sel põhjusel ei võinudki keegi muu ametnikuks ja riigitegelaseks saada, kui ainult see, kellel raha küllalt käes. Sellepärast andis sõge rahvas oma hääled ainult nendele, kelle isad ja isaisad juba varandust kokku olid pannud, kes valimisekihutusel kõige enam raha ja vilja rahvale jagasid ja kellest loota võis, et nad kõige hiilgavamad mängud jõuavad toime panna. Kui mõnikord mõni niisugune ametnik valiti, kes vanadest sugukondadest pärit ei olnud, siis pilgati teda „uueks inimeseks“ *(homo novus)*, kelle peale teised üle õla vaatasid. Nii tekkis uus aadeliseisus, kes ennast „suurnikkudeks“ *(nobiles)* ehk „paremlasteks“ *(optimates)* kutsus ja kelle käes riigijuhtimine oli, ehk nimepidi küll rahvas vabariiki juhtis. Ka välispidi oli veel aadeli- ehk senaatoriseisusel eesõigusi; nad kandsid laia punast palistust tooga küljes, istusid mängusid vaadates iseäralistel istetel j. n. e. Kõige silmapaistvam eesõigus oli aga see, et nende matuste puhul matuserongi ees nende esivanemate vahakujusid kanti, kes diktaatorid, censorid, konsulid, prätorid ja ädilid olnud, igal kujul see ülikond seljas ja need ametimärgid küljes, mida ametnik oma eluajal kandnud; sellega sai perekonna au hõlpsalt ülendada ja teda rahva silmis kõrgele tõsta. Nii katsusid Rooma junkrud oma esivanemate hiilgusest elada; nad ise ei austanud enam õigust ja kõlblust. Said nad sõjapealikuks, siis riisusid nad sõjas niihästi

vaenlaste kui ka omade käest raha kokku; said nad kõrgete riigiametite peale, siis varastasid nad riigilt miljonisi ja ajasid siis, kui nad peale ametiaega provintsides maavalitsejateks saanud, elanikkude käest veel enam raha kokku. Vastutust oma tegude eest nad peaaegu ei tundnudki. Rooma suurnikud unustasid isamaa kasu ja ajasid ainult veel oma kasu taga.

3. Rahva viletsus. — Kuna suurnikud kõiksugu lubatud ja lubamata abinõudega vürstlikku rikkust kogusid, olid väikesed Rooma kodanikud hoopis viletsas seisukorras. Hannibal ei olnud Rooma välist võimu küll murda jõudnud, aga seestpidi oli ta Rooma riigile haava löönud, mida keegi enam parandada ei jõudnud. Sõda ja maalaastamine olid kuusteistkümmend aastat vahetpidamata kestnud; kõige selle aja pidid Rooma kodanikud sõjaväljal mööda saatma ja oma kodutalu põllud hooletusse jätma; tuhanded Rooma talupojad said sõja läbi kerjusteks, ja riik ei teinud nende päästmiseks midagi. Peale sõja lõppu ostsid rikkad mehed mahajäetud talud naeruväärt odava hinnaga pankrotti jäänud kodanikkudelt omale, kaotasid talud ära ja asutasid nende asemele mõisad, kuhu oma orjad tööle panid. Et orjadele ülespidamiseks ainult niipalju anti, et neil hing sees seisis, siis tuli orjade töö isandatel hoopis vähe maksma. Nii võisid mõisnikud, kes põldu orjadega harida lasksid, põllusaadusid palju odavamalt turule saata kui talupojad, kes ise oma põldu harisid. Mis võisid siis talupojad muud teha kui müüsid oma võlaga koormatud talud rikastele mõisnikkudele! Nii kuivas Rooma rahva tuum, vaba talupoja-seisus, kohutava kiirusega kokku. Itaalias olid suured maatükid, kus põllul ainult veel suurnikkude orjasid näha sai, kes, päeval rauad jalas, südameta orjakubja piitsa all põldu harisid ja öösel keldrites luku taga vaevlesid. Aeg-ajalt lahutasid need õnnetud inimeseloomad oma tagasihoitud viha mässutõstmisega. — Kodukoldest ilma jäänud vabad talupojad asusid aga linna elama, sest et nad orjade kõrval maal enam rentnikkudeks aga päilisteks hakata ei saanud. Aga

ka linnas ei olnud kerge ausat ülespidamist leida. Kõik ärid olid ka siin rikaste käes, kes niisamuti orjadega läbi ajasid: käsitöö-kodades lasksid rikkad peremehed oma kulul orjasid tööd teha, kaupmehed võtsid oma laevade peale orjad madrusteks; igal pool olid väikestel kodanikkudel orjad teel risti ees. Nii ei olnud neil muud hakkamist, kui kõndisid muidu linna uulitsaid ja platsisid mööda, ilma tööta ja tühja kõhuga. Hoolega käisid nad ainult rahvakoosolekutel, kus ametissepüüdjad suurnikud nende hääli raha eest ostsid. Nende abil võis rahvakoosolekutel kõiksugu seadusid läbi viia, sest oma hääle andsid nad sinnapoole, kust neile enam makseti. Hea meelega käisid nad ka mängupidudel ja vehklejate võitlustel, mida rikkad ametimehed oma kulul rahva lõbuks toime panid. „Leiba ja mängupidusid!“ *(panem et circenses)* — oli nende ainukene hüüd ja soov. Niisugused olid siis „maailma valitsejad“ Roomas: ühel pool omakasupüüdjad suurnikud, kes lõpmata rikkuses elasid ja meeletult raha pillasid, teisel pool koduta rahvahulk, kes riigi kulul tahtis elada ja lõbu maitsta.

4. Tiberius Gracchus (133—132 e. Kr.). — Roomas ei olnud arusaajatest meestest puudus, kes juba siis, kui veel paras aeg, ette ära nägid, et riik hukka läheb, kui raiskuläinud aadeliseisus end ei paranda, kui kadunud vaba talupoja-seisuse asemele uut ei looda ja kui allaheidetud rahvastega paremini ümber ei hakata käima. Üks aateline noormees, Tiberius Sempronius Gracchus, katsus kõike kurja juurtega välja kiskuda. Ta oli kõige kõrgemast aadelisoost. Tema isa, kes vara surnud, oli üks neist harvadest Rooma suurnikkudest, kes, nagu wana Cato, endist Rooma lihtsust armastas ja iialgi võera vara püüdma ei läinud. Tema ema Cornelia, kes teda ühes tema venna Gajusega suure hoolega üles kasvatas, oli kuulsa Scipio Africanuse tütar, ja tema õde Sempronia oli Scipio Ämilianusele mehele läinud. Oma õemehe all oli ta Kartaago sõjas kui vahva sõjamees kaasa võidelnud. Nagu iga Rooma suurnik, nii oleks ka Tiberius Gracchus

sõjakindraliks ja riigijuhiks võinud saada ja omale au ning varandust koguda, aga tema püüdmised lendasid kõrgemale. Kui ta kord Etrurias käies oli näinud, kudas endised õitsvad külad varemetes seisid ja põllul ainult jalgraudus orjad töötasid, otsustas ta tööle hakata ja mitte enne rahule jääda, kui Itaalias talupoja-seisus jälle vabalt ja jõukalt elab, nagu varemalt. Ta laskis enese rahvatribuuniks valida ja pani ette, et vana, ammu ununenud Liciniuse maaseadust uuendataks. Rooma riik võttis allaheidetud rahvaste käest harilikult kolmanda osa maad otsekohe oma kätte, misläbi Roomal terves Itaalias hulk riigimaad (*ager publicus*) oli tekkinud. Üks väike osa äravõetud maadest anti vaestele Rooma kodanikkudele tarvitada, kes ise maade peale elama asusid. Kaugelt suurem osa läks suurnikkudele, kes saadud riigimaade peale mõisad asutasid ja mõisapõldudele jällegi orjad tööle panid. Tiberius Gracchus pani nüüd seaduse-eelnõu ette, et ärgu antagu kellegi kätte rohkem riigimaad, kui ainult 500 jugerumi ja peale selle veel, kui mõnel poegi on, kahe poja jaoks kummagile 250 jugerumi; see osa riigimaad, mis kellegi käes rohkem on, võetagu tema käest ära ja mõedetagu taludeks, iga talu 30 jugerumi suur; talud antagu vaestele kodanikkudele odava hinnaga rendile. Rahvas tuli Tiberiusele rõemuhõiskamisega vastu; aadeliseisus aga, kelle ohvrimeele peale Tiberius asjata lootnud, meelitas Tiberiuse ametivenna rahvatribuuni Octaviuse oma poole, kes iga kord, kui seaduse-eelnõu hääletama taheti hakata, oma *veto* vastu pani ja sellega eelnõu maksmapanemist takistas. Pisarsilmil palus Tiberius teda vastuseismist maha jätta, kuid Octavius jäi kangekaelselt oma ettevõtte juure. Et oma seadust siiski läbi viia, võttis Tiberius viimaks abinõu käsile, mis küll täitsa ülekohtune: ta pani rahvale ette Octaviust ametist tagandada, sest rahvatribuun, kes rahvast ei laskvat hääletada, ei olevat oma ameti vääriline. Ehk küll rahvatribuun oma ametis puutumata pidi olema, laskis rahvas Octaviuse ametist ometi lahti, mispeale Tiberiuse seadus ilma takistuseta vastu võeti. Tiberius ise ühes teiste mees-

tega määrati maa äravõtjaks ja uueks jagajaks. — Just selsamal ajal suri viimane Pergamoni kuningas Väike-Aasias ja jättis oma maa ning vara Rooma rahvale päranduseks. Tiberius pani ette päritud vara nende kodanikkude kätte ära jagada, kes riigimaid said, et nad oma talusid jõuaksid sisse seadida. Peagi sai häid tagajärgi näha, mis Tiberiuse korraldustel olid. Siiamaani oli nende kodanikkude arv, kellel niipalju varandust oli, et nad sõjaväes pidid teenima, kohutava kiirusega kokku sulanud; nüüd kasvas nende arv 70.000 mehe võrra. Aga aadelimehed, kelle käest riigimaad ära võetud, tõutasid oma meelekibeduses rahutule uuendustetoojale kõik tema tegu kätte maksta. Niikaua kui Tiberiuse ameti-aasta kestis, ei tohtinud keegi tema vastu kätt tõsta; kui ta aga enam rahvatribuun ei olnud, pidi ta iga silmapilk valmis olema oma elu kättemaksjate kätte andma. Sellepärast tahtis ta end uuesti rahvatribuuniks valida lasta. Kui rahvas parajasti Capitoliumi mäel koos valimas oli, tulid senaatorid ligidast templist hulgakesi malkade ja keppidega välja ja hakkasid kohkunud rahvast peksma. Umbes 300 abita kodanikku said surma, nende hulgas ka Gracchus ise. Pärast tehti jutt välja, et ta olla kuningaks püüdnud saada, sellepärast vannuti tagant järgi veel tema nimi ära ja anti hulk tema poolehoidjaid timuka kätte.

5. Gajus Gracchus (123—121 e. Kr.). — Nii koledaid tegusid ei olnud Roomas isegi kõige kibedamatel seisustevõitluse aegadel sündinud. Aadeliseisus oli selle inimestehulga tapmisega riiuseemne välja külinud, mille juur varemalt ei kadunud kui alles vabariigi lõpuga. Esialgul jäi Gracchuse asutud rahva-erakond võimetuks, sest et tal tublit juhti ei olnud. Tema võim kasvas aga otsekohe suureks, kui Tiberiuse vend Gajus Gracchus, kes temast üheksa aastat noorem oli, erakonna juhtimise oma kätte võttis. Ta oli puhtate elukommetega, kõrge haridusega mees ja vahva, nagu vend Tiberiuski, kuid riigimehe osavust ja vaimutuld oli tal veel suuremal määral kui vennal. Isegi tema vastased kiitsid teda kõige suure-

maks kõnemeheks, keda Room näinud; tema sõnade võim liigutas kuulajaid pisarateni. Niipea kui Gajus Gracchus seadusliku vanuseni oli jõudnud, saadeti ta Sardiinia saarele quästoriks. Senat katsus kardetud noortmeest võimalikult kaua Roomast eemal hoida ja pikendas talle ta ameti-aega ühest aastast teise. Viimaks tuli Gajus ilma loata Rooma tagasi, sest ta oli otsustanud venna alustud tööd jatkata, ühtlasi aga ka neile kätte maksta, kelle süü läbi tema vend hukka saanud. Roomas valiti ta rahvatribuuniks. Kohe kandis ta hulk seaduse-eelnõusid ette, mis viletsale aadelivalitsusele lõpu oleksid pidanud tegema, niipea kui nad seadusteks oleksid saanud. Et rahvahulka enam oma külge köita, laskis ta seaduseks teha, et riik alamale rahvale iga kuu teatava hulga vilja poolehinnaga müüb. Ka laskis ta otsuseks teha, et terves Itaalias hulk teesid ehitataks, misläbi vaesed inimesed tööd ja leiba võisid leida. Et vaestele kodanikkudele jäädavat abi anda, hakkas ta neid väljapoole Itaaliat, kaugematesse riigiosadesse asutama, sest et aadeliseisus Itaalia maatükkisid oma käest milgil kombel ära ei tahtnud anda. Iseäranis suure hoolega katsus ta endise Kartaago asemele Rooma kodanikka asutada ja ei hoolinud sellest kõige vähematki, et preestrid omal ajal selle paiga ära olid needinud, sest koht oli asulinnaks kõigiti kohane. Et senati võimu vähendada, võttis ta tema käest õiguse ära süüasjade üle, mis maavalitsejate ja maksurentnikkude peale tõsteti, kohut mõista, ja andis kohtupidamise neis asjus „r ü ü t l i t e“ kätte. Rüütliteks kutsuti Roomas rikkaid raha- ja kaupmehi, kes mitte aadeliseisusest ei olnud, aga oma varanduse põhjal sõjaväes kulukasse ratsateenistusse pidid astuma. Selle läbi meelitas Gracchus selle vägeva ning mõjurikka seisuse oma poole ja ajas nad paremlastega tülisse; ta heitis, nagu ta ise ütles, odasid paremlaste ja rikaste vahele, et nad end vastastikku veristama hakkasid. Kõik paistis julgele tribuunile korda minevat: paremlased olid nagu halvatud, rahvahulk tegi aukartusega kõik tema ettepanekud seaduseks. Nagu kuningas valitses ta Rooma üle, käis isiklikult uusi linnasid

asutamas, ehitas teesid ja viljamagasinisid ja valvas niiviisi selle üle, et seadusi, mis ta teinud, tõesti ka täidetaks. Ilma takistuseta valiti ta teist korda tribuuniks. Nüüd arvas ta, et aeg käes on julget sammu edasi astuda ja ülekohut kannatavatele suguvendadele õigust tegema hakata; ta pani ette, et antagu kõigile ladinlastele täis Rooma kodanikkude õigus ja teistele Itaalia lepinguosalistele siiamaalne ladinlaste õigus. Aga Rooma rahvas ei olnud mitte vähem oma poole kiskuja kui tema aadeliseisus; ta ei tahtnud neid kasusid, mis ta ise maitses, teistega jagama hakata ja lükkas oma eestvedaja ettepaneku tagasi. Nüüd said paremlased jälle julgust. Kui Gajus parajasti Kartaagos viibis, laskis senat ühte tema vastast tribuuni rahvale veel suuremaid asju lubada: riigimaad antagu täiesti ilma rendita asunikkude kätte. Salakaval senati plaan läks korda. Kui Gracchus tagasi tuli, ei astunud rahvas talle enam rõemuhõiskamisega vastu, teda ei valitud enam tribuunikski. Juba hakkasid vaenlased tema tehtud seaduste vastu häält tõstma, iseäranis valjult aga Kartaago ülesehitamise pärast nurisema, mis jumalatevastaseks teoks tehti. Kui kord rahva-koosolekul korratus tekkis, aeti süü tema peale, ehk tema küll süüdi ei olnudki, ja pandi tema ning ta tähtsamate poolehoidjate pea peale hind, et neid ära hävitada. Siis ei jäänud ka Gracchusel enam muud abinõu üle kui kodusõda. Tema poolehoidjad, kes arvu poolest kokku sulanud, said Aventinuse mäe peal lüüa. Ta nägi ära, et temaga asi otsas on, ja ainult oma sõprade palvete peale katsus ta põgeneda. Julgelt astusid sõbrad taga-ajajatele vastu ja said selle juures surma. Tema aga pääsis üheainsa ustava orja saatel Tiberi jõe paremale kaldale, kus ori talle ta oma käsu peale mõega südamesse pistis. Hirmsasti said nüüd vihatud mehe poolehoidjad kannatada; selle eest hoolitsesid aadelimehed, kes võimu jällegi oma kätte said; 3000 Gracchuse poolehoidjat poodud tagajärgi vangikodades üles. Nende varandus võeti riigi omaks. Selle rahaga laskis senat hiilgava templi — üksmeele auks ehitada.

6. Jugurtha (112—106 e. Kr.). — Ausate vennaste antud seadused kas kaotati ära või tehti muul viisil mõjutuks, nii et suurtest uuendustekatsetest muud järel ei jäänud kui korratused vabariigis. Et aadeliseisus end karvaväärtki ei olnud parandanud, oli kohe järgmistes sõdades näha. Numiidia kuninga Masinissa poeg oli enda surma puhul oma riigi kahe poja ja vennapoja Jugurtha vahel ära jaotanud. Jugurtha oli Hispaanias roomlaste juhatuse all sõdinud, Rooma junkrutega sõbraks saanud ja ära näinud, et nad raha eest valmis on kõike ära müüma. Mitu korda ütles ta naljatades, ta võiks isegi Rooma linna ära osta, kui tal aga raha küllalt oleks. Selle aluse peale ehitas kaval barbarlane plaani, kuidas ta terve Numiidia riigi oma lellepoegade käest kätte saaks. Esiti algas ta teise lellepoja vastu sõda ja laskis ta ära tappa; Rooma senatile läkitas ta saatkondasid, kellel taskud täis kulda, ja nii ei teinud senat tema tegudest asjagi. Siis laskis ta ka teise lellepoja ära tappa. Nüüd süttis Rooma kodanikkude pahameel põlema ja nad sundisid senatit Rooma au kaitsma ning sugulaste mõrtsukale sõda kuulutama. Jugurtha aga maksis aadelisoost Rooma sõjapealikutele raha ja sai Rooma väe üle vahetevahel hiilgavaid võitusid. Viimaks valis Rooma rahvas tundmata soost mehe Gajus Mariuse konsuliks, ja andis sõjapidamise tema hooleks. Marius oli vaese talumehe poeg, ilma kõrgema hariduseta ja tahumata eluviisidega; sõjaväes oli ta ainult oma isikliku tubliduse läbi kõrgele tõusnud. Kauplemisega oli ta rikkaks läinud, kõrgest Juliuse soost naese võtnud ja õnnekombel mitmed kõrged ametid järgemööda oma kätte saanud. See „tõusik“ ehk „uus inimene“ lõpetas Jugurtha sõja mõne löögiga ja laskis oma parema alamjuhataja Cornelius Sulla läbi Jugurtha vangi võtta. Jugurtha suri vangikojas näljasurma.

7. Kimbrid ja teutoonid (102—101 e. Kr.). — Selsamal ajal puutusd roomlased esimest korda uue rahvaga kokku, kellest nad aimatagi ei teadnud, et kord nende jõud selle rahva vastu murdub; see oli Saksa rahvas või

nagu roomlased ütlesid — germaanlased. Kaks Saksa suguharu, kimbrid ja teutoonid, olid hirmsa marutormi tagajärjel oma kodupaikadest Saksa Põhjamere rannamailt teele läinud, et paremaid asukohtasid otsida. Ühes naeste ja laste ning varaga tungisid nad lõuna poole — Galliamaale. Roomlased olid Gracchuste ajal Lõuna-Prantsusmaal tüki maad oma alla võtnud, et neil siitkaudu tee Hispaaniasse vaba oleks; selle maatüki muutsid nad provintsiks (praegu Provence), mis Alpidest kuni Pyrenei mägedeni ulatas. Et oma provintsi pealetungiwate barbarlaste vastu kaitsta, saatsid nad neile mitu väge järgemööda vastu, kes aga üks teise järele lüüa said, sest et aadelisoost väepealikud vägesid juhatada ei osanud. Germaanlastel oli tee Rooma linna vaba, kuid nad ei osanud oma võitusid tarvitada. Selle asemel, et Rooma kallale minna, kus nende tuleku eest juba kõik hirmul olid, pöörasid nad Hispaaniasse, kuhu kaheks aastaks röövima jäid. Vahepeal kutsuti Marius Aafrikast tagasi ja anti sõjajuhatus tema kätte. Ta valiti teist korda konsuliks ja peale seda veel neli korda järgemööda, ehk seadus küll kellegil enam kui üks kord ei lubanud konsuliks olla; aga Rooma rahval oli usaldus aadelisoost väepealikute vastu kadunud, sellepärast andsid nad väejuhatuse ühest aastast teise ikka jälle selle „tõusiku“ kätte. Et enam sõjamehi saada, võttis Marius sõjateenistuses suuri uuendusi ette. Siiamaani oli sõjateenistus jõukamate kodanikkude kohus olnud, kellel vähemalt 4000 assi varandust oli. Et vaba talupojaseisus ikka enam kokku oli sulanud, siis ei saanud peale raskete kaotuste jõukast seisust mitte enam niipalju sõjamehi kokku, kui suurte sõdade pärast tarvis läks. Sel põhjusel hakkas Marius ka varanduseta mehi sõjaväkke võtma ja neile palka maksma. Et sõjameestele ka sõjasaagist osa anti, siis meelitasid palk ja saagihimu hulga varandusета rahvast sõjaväkke. Sellega muutus sõda, mis enne raske kodanikukohus oli olnud, käsitööks, millega vaene rahvas end toitis, kuna rikkamad end sõjast ikka enam eemale hakkasid hoidma. Kodanikkudevägi muutus palgaliste väeks, kes võidurikkale väepealikule igale poole järel läks,

kust au ja saaki loota oli, olgu see kas või oma kaaskodanikkude vastu. Mariuse plaan oli seks korraks üsna hea: Room sai jälle sõjamehi, keda Marius hoolsa töö ja sõjaharjutustega karastas. Sel ajal tulid barbarlased Hispaaniast Galliasse tagasi, et siit Itaaliasse edasi minna. Minnes lahkusid nad kahte osasse. Teine osa, kimbrid, läksid põhja poolt Alpi mägesid Tiroolimaale, et sealt Brenneri mäekitsust kaudu Paduse jõe madalikku pääseda; teine osa, teutoonid, läksid otsemat teed üle Rhodanuse jõe Liguria ranna poole. Teutoonidele astus Marius vastu ja tegi neile Aquä Sextiä (nüüdse Aix, Marseille'ist põhja pool) lahingus täiesti otsa peale; umbes 100.000 germaanlast öeldakse siin surma saanud või vangi langenud olevat (a. 102 e. Kr.). Vaheajal olid kimbrid Põhja-Itaaliasse jõudnud ja end põhja pool Paduse jõge madalikusse elama asutanud. Ka nende vastu läks Marius. Vercellä (nüüdse Vercelli, lääne pool Milano linna) juures võitis ta nad niisama lõpulikult ära; 120.000 kimbrit said surma, 60.000 sattusid vangi. Nende naesed, kes vankritest tehtud leerist võitlust pealt vaadanud ja mehi tagant õhutanud, ei jõudnud vabaduse kaotamist ära kannatada, vaid surmasid iseendid ja oma lapsed ära (101 e. Kr.). Sellega oli roomlastel ähvardav hädaoht kadunud. Roomas võeti Mariust rõemuhõiskamistega vastu. Ta tunnistati Romuluse ja Camilluse sarnaseks, teda austati kolmanda „linna-asutaja" nimega ja ta valiti kuuendat korda konsuliks.

8. Lepinglaste sõda (90—89 e. Kr.). — Aadelimehed ei võinud tõusikut Mariust silmaotsas sallida; tema poole hoidis aga alam rahvas, kes temast hädast päästjat lootsid. Marius ei olnud aga mitte Gracchus. Nii tubli kui ta sõja-asjus oli, nii nõrk oli ta riigiasjas. Aadelimehi vihates heitis ta mõnede hoolimata rahvajuhtidega ühendusse, kes hukkaläinud inimesi oma ümber kogusid ja nende abil oma vastasid salaja lasksid surmata, et nad neile rahvakoosolekutel ja senatis enam vastu ei saaks rääkida. Keegi ei võinud Roomas oma elu ja varanduse pärast nende eest enam julge olla. Viimaks sai Mariusel enesel himu neist otsa; ta astus oma truu sõjaväega nende vastu välja ja võitis

nad Rooma uulitsatel ära. Sellega pahandas ta alama rahva ära, ei jõudnud aga ülemaid seisusi enese poole tõmmata. Nii lõppes tema kuues konsuli-aasta üleüldise pahameelega. — Erakonnavõitlused kestsid aga edasi. Siis katsus ausameelne rahvatribuun Livius Drusus, kes muidu paremlaste erakonna poole hoidis, vennaste Gracchuste mõtteid uuesti päevakorrale tuua ja selleläbi vabariiki hukatuse äärelt päästa. Ta andis mitmed head seadused ja katsus iseäranis seda Gajus Gracchuse mõtet teoks teha, et Itaalias elavatele lepinglastele Rooma kodanikuõigus antaks. Ta nägi ära, et ainult lepinguosalistest tublid talumehi võib saada, kes sõjaväkke astudes jälle isamaad teenida tahavad, aga mitte ainult sõjapealikut, nagu palgasoldatid, kes riigis ikka enam võimu oma kätte kiskuma hakkasid. Aga ka Drususe katse läks nurja. Tal tekkis palju vihaseid vaenlasi ja üks neist pistis ta odaga salaja läbi. Mõrtsukas põgenes õhtupimeduses ära; taga otsima teda ei hakatud. Jälle olid lepinguosalised oma lootustes petetud. Nüüd ei jõudnud nad enam kannatada, vaid võtsid sõjariistad kätte, nende eesotsas samniidid ja teised mäerahvad. Nad asutasid Rooma eeskujul ise omale riigi, kelle etteotsa nad senati, konsulid ja prätorid seadisid ja tegid Corfiniumi linna Abruzzi mägedes oma pealinnaks, teda Italica nimeliseks ümber ristides. Et Rooma riiki siit hädaoht ähvardama kippus, jäi erakondade võitlus Roomas natukene hoogsamaks; demokraatlased, nagu Marius, ja aristokraatlased, nagu Sulla, pakkusid konsulitele oma poolt abi. Peagi oli sõda Kesk- ja Lõuna-Itaalias käimas. Kaua vankus sõjaõnn sinna ja tänna, sajadtuhanded said lahingutes otsa, kuni viimaks Rooma senat järel andis ja need lepinguosalised, kes sõjast osa ei olnud võtnud, nagu ladinlased, Rooma kodanikkudeks tunnistas; ühtlasi lubati ka need kodanikkudeks vastu võtta, kes kahe kuu jooksul sõjariistad käest ära annavad. Selle peale hakkas mäss kiiresti soikuma, nii et Rooma väed igal pool lepinguosaliste üle võitu hakkasid saama. Kõige enam au, enam ka kui Marius, teenis Sulla oma osavuse läbi, kes samniitisid kahes lahingus hiilgavalt lõi

ja nende pealinna Bovianumi ära võttis. Et mässu hoopis lõpetada, anti ilma vahet tegemata kõikidele Itaalia elanikkudele Rooma kodanikuõigus. Nüüd võisid nad vähemalt Rooma ametnikkude eest julged olla. Vabariik ei saanud aga sellest omale mingisugust kindlustust. Juba sest ajast saadik, kui terve Itaaliamaa Sitsiilia saarest kuni Paduse jõeni Rooma käsualuseks sai, ei olnud mitte enam õigus, et rahvahulk, kes pealinnas juhtus olema, valimiste ja seaduste üle hääletamisel ainukene otsuseandja oli. Just Roomas olid need rahva jätised, kes kõigist maailma nurkadest pealinna kokku voolanud, et siin vilja-andeid vastu võtta, mida kodanikkudele siin ilma rahata anti. Niisugusid asutusi, nagu nad meie päivil olemas, kuhu iga maa-osa oma asemikka seaduste üle nõu pidama saadab, parlamentisid, ei tuntud tervel vanal ajal. Nii oli Room ainult veel välispidi vabariik, kes, nagu pea ilmsiks tuli, sõjapealikute ja nende palgasoldatite täielise mõju all seisis.

9. Mithridatese sõda (88—84 e. Kr.). Marius ja Sulla (88—78 e. Kr.). — Veel ei olnud lepinglaste sõda päriselt lõpnud, kui Rooma uus õnnetus tabas. Kagu pool Musta merd oli väikene kuningriik Pontus. Siin valitses Mithridates, suurte annetega mees, tugeva kehaga, julge ja kaval. Kui Seleukose järeltulijate riik koost lagunes, oskas ta sellest kasu soetada ja oma riiki igapidi suurendada. Roomlased katsusid teda maid võitmast takistada, tema aga ei põrganud isegi roomlastega sõda pidamast tagasi, sest ta teadis, et roomlased, kes lepinglastega sõda pidasid, suurt väge tema vastu saata ei võinud. Pealegi lootis ta abi Aasiast, Rooma alla heidetud rahvaste poolt, kes roomlasi südamest vihkasid. Kusagil mujal ei koorinud Rooma ametnikud ja maksurentnikud rahvast nii kui Aasia provintsis, mille viimane Pergamoni kuningas Tiberius Gracchuse ajal Rooma riigile pärandanud. Rõhutud Aasia elanikud hõiskasid Mithridatesele tõesti kui oma päästjale vastu ja tapsid määratud päeval kõik Rooma kodanikud Aasias ära, kokku 80.000 inimest. Isegi Kreekamaa

kutsus Mithridatest oma kaitsjaks, ja Ateen laskis tema väed oma sadamasse tulla. Selle kardetava vaenlase vastu pidi Sulla, kes konsuliks valitud, sõtta minema. Kui ta oma väega, mis Campanias oli, parajasti Aasia poole purjetama tahtis hakata, tuli sõna, Roomas olevat rahvajuhid rahvast lasknud otsuseks teha, et võetagu Mithridatese vastu peetava sõja juhatus Sulla käest ja antagu Mariuse kätte. See sõnum ei liigutanud Sullat kõige vähematki. Mida Rooma rahvaks kutsuti, see ei olnud selle paremlaste sülest võrsunud uhke mehe silmis muud kui põlastusväärt inimestehulk, kelle otsusid täitma hakata ta ei mõtelnudki. Tema soldatid, kes teda armastasid, hõiskasid talle vastu, ta viigu nad rahulikult Rooma vastu, nad tahtvat sealseid rahvaässitajaid alles õpetada. Sulla läkski pealinna vastu sõdima, võitis Mariuse väe ära, tegi rahvaotsuse, mis Mariuse Mithridatese sõja ülemjuhatajaks nimetas, tühjaks ja kuulutas Mariuse ning tema tähtsamad poolehoidjad seaduse kaitse alt lahti või nõnda ütelda „linnupriiks“, nii et igaüks, kes nendega kokku sai, neid ära tohtis surmata ja seda tegema otse sunnitud oli. Vaevalt pääsis Marius surma suust. Taga-ajajate eest põgenedes peitis ta enda sohu pilliroostikku ära, kust ta üles leiti ja ligidasse Mintúrnä linna viidi. Selle linna ametivõimud saatsid Kimbri tõugu orja teda ära tapma. Kui barbarlane elatanud sõjapealiku välkuvaid silmi nägi ja tema möirgavat häält kuulis, kui ta küsis, et „kas sina oled see mees, kes Mariust tahab ära tappa“, siis kadus tal kõik julgus ja ta põgenes Mariuse juurest kiiresti minema. Sellest juhtumisest said Minturnä võimumeeste silmad häbi täis; nad tuletasid meelde, et Marius oli Itaaliamaa barbarlaste käest päästnud, ja andsid mehele, keda barbarlane ei olnud surmata julenud, mahti Aafrikasse põgeneda. — Niipea kui Sulla oma sõjaväega Kreekamaale oli läinud, tuli Marius tagasi ja hakkas väge koguma. Hulk tema endiseid sõjamehi ja jooksu läinud orjasid kogusid tema ümber kokku, ja nendega tungis ta Rooma linna. Kortsus kulmul andis ta käsu linnaväravad kinni panna, ja siis hakkas hirmus tapmine peale, mis viis päeva ja ööd ühtejärge kestis. Suurem

hulk aadelimehi langes selle tapmise ohvriks. Mariuse enese sõpradel tuli juba hirm tema eest peale, aga pöörane vana mees laskis enda veel seitsmendat korda konsuliks valida ja arvas end nüüd oma suuruse tipul olevat, sest talle oli ette kuulutud, et teda seitse korda konsuliks valitakse. Aga peagi tuli surm ja võttis ta keset priiskavaid pidusid ära, sest priiskamisega katsus ta oma närivat südametunnistust vaikima sundida. Terve Itaaliamaa võis nüüd vabamalt hingama hakata. Nii haleda otsa sai see mees, kes esiotsa õiglane inimene olnud, siis aga erakondade võitluste tagajärjel õelaks läinud. Tema võimu pärisid tema poolehoidjad; aga juba rippus nendegi pea kohal kättemaksmise-mõek. — Vahepeal oli Sulla Mithridatese vastu sõda suure osavusega pidanud. Ehk tal küll vähe mehi oli, heitis ta ometi kreeklased alla ja andis Ateena linna oma soldatite kätte röövida; kui ta terve linna ära ei hävitanud, siis jättis ta linna surnute, mitte elavate pärast hävitamata, nagu ta ise ütles. „Surnute“ nimega tahtis ta muidugi endise aja Kreeka kuulsaid riigimehi, kunstnikkusid, kirjanikkusid j. m. tähendada. Boiotias lõi ta Mithridatese sõjapealikuid kahes suures lahingus ja läks siis Aasiasse. Et aga ruttu koju tagasi pääseda, tegi ta Mithridatesega rahu, enne kui tema lõpulikult ära oli võitnud. Alles nüüd, nelja aasta pärast, läks ta nendele kätte maksma, kes olid julenud teda seaduse kaitse alt välja lükata, tema sõbrad surma saata, tema varanduse ära võtta ja tema maja maatasa teha. Itaalias astusid talle suured sõjaväed vastu, sest uued kodanikud, iseäranis samniidid, olid kõik Mariuse erakonna poolehoidjad. Tõusis kole kodusõda, mis kaks aastat kestis ja terve Itaalia verest aurama pani; viimaks sai Sulla kõigist vastastest jagu ja läks kui võidumees Rooma. Nüüd algas hirmus kättemaksmine. Külma verega laskis Sulla 6000 vangivõetud samniidil pead otsast maha raiuda. Tapmisepaiga ligidal pidas senat istumist. Surijate oigamine kostis istumiseruumi, nii et senaatorid kohkusid ja näost valgeks läksid. Sulla aga ütles: „Ärge ehmatage ühtigi, ma lasen ainult mõnede kurjategijate päid korraldada.“ Kui juba hulk inimesi sel kombel

langenud, laskis ta avalikud kuulutuselehed ehk proskriptsioonid üles lüüa, kuhu tuhandetekaupa inimesi oli üles tähendud, kes surmale pühendud. Kes kellegi neist ära tappis, sellele maksis ta suurt palka; tapetu pea pandi turule avalikult näha ja tema varandus võeti riigi omaks. Ka muudes Itaalia kohtades laskis ta tappa. Samniidid, keda ta Rooma peavaenlasteks pidas, laskis ta hoopis ära hävitada. Senat nimetas selle tigeda mehe määramata aja peale diktaatoriks ja andis talle luba riigikorda muuta. Ta ei kuulutanud end mitte ainuvalitsejaks, — see koorem oleks tal liig raskeks läinud, — vaid ta kandis selle eest hoolt, et riigivõim jäädavalt tema seisusevendade kätte jääks. Sellepärast andis ta kõik võimu senati kätte, võttis tähtsad õigused rahva käest ja kitsendas rahvatribuunide võimu nii, et nad ainult veel tagakiusatuid kaitsta võisid. Arusaamata kombel andis ta siis vabatahtlikult kõik võimu oma käest ja läks oma mõisa elama, kus priiskamise tagajärjel juba ühe aasta pärast otsa sai.

10. Pompejus ja Crassus (78—70 e. K.). — Kõige tähtsamad mehed Roomas olid nüüd kaks Sulla poolehoidjat, Gnäus Pompejus ja Crassus. Pompejus oli noor aadelimees, kes kodusõja ajal Sulla all kui osav väekindral silma paistnud. Iuba sõja algusel oli ta oma kulul sõjaväe palganud ja sellega Sullale appi läinud, niipea kui Sulla Mithridatese sõjast tagasi oli tulnud. Sulla nõu peale oli ta isegi oma abikaasa ära tõuganud ja tema võerastütrega abielusse heitnud, mis eest Sulla teda omalt poolt kõikepidi austas, talle koguni Pompejus „Suure“ aunime andis. Crassus oli kõiksugu lubatud ja lubamata abinõude varal kõige rikkamaks meheks Roomas saanud, nii et ta ütelda võis, et alles seda tuleb rikkaks lugeda, kes oma varanduse intressidega terve sõjaväe jõuab üleval pidada. Mõlemad, niihästi Pompejus kui ka Crassus olid auahned, ja varsti said nad mahti oma auahnust täita. Üks Mariuse aegne väejuht, Sertorius, kaugelt kõige silmapaistvam mees rahva-erakonnas, oli saanud Hispaaniasse põgeneda. Sealse pärisrahva lusitaanlaste hulgast oli ta oma ausa

meele pärast palju poolehoidjaid leidnud ja nende abil Hispaanias nagu uue Rooma riigi asutanud. Juba mitu väge oli senat tema vastu saatnud, aga kõikidest oli tema osavus võitu saanud. Tema sõjamehed hüüdsid teda teiseks Hannibaliks, ja Roomas ei teatud enam muud nõu, kui saadeti kõige tublim sõjapealik, noor Pompejus, tema vastu. Pompejusel oli õnne, sest üks Sertoriuse enese alampealik tappis selle vägimehe ära, ja nüüd oli Pompejusel kerge asi mässu maha suruda. — Crassus oli vahepeal Itaalias suure au osaliseks saanud. Suur hulk orjasid, keda Capuas tsirkuse vehklejateks ehk gladiaatoriteks õpetati, olid Thrakia mehe Spartacuse juhatusel kasarmutest ära põgenenud ja mässu tõstnud. Orjasõdasid oli küll mitu korda ennegi Itaalias olnud, aga nad ei olnud riiklist hädaohtu kaasa toonud, kuid seekord ähvardasid orjad Roomast võitu saada. Nende arv kasvas aegamööda 120.000 mehe peale. Spartacus oli neile osavaks juhiks: ta õpetas neile sõjateenistust ja lõi igaühte Rooma sõjaväge, keda aga kätte sai. Alles siis, kui tema mehed üksikutesse salkadesse laiali läksid ja oma käe peal röövima hakkasid, sai Crassus, kes vahepeal ülemjuhatajaks määratud, Apulias Spartacuse väe üle otsustava võidu, kusjuures Spartacus ise, kes kui lõvi võitles, lahingus kui aus sõjamees otsa leidis. 6000 vangivõetud orja poodi Appiuse tee ääres risti. Viimase orjade salga sai Pompejus Hispaaniast tagasi tulles Põhja-Itaalias kätte ja hävitas ta ära; sel põhjusel võis ta kiidelda, et tema orjasõja lõpetaja on.

11. Pompejuse hiilguse-aeg (67—62 e. Kr.). — Pompejus valiti ühes Crassusega a. 70 e. Kr. konsuliks, ehk ta enne küll veel quästori-ametitki ei olnud pidanud. Aeg oli juba niisugune, et seadust ja harjunud viisi enam palju tähele ei pandud. Juba oli tal aadelimeeste hulgas palju vaenlasi tekkinud, kellele kadedus enam rahu ei annud; sellepärast hakkas ta ühes Crassusega rahvaerakonnale lähenema. Tema ettepanekul kaotati tema enese äia Sulla loodud aristokraatline riigikord ära ja pandi endine kord jälle maksma. Selle järelandmise pärast hakkas

rahvas teda nagu mõnda ebajumalat austama ja lootis temast veel suuremaid asju. Rooma nõrga valitsuse tagajärjel olid tervel Vahemerel mereröövlid pesitama hakanud, omale laevu soetanud ja mitmel pool rannakohtades kindlusi asutanud. Isegi Itaalia rannamaad said nende poolt kannatada. Sõjapealikud, keda senat nende vastu saatis, ei jõudnud midagi ära teha; siis andis rahvas, senati määrustest hoolimata, ülemjuhatuse Pompejuse kätte. Kolme kuuga oli Pompejus Vahemere mereröövlitest puhastanud ja nad kõige kaugemateski Väike-Aasia rannamägede salaurgastes ära hävitanud (67 e. Kr.). — Veel oli tal üks ülesanne täita. Mithridates, kes Rooma niisama järelandmata vihkas, nagu omal ajal Hannibal, oli uuesti sõda alganud ja kuni Hellespontoseni edasi tunginud. Tema vastu saadeti Lucullus, kes küll tubli sõjapealik, keda aga soldatid ei armastanud, sest et ta uhke oli ja mehi valju korda pidama sundis. Lucullus lõi Mithridatest, võttis tema riigi ära, tungis talle tundmata Armeeniamaa mägedesse järele, kuhu Mithridates põgenenud oli, võttis ta pealinnagi ära ja pidi talle veel viimase hoobi andma, kui tema sõjamehed mässama hakkasid ja enam kaugemale Armeeniamaa sisse ei lubanud tungida. Sellepärast pidi ta Aasia provintsi tagasi tulema, ja sellega leppima, et Mithridates oma riigi jälle tagasi võttis. Nüüd pani üks rahvatribuun ette, et antagu ka Mithridatese sõja lõpetamine Pompejuse hooleks; seda ettepanekut toetas osav kõnemees Cicero. Rahvas heitis ettepaneku poole ja Pompejus, kes mereröövlite sõjast saadik alles Väike-Aasias oli, võttis Luculluse leegionid oma kätte. See asjalugu pahandas Lucullust nõnda, et ta kõik riigitegevuse maha jättis ja oma pahameelt peenikese elu ning raiskamisega unustada katsus. Pompejusel oli ka nüüd jälle õnne. Ta andis Mithridatesele raske löögi ja ajas teda kuni Kolchisemaast saadik taga. Alles siis, kui kuningas üle Kaukaasia mägede Taurisesse (Krimmi) põgenes, pööris ta tagasi ja tuli, nagu mõni uus Aleksander, läbi maade, mille nimesidki roomlased veel ei olnud kuulnud. Terve

Ees-Aasia heitis nüüd Pompejuse alla; ta asutas siin linnasid, seadis kuningaid valitsema ja ajas teised valitsemast ära, korraldas kaitseriikisid ja tegi muist maid Rooma provintsideks, nii näit. Seleukidide riigi südamaa Süüria. Nüüd ulatas Rooma riik ida pool kuni Kaukaasia mägedeni ja Eufrati jõeni. Elatanud Mithridates võttis aga ise oma elu, sest et tema poeg Fárnakes tema vastu mässu tõstis.

12. Cicero ja Catilina (63 e. Kr.). — Vahepeal hakkas ikka selgemalt avalikuks tulema, et Roomas kõik kõlblus põrmusse langemas. Seal oli hulk suurtsugu mehi, kes kogu oma varanduse ära priisanud ja üle pea võlgade sisse langenud. Need asutasid vandeseltsi, kes konsulid ja suurema hulga senaatorisi tahtis ära tappa, võlaraamatud ära hävitada, rikkaid mehi nagu Sulla ajal surma või maalt välja mõista ja nende varandust oma kätte saada. Vandeseltsi eesotsas seisis Catilina, varemalt kõige jultunum mõrtsukas Sulla poolehoidjate hulgas, juba oma välimuse poolest võigas inimene. Siiski oli see juba kõiki kõrgemaid ametisi prätorist saadik pidanud, oli senati liige ja tahtis 63. aastaks e. Kr. konsuliks saada, et kergem oleks oma plaanisid täide saata. Selles püüdes toetasid teda, niipalju kui igaüks jaksasid, Crassus ja Cäsar, kes nüüd rahvaerakonna juhid olid. Paremlastel läks aga korda tema asemel Marcus Tullius Cicero't konsuliks valida lasta, kes küll suurest soost ei olnud, siiski aga kui osav kõnemees oma haritud oleku ja lahke läbikäimise pärast niihästi rahva kui ka aadeliseisuse poolt lugupidamist leidis. Ehk Catilina küll konsuliks ei saanud, ei jätnud ta oma plaani ometi katki. Juba mõtles ta konsulit ära tappa ja linna mitmest kohast põlema sütitada lasta. Aga tema plaan läks nurja, sest et Cicero, kes oma salakuulajate läbi tema järel teraselt valvata laskis, kõik tema sammud ära teadis. Tulise kõnega tegi ta senatis Catilina enese juuresolekul kõik tema plaanid avalikuks ja sai luba vandeseltsi väevõimuga ära lõpetada. Catilina põgenes ühe oma poolehoidja juure, kes Etrurias talle väe kokku oli kogunud;

tema poolehoidjad võeti Roomas kinni ja senat laskis nad otsekohe ära hukata, ehk küll surmaotsus, nagu Cäsar seaduse põhjal nõudis, rahvakogu kätte kinnitada oleks pidanud antama. Catilina kaotas lahingu ja sai ühes 3000 poolehoidjaga surma. Nüüd oli kõik võim Roomas jälle senati-erakonna käes, kellel enam muud karta ei olnud kui Pompejuse tagasitulekut; arvati nimelt, et ta tagasi tulles oma sõjameeste nõusolemisel riigivalitsuse üksinda oma kätte võtab. Aga kartus oli asjata, sest Itaaliasse jõudes laskis Pompejus oma sõjamehed, nagu seadus nõudis, koju minna. Ta oli lubanud igale soldatile tüki maad anda, aga sedagi lubadust ei lasknud senat teda täita. Siis heitis Pompejus ühe noorema mehega lepingusse, kes anderikkam ja julgem oli kui tema ja selle teoks tegi, mida Pompejus ei olnud teha usaldanud: nimelt vabariigi ainuvalitsuse-riigiks muutis.

X. Keisririigi asutamine.

1. Julius Cäsar (102—44 e. K.). — Gajus Julius Cäsar oli vana patriitsia-perekonna võsu, kes Aineiast oma esivanemaks luges. Ta oleks peaaegu Sulla ohvriks langenud. Tema tädi oli nimelt Mariuse abikaasa ja tema ise oli juba varakult ühe tähtsama Mariuse poolehoidja tütrega abielusse heitnud. Sulla nõudis, ta lasku end sellest abikaasast lahutada. Aga kahekümne-aastane noormees, kellel enesel õrn, peaaegu naeselik nägu ees, näitas enam julgust üles kui Pompejus: ta vastas, keegi ei tohtivat tema käest nõuda, et ta armastud abikaasa enesest tõukaks. Sulla sai vihaseks ja määras ka tema surma-ohvriks; alles oma poolehoidjate ärdate palvete peale võttis ta määruse tagasi. „Olgu peale", ütles ta, „aga pange tähele; see noormees on kardetavam kui Marius!" Esialgselt viibis Cäsar Väike-Aasias; kord oli ta sõjateenistuses, siis jälle, nagu muudki noored roomlased, Kreeka õpetajate juures õppimas. Seal sattus ta kord mereröövlite kätte. Kui ta enda suure lunastuserahaga lahti ostnud, muretses ta omale

laevad, ajas röövlitele järele ja laskis neist mitmed, nagu ta ise nende vastu oli ähvardanud, risti lüüa. Kui demokraatlik rahva-erakond peale Sulla surma jälle liikuma hakkas, võttis ta vaimurikka, kõneosava ja helde käega Cäsari hea meelega oma juhiks; noorelmehel oli koguni niipalju julgust, et ta Mariuse kuju asemele, mis Sulla käsu peale Kapitoliumist maha kistud, uue Mariuse kuju laskis panna. Nii vara, kui seaduse järel võimalik, heitis ta kõrgete ametite kandidaadiks ja valiti quästoriks, ädiliks ja ülempreestriks. Ädili-ametit pidades rõemustas ta rahvast kuulmata toredate mängupidudega. Ta laskis 320 vehklejatepaari üles astuda, kel kõikidel hõberiided seljas; hõbedast olid ka kõik riistad, isegi metselajate puurid. Aga sedamööda suured olid ka tema võlad; juba siis, kui tä veel mitte ühtegi ametit ei olnud pidanud, oli tal 1300 talenti võlgasid. Senat andis neljakümne-aastasele raiskajale mahti peale prätori-ameti pidamist Hispaaniasse maavalitsejaks minna, kus ta selle aja harjunud viisil raha kokku ajas, millega oma võlad kinni maksis; enne aga kui ta Roomast oma võlauskujate küüsist minema pääsis, pidi rikas Crassus, kellega ta sõbraks saanud, tema eest käemeheks heitma. Reisil jäi ta ühte viletsasse külakesse peatama. Kui tema seltsilised külakese üle naersid, ütles Cäsar tõsiselt: „Parem siin esimene olla kui Roomas teine“, ja tähendas sellega auahnete plaanide peale, mis tema rinda paisutasid.

2. Esimene triumviraat (60 e. K.). — Hispaanias katsus Cäsar mõnede siiamaani allaheitmata mäerahvaste vastu esimest korda oma sõjaosavust, tuli aga juba a. 60 e. Kr. Rooma tagasi, et siin järgmiseks aastaks konsuliametisse saada. Et teda ühes Crassusega rahva-erakonna peameheks loeti, siis katsus senat tema valimist kõiksuguste abinõudega takistada. Selle eest aga heitis Pompejus, kes ka senatiga rahul ei olnud, mõlema rahvajuhiga ligidasse ühendusse, ja selle „kolme mehe ühenduse“ ehk triumviraadi vastu, mis rahva poolt usaldust leidis, ei jõudnud senat midagi teha, sest et tal eneselgi tublit juhatajat ei olnud. Mõned senati juhid, nagu Cicero, ei

olnud küllalt loomukindlad ja julged, teistel, nagu kõlbliselt puhtal ja südil Catol, vana kuulsa Cato järeltulijal, ei olnud küllalt arusaamist ja annet, et langevat vabariiki jalul hoida. Kerge vaevaga sai Cäsar konsuliks. Paremlastele ei aidanud nende vihastamine ja karjumine midagi. Kodanikkude hulk kiitis kõik heaks, mis ühte-heitnud kolm meest oma vahel otsustasid. Ei võinud ju rahval ka midagi nende otsuste vastu olla, mis tark ja osav rahvasõber Cäsar ette pani ja mida aupaistega ehitud sõjapealik Pompejus ning kõige rikkam roomlane Crassus oma poolt toetasid. Demokraatlikku nägu ette võttes valitsesid „kolm meest" ehk triumviirid riiki oma heaksarvamise järel. Kui Cäsari konsuli-aasta täis sai, laskis ta end mõlema Gallia, s. o. Ees- ja Taga-Gallia provintsi maavalitsejaks määrata. Enne kui ta Roomast minema hakkas, astus ta Pompejusega selle läbi veel ligemasse ühendusse, et ta temale oma ilusa tütre Julia abikaasaks andis. Et aga vahepeal Roomas siiski mingit pahandust ei juhtuks, saadeti Cicero, kes küll põlvili maas Pompejuse käest armu palus, selle eest maalt välja, et ta Catilina poolehoidjad ilma rahva otsuseta surma mõista oli lasknud; niisama toimetati ka Cato selle läbi kõrvale, et ta Roomast eemale kõrge auameti peale määrati.

3. Cäsar Galliamaal (58—51 e. Kr.). — Rheini jõe ja Atlandi okeani vahel elasid gallialased, Indo-Germaani tõugu Kelti rahva pea-osa, kelle sugulased ka Britannia saartel elasid, kelle keelt aga praegu ainult veel Bretagne (l. brätani) poolsaare, Vales'i (l. ueels), Ülem-Shotimaa ja Iirimaa elanikud räägivad. Gallialased olid hariduses juba oma jagu edenenud: neil olid oma linnad, oma laevandus ja oma kaubandus. Usupruugiks olid neil aga alles inimeste ohverdamised, mida nende preestrid ehk druidid toimetasid, ja oma vaprusest hoolimata ei jõudnud nad vaenlastele suurt viga teha, sest et nad mitmesse suguharusse langesid, kes oma vahel lõpmata vaenus elasid, ja et alamrahvas uhke aadeliseisuse orjuses pidi elama. Nii ei olnud nad roomlasi oma maa sisse tungimast mitte

takistada jõudnud, ja ka germaanlased tungisid neile Rheini poolt ägedalt peale. Juba oli üks Saksa vürst, Ariovist, hulga sõjameestega Elsassimaale tunginud ja seal aset võtnud. Üks kõige vapramatest Kelti suguharudest, helveetslased Helveetsias (ehk Shveitsimaal), ei tahtnud enam vastu Saksa piiri elada, vaid otsustasid oma maad sakslaste kätte jätta, ise aga ühes naeste, laste ja terve varandusega teele minna, et lääne pool paremaid asupaikasid otsida. Sel ajal ilmus Cäsar Galliamaale. Et kaunist maad mitte metsikute sakslaste saagiks lasta saada, keelas ta helveetslastel edasitungimise. Kui nad sellest hoolimata lääne poole edasi läksid, astus ta neile vastu ja lõi neid Bibracte lahingus (nüüdse Autuni linna lähedal), nii et nad mahajäetud kodumaale tagasi pidid minema ja Rooma alamaks heitma. Siis läks ta mõnede gallialaste suguharude kutse peale Ariovisti vastu, kes gallialasi raskesti rõhuma oli hakanud. Elsassimaal sai Ariovist otsustavalt lüüa, nii et ta vaevalt veel üle Rheini Saksamaale tagasi sai põgeneda. — Nüüd võttis Cäsar julgelt nõuks, tervet Galliamaad Rooma valitsuse alla heita. Kõige pealt pidid sõjakad belgid, kes põhjapoolses Gallias elasid, osava sõjapealiku alla heitma, siis teised suguharud Sequana (nüüd Seine) ja Liger'i (nüüd Loire) jõgede vahel ja viimaks ka need suguharud, kes Ligeri jõe ja Pyrenei mägede vahel asusid. Et sakslased ikka alles valmis olid gallialastele peale tungima, käis Cäsar kaks korda üle Rheini jõe neid hirmutamas. Isegi Britanniamaal käis ta kaks korda, kui sealsed keltid oma suguvendadele Galliamaale üle mere appi tulema tahtsid hakata, ja tungis siin kuni Tàmesa (Themse) jõeni. Aga tal oli juba Galliamaagagi küllalt tegemist, sest rasketest karistustest hoolimata tõstsid gallialaste suguharud kord siin, kord seal ikka jälle mässu. Viimaks, a. 52 e. Kr. tõusis pea terve Gallia rahvas tubli Vercingétorix'i juhatusel roomlaste vastu üles. Oma julgusest ja oma pealiku osavusest hoolimata ei jõudnud nad Rooma vilunud vägedele, keda pealegi kõige suurem Rooma sõjapealik juhatamas, vastu panna. Korra ometi jõudis Vercingetorix Cäsarit lüüa, siis

piirati ta aga ise Alésia linnas (lääne pool nüüdset Dijoni linna) sisse. Küll tuli igast küljest lugemata hulk gallialaste väesalkasid teda päästma, kõik nad said Rooma leegionide käest lüüa. Siis tuli Vercingetorix ise täies sõjamundris, oma sõjaratsu seljas istudes, Cäsari leeri ja andis end võitjale sõnalausumata vangi. Viis aastat hiljem pidi ta kaasa sammudes Cäsari triumfikäiku ülendama ja siis andis Cäsar ta timuka kätte. Kui Vercingetorix vangi võetud, langes terve Galliamaa Cäsari võimu alla. Nii oli ta kaheksa aasta jooksul 50.000 mehega terve rahva alla heitnud, kellel kokku vähemalt üks miljon vahvat sõjameest oli. Rooma keel ja kombed hakkasid nüüd selle rahva hulgas, keda enne vaevalt nimepidi tuntud, kiirelt juurduma. Cäsar aga oli Gallias erakonna-juhist kõigi aegade kõige suuremaks sõjapealikuks muutunud; peale selle oli tal tubli sõjavägi, kes temaga harjunud ja kelle seltsis teda keegi ei jaksanud ära võita.

4. Cäsari tüli Pompejusega. — Triumviiride hulgas oli hakatuses Pompejus kõige tähtsam mees; varsti aga hakkas tema aupaiste Cäsari sõjategude kõrval kustuma. Oli silmapilkusid, kus ta hõlpsasti ainuvalitsejaks oleks võinud saada, aga tal puudus julge pealehakkamine; võimuhimust hoolimata ei usaldanud ta riigikorda vägivaldselt murdma hakata. Ta ei jõudnud pealinna rahvahulkagi kauaks kolme mehe mõju all pidada, vaid laskis kuulmata korratust Roomas valitsema hakata. Sõjariistadega ehitud salgad lõid Rooma uulitsatel peaaegu iga päev lahinguid, ühed senati, teised rahva nimel. Otsatu segadus hakkas Rooma rahvast tüütama, nii et nad triumviiride asemel suuremalt osalt jälle senati poole hakkasid hoidma. Pakkusaadetud Cicero kutsuti võeralt maalt tagasi ja võeti nagu mõni võidurikas sõjapealik rõemuhõiskamisega vastu. Sel ajal kutsus Cäsar oma mõlemad lepinguosalised ja nende poolehoidjad Etruria piirile Luca linna ja õhutas neid agaralt toimetama, et nende kustunud mõju jälle maksma saaks (56 e. Kr.). Raha ja vägivalla abil saidki triumviirid võimu Roomas jälle oma kätte. Juba

oli Cäsar haruldase pika aja, viis aastat, ühtejärge Gallia maavalitseja olnud, nüüd laskis ta end uuesti viie aasta peale sellesamasse ametisse kinnitada. Pompejuse ja Crassuse saatis rahvas nende eneste soovil esimese Hispaaniasse, teise Süüriasse maavalitsejaks, kus nad ettekäände all, et oma provintsisid kaitsma peavad, Cäsari eeskujul omale sõjavägesid said soetada. Aga uuendud kolme mehe ühendusel ei olnud pikka iga. Crassus, kes hiljuti tekkinud Parthia riigi vastu Hommikumaal sõtta läks, et siin au ja võimu koguda, sai Mesopotaamias rängalt lüüa; ta kaotas seal peaaegu terve oma väe ja langes varsti ka ise mõrtsuka käe all (53 e. Kr.). Nii olid ainult veel Pompejus ja Cäsar üle jäänud. Pompejuse mõte oli alguses olnud, et ta Cäsarit oma ettevõtete täidesaatmise juures abiriistaks tarvitab; peagi hakkas ta aga aru saama, et omale kardetava kaasvõitleja oli kasvatanud. Et tema abikaasa Julia juba ära oli surnud, siis ei olnud ta enam mingi asja läbi Cäsari külge seotud, vaid omas edaspidises tegevuses pidas ta ainult iseennast mõeduandjaks. Täitsa harjunud viisi vastu laskis ta oma provintsis alampealikuid valitseda, ise aga jäi ta Rooma ja edendas siin omagi poolt veel korratust, sest ta lootis, et senat valitsuse viimaks vabatahtliselt tema kätte annab, et aga korralagedusest pääseda. Tema lootus läkski täide. Senat ei osanud enam muud teha, kui nimetas teda ainsaks konsuliks, kelle võim piiramata oli, ja jättis tema ka Hispaania maavalitsejaks edasi. Seega oli Pompejus täieliseks isandaks Roomas saanud. Nüüd, kus ta senatiga sõpruses elas, pidi ta Cäsariga vastamisi minema. Lucas oli Cäsar nõudnud, pandagu ta peale maavalitsuseaja lõppu konsuliks. Pompejuse tagakihutusel nõudis nüüd senat, Cäsar astugu enne oma ametist tagasi, lasku oma sõjavägi lahti ja tulgu siis Rooma konsuli-ameti püüdma. Niisugune oleks pidanudki asjakäik seaduse järel olema; Cäsar aga teadis kindlasti, et kui ta ilma ameti ja sõjaväeta Rooma ilmub, siis tema vastased ta otseteed kohtu kätte annavad ja kardetavasse seisukorda

saadavad. Õigusega tähendas ta selle peale, et kui Pompejus ühekorraga maavalitseja Hispaanias ja konsul Roomas saab plla, siis tema ka Gallias olles konsuliametit võib püüda. Aga Pompejus ja Cato ei pannud tema targutusi tähelegi. Nende ettepanekul otsustas senat 49. aasta algusel e. Kr., et kui Cäsar mitte kohe oma sõjaväge lahti ei lase ja Gallia maavalitsust käest ei anna, siis teda isamaa ära-andjaks tuleb lugeda ja seaduse kaitse alt lahti arvata. Ühtlasi tunnistati isamaa hädaohus olevat ja nimetati Pompejus piiramata võimuga ülempealikuks.

5. Kodusõja algus (49 e. Kr.) — Cäsar pidi nüüd emba-kumba tegema, kas oma uhked lootused maha jätma või sõjariistade varal oma võimu kinnitama. Ta valis vägivallatee. Hiilgava kõnega vaimustas ta oma sõjamehi, läks siis üle kitsa Rúbico jõe, mis tema provintsi ja Itaalia piiri peal oli, ja algas seega kodusõda. „Õnnemäng on alganud", hüüdis ta ise selle juures. Nii kiiresti ei teadnud Pompejus teda mitte oodata. Peaaegu ilma võitlusse astumata jättis ta Rooma ja Itaalia maha ning põgenes suurema osa senaatoritega nii üle pea-kaela Balkani poolsaarele, et meele ei tulnud riigivara kaasa võtta. Kuue-kümne päevaga heitis Cäsar terve Itaalia oma alla. Oma võidetud vastastega käis ta targu pehmelt ümber ja võitis sellega palju südameid oma poole. Ta ei ajanud Pompejust mitte taga, vaid läks tema Hispaania provintsi, et, nagu ta ütles, esiti sõjaväge ilma pealikuta ja siis pealikut ilma sõjaväeta lüüa. Küll pidasid Pompejuse tublid alampealikud talle Hispaanias mitu kuud vastu, viimaks pidid nad ometi alla andma. Cäsar ei teinud neile midagi, ja sellepärast läks neist suur hulk tema poole. Siis pööras ta Itaaliasse tagasi.

6. Farsalose lahing (48 e. Kr.). — Vahepeal oli Pompejus idapoolsetest provintsidest ja kaitseriikidest, mis temale truuiks jäänud, suure väe kokku kogunud ja seisis sellega Epeiroses, et siit Itaaliasse purjetada. Aga Cäsar oli kiirem kui tema. Ta purjetas ise Epeirosesse, küll ainult väikese väega, sest et Brundusiumis, kust ta

merele läks, ainult vähe laevu saadaval oli. Nii oli tema seisukord hakatuses hoopis hädaohtlik, kuni üks julge pealik, Marcus Antonius, talle läbi vastase laeva- ja maaväe tulles abiväge tõi. Et oma väele hõlpsamalt moona saada, läks Cäsar üle Pindose mägestiku Thessaaliasse, kuhu Pompejus talle järel tuli. Cäsaril oli ikka veel ainult pool niipalju väge kui vastasel. Kuna tema aga oma vägeva vaimuga tervet sõjaväge elustada oskas, oli Pompejus oma tegevuses toredate pealinna noorisandate tuju külge köidetud, kes kõiki tema korraldusi püüdsid maha laita. Kui siis 48. a. suvel e. Kr. väed Farsalose madalikul kokku läksid, ei taganenud Cäsari vilunud mehed Pompejuse väehulkade eest mitte. Pompejus ise põgenes aegsasti lahingust, ja selle tagajärjel hävitati terve tema vägi ära; tapeti maha või võeti vangi. Ühe hoobiga oli Cäsar terve idamaa isandaks saanud. Ta hakkas Pompejust taga ajama, kes Egüptusesse oli põgenenud. Kui ta Aleksandria linna tuli, ehmatas ta väga, kui talle õnnetu Pompejuse pea vastu toodi: Egüptuse õuekonna käsu peale oli Pompejus ära tapetud, sest sellega loodeti võitjale head meelt teha. Sellest hoolimata sattus Cäsar siin kardetavasse seisukorda. Kui ta troonitüli, mis printsessi Kleópatra ja tema venna Ptolemaiose vahel oli tõusnud, ilusa printsessi kasuks otsustas, tõstsid Aleksandria elanikud mässu, sest et nad seda mitte ei sallinud, et võersilt tulnud mees end Egüptuse koduste asjade sekka segas. Vaevalt jõudis Cäsar nende pealetungimist tagasi hoida, kuni ta abiväge sai. Kui Aleksandria mäss vaigistud oli, tõttas ta Pontuse riiki, kelle kallale Mithridatese poeg Farnakes oli kippunud, ja sai siin nii kergesti ja kiiresti võidu, et sellest järgmiste sõnadega Rooma võis teatada: „Ma tulin, vaatsin ja võitsin".

7. Kodusõja lõpp (46—45 e. Kr.). — Nüüd tuli Cäsar Itaaliasse tagasi. Senati-erakonna riismed olid Cato ja Numiidia kuninga Juba ümber Aafrikas kokku kogunud. Kui Cäsar oma leegionid Aafrikasse tahtis viia, ei kuulanud nad enam sõna, sest nad ei tahtnud enam uut rasket sõda oma peale võtta. Ootamata ilmus ta mässajate soldatite

keskele ja küsis, mida nad tahtvat. „Meie tahame koju minna ja lubatud palga kätte saada!“ sai ta vastuseks. „Hea küll, kodanikud“, ütles ta, „tulge sel päeval minu juure, mil ma ühes teiste soldatitega oma triumfikäiku pean“. Cäsari lühike jutt, „kodaniku“ sõna, mida ta soldatite vastu harilise „seltsimeeste“ sõna asemel tarvitas, ja kartus, et nad triumfikäigus mitte kaasa ei saa sammuda, vaid ainult pealtvaatajad peavad olema, avaldas soldatite peale suurt mõju; nad palusid oma ülekohut andeks ja käisid rõemuga Cäsari järel, kes nad Aafrikasse viis. Thapsuse linna juures, Suure Sürtise (nüüd Gabes'i) merelahe rannal, lõi ta senatimehi otsustavalt. 50.000 vaenlast jäid sõjaväljale maha, sest tema tooreks läinud mehed ei kinkinud elu enam kellegile. Ausameelne Cato ei tahtnud vabariigi hukkasaamist oma silmaga näha, vaid pistis Utica linnas ise omale mõega rindu. Sedasama tegid ka Juba ja mitmed teised. Veel kord tõstsid Pompejuse vahvad pojad Gnäus ja Sextus vabariigi lipu Hispaanias kõrgele ja veel kord pidi Cäsar oma väe nende vastu viima. Munda juures Andaluusias sattusid vaenulised väed ägedasse võitlusse. Alles vastu õhtut hakkas vaenlane taganema, kui juba kõige tähtsamad juhid, nende hulgas ka Gnäus Pompejus, langenud olid. Nüüd oli Rooma riik Cäsari päralt.

8. Cäsar imperaator (45—44 e. Kr.). — Kui demokraatlaste juht oli Cäsar võitlust aadeli-vabariigi vastu alganud, aga kui ta võitjaks sai, siis asutas ta demokraatia asemel ainuvalitsuse. Nagu omal ajal Peisistratos Ateenas, nii jättis ka tema Roomas välispidi kõik vabariigi sisseseaded alale, konsulid, senati ja rahva-koosolekud. Keelmata andsid aga senat, kuhu ta oma poolehoidjad liikmeteks määras, ja rahvas, keda ta hiilgavate mängupidudega oma poole oskas võita, kõige kõrgemad ametid kas pikemaks ajaks või terveks eluajaks tema kätte. Nii oli ta diktaator, censor ja rahvatribuun, tal oli õigus sõja ja rahu üle otsustada, riigi rahasummasid oma heaksarvamist mööda tarvitada, provintsidesse oma tahtmise järele maavalitsejaid määrata jne. Nii oli kõik valitsusevõim Cäsari käes üksinda.

Tal oli julgust ka välimisi ainuvalitseja tundemärkisid tarvitusele võtta; ta kandis endiste kuningate viisi riiet, istus kuldtrooni peal, laskis oma kuju rahade peale lüüa ja oma mälestusesamba seitsme vana kuninga mälestusesammaste kõrvale üles seada. Vihatud kuninganime ei tahtnud ta enesele mitte võtta, vaid laskis enesele „imperaatori" s. o. „ülemkäskija" nime anda, mida muidu ainult need sõjapealikud kandsid, kes õiguse olid saanud triumfikäiku pidada. — Ta riisus roomlastelt küll nende vabaduse, andis neile aga suurepärased uuendused tasuks. Ühe asja poolest ei olnud ta oma meelt muutnud; et ta alamate rahvakihtide seisukorda tõsiselt parandada katsus. Nagu omal ajal Solon, nii pehmendas ka tema võlaseadusid ja kaotas võlgade eest orjaksmüümise sootuks ära. Ta andis validad käsukirjad liiakasu-võtmise kohta, muretses suurte, riigi kulul ettevõetavate ehituste läbi tööta töölistele ausat palgateenimise-võimalust ja asutas koduta kodanikkude jaoks asulinnasid, kus nad omale uue kodupaiga leidsid. Mis Gracchus ette võtnud, seda tegi tema teoks; ta laskis Kartaago linna jälle üles ehitada, kuhu varsti õitsev Rooma asulinn tekkis, niisama ka Korinthose ja mitmed teised linnad. Siis hoolitses ta ka provintsi-elanikkude eest, kes Rooma maavalitsejate vastu sinnamaani täitsa ilma õigusteta olnud; ta pani maavalitsejad ja maksurentnikud valida ülevaatuse alla, misläbi provintsi-elanikkude vilets seisukord palju paremaks läks. Ka vähendas ta provintsi-elanikkude maksukoormat ja hakkas neile Rooma kodanikuõigust andma; see oli esimene samm täitmata kuristiku kinnikatmiseks, mis valitseja rahva ja riigialamate vahel kuni sinnamaani olnud. Igast asjast hakkas ta imestusväärt agarusega kinni; suuri ja väikseid asju pidas ta ühetasa silmas. Muude hulgas korraldas ta hoopis tabast ja tapist läinud kalendrit, mis päris ajast 67 päeva ees käis; Aleksandria õpetlase Sosigenese abiga lõi ta tema nime järel nimetud Julianuse kalendri, mis veel praegu tarvitusel on.

9. Cäsari äratapmine (15. märtsil 44 e. Kr.).

— Cäsar lootis, et pehmus, mis ta oma vaenlaste vastu üles näitas, kõike viha tema vastu kustutab. Ta ei seadinud, nagu türannid harilikult, oma ümber ihukaitseväge, sest arvas, et rahvas teda armastab. Aga mõnes asjas oli ta otse pime. Ta lubas hea meelega, et meelitajad tema sündimisekuu tema nime järel Juliuse kuuks lasksid nimetada, et tema kujusid nagu mõne jumala kujusid üles seati ja et teda lausa kuninga nimega austati. Antonius pakkus talle kõige rahva nähes kuniglikku otsasidet, mille Cäsar ainult sellepärast vastu võtmata jättis, et rahvahulk selle juures hoiatavalt vaikis. Juba oli senatis korrapärane arupidamine määratud, kas mitte ei tuleks jälle kuningavõimu uuendada. Siis heitsid mõned senaatorid, kes vabariiki päästa tahtsid, vandeseltsiks kokku, et „türanni“ ära tappa. Vandeseltsi hing oli anderikas Cassius, kes Pompejuse all Cäsari vastu sõdinud. Peale Farsalose lahingut oli ta küll Cäsari armu osaliseks saanud, aga südames jäi ta ometi vabariigi poolehoidjaks. Tema tähtsam abimees oli Brutus, Cato sugulane, puhtate elukommetega mees, niisama kui Catogi. Cäsar pidas temast iseäralist lugu, ehk ta küll ennem ka Pompejuse poole oli hoidnud, ja ülendas teda kõiksugu auametitega. Enam aga kui valitseja lugupidamist, armastas Brutus vabadust; ta astus ka vandeseltsi liikmeks. Küll hoiatati Cäsarit, aga see ei aidanud. Keset senati istumist, 15. märtsil 44 e. Kr., läksid vandeseltsilised põueodadega tema kallale; kui ta oma armastud Brutust kallaletungijate hulgas nägi, hüüdis ta: „Ka sina, mu poeg!“, kattis toogaga näo kinni ja kukkus odapistete all surnult Pompejuse mälestusesamba ette maha, mis ta oma ausa meelega ise oli käskinud uuesti üles seadida.

10. Teine triumviraat. Filippi lahing (42 e. Kr.). — Peagi nägid Brutus ja Cassius, et nad eksinud olid, kui arvasid, et ühe tapatöö läbi vabariiki jälle jalale võib seada. Küll olid Cäsari poolehoidjad esimesel pilgul kohkunud; kui nad aga nägid, et rahvas Cäsari tapmist heaks ei kiitnud, astusid nad jälle tegevusse. Iseäranis tegev oli Marcus Antonius, suurte annetega mees,

kes aga ka kõiki selle hukkaläinud aja märkisid oma küljes kandis. Tema hoolitses selle eest, et tapetud Cäsar suure auga maha maeti. Matuse ajal pidas ta rahvahulgale hiilgava kõne, luges Cäsari testamendi ette, kus kõigile roomlastele pärandust jäetud, ja õhutas selle läbi rahva nii vihale, et Cäsari mõrtsukad kiiresti provintsidesse pidid põgenema, et oma elu päästa. Nad said alles siis uut lootust, kui Cäsari poolehoidjad oma vahel tülisse läksid. Cäsar, kellel ainustki poega maha ei jäänud, oli testamendis oma õetütre poja Octaviuse kasulapseks võtnud ja pärijaks määranud. Octavius oli alles noor, kõigest 18 aastat vana, sellepärast ei pannud Antonius teda palju tähele, vaid toimetas nii, nagu oleks tema ise Cäsari järeltulija ja ainuvalitseja. Octavius aga, kes end kasuisa järel nüüd Gajus Julius Cäsar Octavianus'eks nimetas, heitis Antoniuse vastu vabariiklastega ühte nõusse; ta hoidis silmakirjaks senati poole, kes vana võimu riigi üle jälle kätte saanud arvas olevat. Cicero ettepanekul andis senat Octavianusele käsu Antoniuse vastu sõtta minna, sest et see senati otsusid tähele ei pannud. Endised Cäsari soldatid läksid lahku, muist hoidsid Antoniuse, muist Octavaniuse poole. Mútina (nüüd Módena) juures tuli lahing ja Antonius sai lüüa. Nüüd hõiskasid vabariiklased rõemu pärast, aga see oli liig vara. Kui Octavianus nägi, et vägi truuilt tema poole hoidis, näitas ta oma päris nägu. Ta tuli Antoniusega ja ühe teise Cäsari pealikuga, Lepidus'ega, väikesel saarel Bonónia (nüüd Bologna) linna ligidal kokku ja asutas nendega uue „kolme mehe ühenduse". Need kolm meest otsustasid riigi oma vahel ära jagada, enne aga üheskoos kõik oma vastased ära hukata ja hukkasaanute varanduse oma kätte võtta, et raha saaks, millega ahnetele soldatitele nende truu teenistuse eest nõutud palka võiks maksta. Need kolm verejanulist pealikut otse kauplesid ja tingisid oma vahel, keda just ära tuleks hukata. Selle juures ütlesid nad endid oma sõpradest ja sugulastest, Lepidus isegi oma vennast lahti ja määrasid kõik tapaohvriks. Sulla eeskujul

ilmutasid ka nemad nimekirjad ja lubasid tapmiseks määratud meeste peade eest hinda maksta. Terve kari vabatahtlikka timukaid astus nüüd tegevusse, ja terves Itaalias algas kole tapmine, mille ohvriks ka Cicero langes, kes oma ägedates kõnedes Antoniust oli puutunud. Vahepeal olid Brutus ja Cassius, keda senat Makedoonias ja Süürias maavalitsejateks nimetanud, ida pool enesele suured väed kogunud. Triumviirid läksid neile vastu ja Filippi linna juures Makedoonias tuli a. 42 e. Kr. otsustav lahing. Vabariiklased said lüüa ja Brutus ning Cassius võtsid ise oma elu. Nüüd võisid triumviirid riigi oma vahel takistamata ära jagada. Antonius võttis omale idapoolse osa Kreekamaaga, Octavianus läänepoolse osa Itaaliaga. Ühtlasi heitis Antonius Octavianuse õe Octaviaga abielusse, et lepingut kindlamaks teha. Lepidus, kes neist kolmest kõige nõrgem, sai oma osaks Aafrika. Palgaks said soldatid aga, kelle abil triumviirid oma võidud saanud, 18 Itaalia linna, kust endised elanikud oma majadest ja maade pealt minema kihutati.

11. Aktioni lahing (31 e. Kr.). — Et Rooma riik mitte nagu Aleksander Suure riik mitmesse osasse ei lagunenud, seda tegi Octavianus oma osavuse ja kavalusega. Ta äritas Lepidust, kes otsekohene mehike oli, niikaua kuni see sõda algas; siis läksid tema mehed Octavianuse poole ja ta pidi alla heitma. Võitja võttis tal maa käest ära ja pani ta selle eest ülempreestriks. Peagi sai Octavianus põhjust ka Antoniusega sõda algada. Antonius oli Aleksandriasse elama läinud, kus ta sellesama ilusa kuninganna Kleopatra'ga, kes juba Cäsarit võrgutanud ja kelle Cäsar Egüptuse kuningannaks pannud, ööd ja päevad läbi priiskas. Oma seadusliku abikaasa, ausameelse Octavia, jättis Antonius hoopis hooletusse ja tõukas ta viimaks enesest koguni ära, mislabi ta Octavianust sügavasti pahandas. Kui ta veel oma armukesele ja tema lastele Rooma provintsisid ja kaitseriikisid nagu mängukannisid hakkas kinkima, siis pani Octavianus senatile ette sõda kuulutada, mitte Antoniusele, vaid Kleopatrale.

Antonius ei jätnud Kleopatrat hädasse, vaid mõlemad hakkasid endid sõja vastu valmistama ja kogusid suure sõjaväe ning suure laevastiku kokku. Lääne-Kreekamaal, Aktioni rannamäe juures (Ambràkia lahe suus) põrkasid nad a. 31 e. Kr. Octavianuse laevastikuga kokku, kelle juht tema sõber ja tubli sõjapealik Agrippa oli. Octavianusel oli vähem laevu, ka olid nad vähemad kui vastaste omad; võit oli kaalu peal. Siis äkiste sõitis Kleopatra oma laevadega minema, ja Antonius sõitis talle enda laevaga järele, laevastikku ilma juhita jättes. Nüüd oli Agrippal ķerge võitu saada. Antoniuse maavägi ootas veel seitse päeva oma pealikut tagasi tulevat; kui ta aga ei ilmunud, siis heitsid kõik Octavianuse poole. Egüptuses, kuhu Octavianus järgmisel aastal läks, sai Antonius veel kord lüüa. Siis laskis Kleopatra talle kuulutada, ta olevat ise oma elule otsa peale teinud. Seda kuuldes haavas Antonius end surmavalt. Kuninganna oli teda küll ainult petnud; kui ta aga asjata oli katsunud ka Octavianust oma iludusega võrgutada, tegi ta oma elule otsa peale, teadmata, kas ussi hammustamisega või kihvtitud nõelaga; ta ei tahtnud võitja triumfikäigu ilustuseks elusse jääda. Egüptusemaa tehti Rooma provintsiks. Kolme mehe lepingust oli jällegi ainuvalitsus saanud, ja keegi ei katsunud seda uue Cäsari käest ära kiskuda. Kõiki olid lõpmata segadused ära tüütanud ja kellegil ei olnud midagi selle vastu, et vabadus ainuvalitseja kätte kaotsi läks, kui aga jälle rahu maale sai, nii et elu ja varandus julged võisid olla.

12. Kultuura-elu. — Vabariigi lõpu poole oli elu Roomas kõlbluse poolest hoopis rikki läinud. Inimlik meel, mehisus ja õigusest lugupidamine olid tühisteks sõnakõlksudeks muutunud, üleliigne elumaitsmine ja ahnus olid igas tegemises ainsad tõukejõud. Selle juures olid välised eluviisid väga peeneks läinud, nimelt kreeklaste mõjul, kes keelte ja kõneosavuse, muusika ja muude kunstide õpetamise igal pool oma kätte võtnud. Kreeka ehitajad ja kujuraiujad ehtisid maailmariigi linnasid oma kaunite töödega, sest roomlased ise ei ole kunsti-töödes iialgi kuigi kaugele

edenenud. Ainult kirjanduses jõudsid nad kreeklastele kaunis ligidale järele. Cicero haris oma kõnedes, kirjades ja muudes kirjatöödes Ladina keelt ning viis selle kaunidusele ja täiusele, mida meie nüüd veel imestame. Ka Cäsar hiilgas oma kirjatöödega, sest eeskujulikult kirjeldas ta ühes raamatus oma Gallia sõjakäikusid ja teises kodusõda, mida ta Pompejuse vastu pidanud. Teine tähtis ajaloo-kirjutaja oli Sallustius, kes Jugurtha sõda ja Catilina mässu osavasti kirjeldas. Octavianuse ajal elas Titus Livius, kes hiiglatöö oma peale võttis ja terve Rooma riigi ajaloo algusest kuni oma ajani täielikult ära jutustas; kahjuks on ainult neljas osa tema raamatust alale jäänud. Selsamal ajal hakkas ka Ladina luulekunst õitsma. Vergilius katsus Homerosega võistelda ja kirjeldas suures lugulaulus, Äneis nimi, Aineiase eksisõitusid, keda Cäsari soo esi-isaks peeti. Horatius, vabaks lastud orja poeg, luuletas kaunid ning õrnu tundelaulusid ja teravaid pilkelugusid. Palju laulusid tegi osav luuletaja Ovidius kõiksugu ainete üle. Need ja teised tähtsad mehed tegid algava keisriaja üheks kõige hiilgavamaks ajajärguks Rooma ajaloos; seda aega loetakse Rooma kirjanduse kuldseks ajajärguks.

XI. Room keisrite all. 31 e. Kr. kuni 476 p. Kr.

1. Augustus (31 e. Kr. kuni 14 p. Kr.). — Kui Octavianus võimu kindlalt oma kätte oli saanud, jättis ta oma noore ea tigeduse maha ja valitses riiki targalt ning pehmelt. Õiglaselt püüdis ta raskeid haavu parandada, mida hävitavad kodusõjad riigile löönud. Et arvamist äratada, nagu peaks ta valitsust ainult roomlaste soovil enese käes, pani ta korraga kõik ametid maha ja võttis alles senati tungiva palve peale valitsuse uuesti oma kätte (a. 27 e. Kr.). Tänuks selle eest andis senat talle Augustuse nime, s. t. „püha, jumalataoline mees.“ Octavianus ise nimetas end valitseja-nimega Imperaator Cäsar Augustuseks, s. t. umbes „ülem sõjapealik Cäsar, jumalataoline mees.“ Et pea kõik pärastised keisrid need kolm nime oma päris-

nimele juure lisasid, siis on nad nagu Cäsari ja Augustuse põhjendud Rooma keisrivõimu ametinimeks saanud. Sõnast „Cäsar“ on meie praegune sõna „keiser“ tekkinud. Augustuse nime andmisega kuulutas senat Octavianuse nagu uueks jumalaks. Tõepoolest hakati kohe terves riigis tema auks templid asutama, kus teda kui jumalat teeniti; ainult Roomas võidi teda sellekohase keelukirja põhjal alles peale surma kui jumalat teenima hakata. Välispidi oli Roomal ikka alles vabariigi kuju. Augustus ei ajanud mitte niisugust toredust taga, kui Cäsar; ta ei tahtnud mitte kui kuningas ja isand, vaid kui *princeps*, s. o. kui esimene kodanik ja esimene vabariigi ametnik, riiki valitseda. Aga principsil oli niisugune võim käes, et ta tõepoolest ainuvalitseja oli. Ta oli eluajaks tribuuniks valitud; sel põhjusel oli tema isik puutumata, ja ta võis kõik senati ja rahva otsused, mis talle ei meeldinud, tühjaks teha. Tema üksinda otsustas sõja, rahu ja lepingute üle ja ajas võeraste riikidega asju oma arvamise järel. Ta võttis kõik provintsid, kus suuremaid sõjavägesid pidi hoidma, oma valitsuse alla ja saatis sinna enese asemel sõjapealikud (*legatus*), keda ta oma heaksarvamise järel ametisse pani, maad valitsema. Muudesse provintsidesse saatis senat vana harjunud kombe järele prokonsulisi, kes aga siiski principsi ülevaatuse all seisid. Kõige pealt oli tema muidugi terve riigi ülem sõjapealik ehk „imperaator“; tema nimel võeti nekrutisi, temale vandusid nad truudusevannet, tema pani kindralid ja ohvitserid ametisse, kes tema näpunäidete järele asju ajasid, kuni jällegi tema, kui tarvis, ameti nende käest ära võttis. Sõjavägi, mis nüüd vahetpidamata, ka rahu ajal, sõjariistu jäi, oli tähtsam keisrivõimu tugi. Alatasa olid umbes 300.000 meest lipu all, suurem hulk piiride läheduses, et riiki väliste vaenlaste eest varjata, muist oli aga ka Itaalias, Rooma linnas ja tema ümbruses, et keisrit iga mässukatse vastu kaitsta. Need olid kaardiväed ehk prätorianlased; kes kahekordse palga said. — Muidu laskis Augustus väsinud maailma rahu maitsta. Ta oli uhke selle peale, et ta Janust templit, mis sõja ajal lahti seisis ja

esimesest Puunia sõjast saadik enam kinni ei olnud pandud, võimalikult kaua kinni seista võis lasta; ta ei tahtnud muid sõdasid pidada, kui ainult niisugusid, mis riigi kaitseks tingimata tarvilikud. Ta ise ei olnud osav sõjajuht, sellepärast andis ta sõjapidamise harilikult oma sõbra ning väimehe Agrippa, pärastpoole oma võeraspoegade Tiberiuse ja Drususe hooleks. Aga ükski piirirahvas ei jäänud karistamata, kes roomlasi tülitama söandas tulla. Rätias (praeguses Graubündenis ja Tiroolis) elasid rätlased, kes alatasa Itaaliamaal röövimas käisid; need ja üleüldse kõik rahvad Alpi mägedes kuni Ungriast saadik laskis ta alla heita ja nende maad provintsideks muuta, nii et nüüd Danúbiuse (praegune Donau) jõgi terves oma pikkuses Rooma riigi põhirajaks sai. Augustus katsus ka Saksamaad alla heita, jättis aga selle katse katki, kui tema sõjapealik Varus (a. 9 e. K.). Teutoburi metsamägestikus sakslaste käest rängasti lüüa sai. Riigi sisemistes asjades pidas ta kõva korda, mis kõige paremat mõju avaldas. Iseäranis said nüüd provintsid, rasketest maksudest hoolimata, lahedamalt hingama hakata, sest et Augustus maavalitsejatele kindla palga määras ja neile igasuguse väljakurnamise kõvasti ära keelas. Kodusõja ajal äralaastatud maakonnad hakkasid jälle toibuma ja rahvarikkaks minema; põllutöö, kauplemine ja tööstus võtsid hoogu, kunstid ja teadused õitsesid, ja esimest korda kaua aja tagant said Vahemere äärsed rahvad jälle korraliku valitsuse all kosuma hakata.

2. Juliuse-Claudiuse soost keisrid (14—68 p. Kr.). — Nii väga peeti Augustusest lugu, et tervelt neli keisrit tema soost tema järeltulijateks said, ehk keisrivõim nende läbi küll hirmsaks vägivalla-valitsuseks muutus. Augustuse esimene järeltulija, Tiberius (14.—37. a. p. Kr.), muidu anderikas mees, elas alatises umbusalduses ja kartuses, et tema majesteedi-au külge puudutakse; sellepärast laskis ta lugemata hulga riigialamaid, kes enamasti kõige kõrgematest perekondadest pärit, tapalavale saata. Ka kaotas ta rahva-koosolekud ära ja tegi seega viimasele jää-

nusele, mis Roomas veel demokraatiat meele tuletas, otsa peale. Tema järeltulija Caligula, Drususe pojapoeg, oli nii õel valitseja, et teda otse hullumeelseks loeti; kui ta neli aastat oli valitsenud, tapsid mõned kaardiväe ohvitserid ta tema enese palees ära. Kolmas Augustuse järeltulija, Claudius (41—54), Caligula onu, oli hea südamega ja nõrga tahtmisega mees, kes täitsa oma kahe abikaasa, esiti Messalina ja peale selle surma Agrippina kurja mõju all oli, nii et tema valitsuseaeg Rooma peale palju õnnetust tõi. Viimaks andis Agrippina talle kihvti, mispeale Agrippina enese poeg endisest abielust Nero keisriks kuulutati 54—68). Nero näis selle peale otse uhke olevat, et ta enam priisata, pillata ja kurja teha oskas kui keegi muu roomlane tema ajal. Ta tappis oma venna ära, siis ka oma ema, abikaasa, õpetaja ja aruta palju teisi. Elul nagu ei olnudki enam hinda; kõige ausamad roomlased võtsid ise oma elu, ka juba siis, kui neil hirmuvalitsejat veel karta ei olnudki. Kui a. 64 tuli pea terve pealinna ära hävitas ja ühtlasi lugemata palju inimesi ära põletas, siis arvasid kõik, et keiser ise tulesütitaja olnud. Nero ajas aga kõik süü ühe uue usu poolehoidjate peale, keda sel ajal esimest korda tähele hakati panema; need olid kristlased. Ta laskis neid metselajatele söögiks ette visata, risti lüüa või öösel kui tulelontisid oma aias elusalt ära põletada. Viimaks tõstis Hispaania maavalitseja Galba selle nurjatu inimese vastu mässu ja laskis iseenese oma leegionide poolt keisriks kuulutada. Kui ka prätorianlased Roomas Nerole selja pöörasid, ei suutnud

*) Viie Juliuse-Claudiuse soost keisri suguluse seletuseks paneme siia järgmise sugutabeli üles:

Augustus, abikaasa Livia; Livia esimene mees Tiberius Claudius Nero

Julia, tema mees Agrippa — Tiberius † 37 p. Kr. — Drusus

Agrippina vanem; tema mees Germanicus — Claudius † 54 p. Kr.

Caligula † 41 p. Kr., abikaasa Agrippina, kelle esimese abielu mees Gnäus Domitius

Nero † 68 p. Kr.

Nero enam muud teha, kui laskis ühe orja omale mõega rindu pista. Neroga kustus Augustuse suguvõsa (68 p. Kr.).*) Vaevalt olid seega soldatid näha saanud, et õieti nemad riigi tõsised isandad on, kui juba teised väeosad teisi pealikuid keisriteks välja hüüdsid. Tuli kaheaastane hävitav kodusõda, mille jooksul keegi Otho Galba troonilt ära tõukas, keegi Vitellius siis jälle teda; viimaks pidi ka Vitellius Flavius Vespasianusele alla andma, kes Süürias keisriks oli kuulutud ja troonile peatama jäi (69—79).

3. Flaviuse soost keisrid (69—96). — Vespasianus oli väga tubli mees, kes validusega riigiasjad jälle korda seadis ja rahaga koduses elus ja riigiasjus kokkuhoidlikult ümber käis. Tema järeltulija oli tema vanem poeg Titus, keda tema hea südame pärast „inimesesoo rõemuks“ kutsuti. Kui ta mõnel päeval midagi head ei saanud teha, siis ütles ta, see päev olevat tal asjata kaotsi läinud. Suured õnnetused andsid talle palju võimalust head teha, ehk ta küll ainult kaks aastat (79—81) valitses. Tema ajal jäid kolm õitsvat linna, Pompeji, Herculaneum ja Stabiä, tulepurskava mäe Vesuviuse tuha alla (a. 79 p. Kr.); aastasajad otsa ei teatud neist midagi enam, kuni nende varemed a. 1721 kaevu kaevamise juures maa alt kogemata leiti. Nüüd hakati neid nende kattest vabastama ja kaevati mitmed osad, iseäranis palju Pompeji osasid, lahti, misläbi Vana-Rooma aegseid linnasid kuni kõige peenemate peensusteni tundma võis õppida. Mitte sugugi Tituse sarnane ei olnud tema vend ja järeltulija Domitianus, kes verehimu ja priiskamise poolest Caligula ja Nero sarnane oli, kuni ta tema oma abikaasa eestvõttel ära tapeti (a. 96). Tema ajal võttis tubli sõjapealik Agricola, ajaloo-kirjutaja Tacituse äi, Britanniamaa Rooma riigi külge. Cäsari alustud tööd edasi tehes heitis ta vaprad britlased kuni Shoti mägedeni Rooma riigi alla.

4. Riigi hiilguseaeg Nerva, Trajanuse, Hadrianuse, Antonius Piuse ja Marcus Aureliuse all (96—180). — Nüüd sai roomlastele õnn osaks,

et nende üle viis tublit keisrit järgemööda valitsesid, nii et nad ligi sada aastat otsa sisemist korda ja rahu maitsesid. Esimene neist viiest oli Nerva, kes senati poolt peale Domitianuse äratapmist keisriks valiti, tark vanamees, kes oma tarkust iseäranis selle läbi üles näitas, et ta oma parema sõjapealiku, Hispaaniast pärit oleva Trajanuse, enese kasupojaks ja kaaskeisriks tegi ja seega enda järeltulijaks määras. Trajanuse valitsuse ajal (98—117) edenes Rooma võim oma tipule. Tema all ulutasid Rooma ilmariigi piirid kõige laiemale. Ta heitis röövrahvad Danubiuse jõesuu ligidal, nüüdses Rumeenias ja Siebenbürgias, alla ja muutis nende maa uueks Dacia provintsiks. Ta pani siia Danubiuse pahemale kaldale kõigist Rooma riigi osadest asunikka elama, kelle järeltulijad alles praegu siin asuvad. Need on praegune Rumeenia rahvas, kes Romani keele, kombed ja nime, kõigist ajaloolikkudest muutustest hoolimata, kuni tänapäevani alal hoidnud. Ida poole tungis Trajanus üle Tigrise jõe edasi. Veel tähtsamad olid tema sisemised korraldused rahu ajal. Ta laskis Hispaania jõgede ja Danubiuse peale sillad ehitada; ta asutas teesid, sadamaid ja kanalisid, pani terves Itaalias vaestelaste kasvatused käima, ja tal jäi siiski veel raha üle, et Rooma linna suurepäraste ehitustega kaunistada ja mängupidudega, nagu neid enne veel iialgi ei olnud nähtud, rahvahulka lõbustada. Igal pool oli kord ja õigus maksmas, isegi vabadus paistis tagasi tulnud olevat. Tema all — ütleb ajalookirjutaja Tacitus, kes Trajanuse ajal elas — sai haruldane õnn osaks, et igaüks seda tohtis mõtelda, mida tahtis, ja seda tohtis ütelda, mida mõtles. Tacitus isegi sai kõik otsekohe südame pealt ära ütelda, mida ta mõtles; ta pani esimese aastasaja keisrite ajaloo kõigi nende koledustega, mis tõesti olnud, tagasihoidmatalt kirja. Ja nagu oleks see suur roomlane ette aimanud, kust poolt tema isamaale hukkaminek tuleb, kirjeldas ta teises kirjatöös, „Germaania“, vanade sakslaste kombeid ning olusid ja kujutas oma kõlvatumate ja näbrastanud vaimuga kaaskodanikkudele toorest looduse-

rahvast silmade ette, kelle vaim alles rikkumata, kes täis jõudu ja uhke oma vabaduse peale. — Trajanus pärandas riigi oma onupoja Hadrianusele (117—138). See haritud mees saatis suurema hulga valitsus-aega sellega mööda, et ta ise kõik oma provintsid Britanniamaast kuni Egüptusest saadik läbi rändas ja nad oma silmaga üle vaatas. Igal pool jättis ta oma hoolekandmise tundemärkisid maha: asutas hulk teesid, veevärkisid, templid, kindlusid j. m. Ta luges Rooma riiki ennem liig suureks kui liig väikeseks; sellepärast jättis ta oma eelkäija võidetud maad Tigrise taga maha, sest et neid maakauguse pärast raske oli valitseda, pidas aga muidu piirisid hoolsasti silmas. Ta valis omale järeltulijaks Antonius Piuse (138—161), kes oma ausa meele pärast üleüldist armastust ära teenis; tema alatine sõna oli, et parem olevat ühe kodaniku elu päästa kui tuhat vaenlast hukka saata. Niisama õiglase ja ausa meelega oli tema järeltulija Marcus Aurelius (161—180), „mõttetark keisritroonil," kes oma kirjatöös, „Harutused iseenese üle," kõige puhtamat meelsust avaldas; ka tõsises elus katsus ta elu oma mõtete järele seadida.

5. Segadused riigis (180—270). — Aga kui vankuv rahva õnn on, kui ta piiramata võimuga valitseja tuju küljes ripub, seda võis Aureliuse hukkaläinud poja Commoduse ajal näha, kes kõiksugu üleannetust täis oli, siis „keisrihullustusse" jäi ja kõiksugu hirmutegusid korda saatis, kuni õuekondsed ta viimaks ära tapsid (192). Et mingisugust kindlat troonipärimise-seadust ei olnud, võtsid jälle soldatid omale õiguse eneste tahtmise järele keisrit troonile panna. Kõige pealt valisid Rooma ümbruses seisvad prätorianlased oma meele järele keisri troonile; kui neil sellest mehest himu täis sai, pakkusid nad keisritrooni sellele, kes neile selle eest kõige kallimat hinda maksab. Uks rikas senaator ostis trooni suure summa eest enesele. Nüüd aga tõstsid ka provintsides seisvad väed mitmel pool oma kindralisi keisriteks, ja üks neist, tusase vaimuga Septimius Severus (193—211), Aafrikast pärit, kes

aga tubli sõjamees oli, jaksas viimaks troonile püsima jääda. Tema võttis senati käest, kes endiste keisrite ajal nagu keisrivõimu kaasosanik olnud, kõik võimu ära; sest ajast saadik ei olnud enam mingisugust võimu keisrite tujusid taltsutamas, vaid nende tujude üle käisid ainult veel soldatihulkade tujud. Kes prätorianlasi jõudu mööda meelitas, see sai end ikka mõni aeg troonil hoida, olgu ta ka nii vilets mehike, kui Severuse poeg Caracalla, kes ema käte vahel oma venna ära tappis, või tema sugulane, Süüriast pärit Elagábalus, kes Rooma keisrite hulgast kõige hukkaläinum ja alatum oli; viimaks surid ka nemad soldatite käe all. Kui Elagabaluse lellepoeg, Aleksander Severus, jälle korralikumalt valitsema tahtis hakata, lõid soldatid ka tema maha (235). Nüüd hakkasid mitmesugused väeosad üksteise võidu valitsejaid troonile tõstma ja troonilt heitma. Kord oli ühel hoobil 26 keisrit. Riigis valitses kõige haledam segadus. Kodusõjad, barbarlaste pealekippumised, nälg ja katk murdsid sel ajal poole osa riigielanikka maha. Alles keiser Aurelianus (270), toore loomuga mees, aga osav sõjajuht, Illyriast pärit, lõpetas selle kurva aja ja kogus riigi jälle kokku. See tähendas aga juba kadu, kui ta tarvis leidis olevat Rooma linna kaitseks suurt müüri ehitada.

6. Riigi jagamine (395). — Nii kardetav oli riigi seisukord, et just kõige tublim mees Aurelianuse järeltulijate hulgast, Dalmaatiast pärit olev Diocletianus (285—305), valitsusekoorma ühe ainsa inimese jaoks liig raskeks arvas. Sellepärast andis ta läänepoolse riigiosa oma sõbra Maximianus'e kätte valitseda, kuna idapoolse oma kätte jättis. Kumbki ülemkeiser, kes kumbki „Augustuse“ aunime kandis, võttis omale tubli kindrali pojaks, kes alamkeisri ehk „Cäsari“ aunime kandis ja ühtlasi ülemkeisri abiline ja troonipärija oli. Nii oli riigil neli valitsejat, kellest igaüks temale määratud riigiosa nende seaduste järel valitses, mis Diocletianus terve riigi kohta andis. Ühtlasi muutis Diocletianus keisrivalitsuse lõpulikult piiramata ainuvalitsuseks, kuna ta oma ümber niisuguse püha-

liku ja aukartust äratava ümbruskonna lõi, mille sarnast sinnamaani ainult Aasia hirmuvalitsejate juures oli nähtud. Keisri juure pääsmine tehti ettekirjutud vormide täitmise läbi võimalikult raskeks. Kellele aga arm osaks sai, et ta kuni trooni astmeteni tohtis tungida, see pidi valitseja ette põlvili heitma, kes ise kulla ja kalliste kividega nagu üle külvatud oli. Kakskümmend aastat oli Diocletianus võimsalt ja targalt valitsenud, siis panid tema ja Maximianus ühel ja selsamal päeval kõige maailma imeks oma aukroonid maha ja lasksid oma alamkeisrid oma asemele astu kuna neile jälle omale uued cäsarid valisid. Diocletianus oli oma arust küll kõik nii targalt korraldanud, et targemalt enam korraldada ei saanudki; siiski pidi ta nägema, et koraga kuus trooninõudjat ilmusid, kelle vahel verine kodusõda algas. Viimaks läks kavalal ja agaral Konstantinus'el (306—337) korda, kõik teised trooninõudjad hävitada ja ise ainsaks riigivalitsejaks saada (324). Niikaugele oli ta kristlaste läbi saanud, kelle usu ta võidule aitas. Konstantinus tegi oma kojapidamise veel toredamaks ja riigivalitsuse veel vägivaldsemaks, kui see juba enne olnud. Riigivalitsuse keskpaigaks tegi ta, kui hommiku- ja õhtupoolse riigiosa vahel vahe oli tehtud, Byzantioni linna Bosporuse mere ääres. Hulga kaunite ehituste läbi tegi ta selle linna, mis „uue Rooma" ehk Konstantinopolis'e (s. o. Konstantini linna) nime kandis, nii hiilgavaks, et vana Rooma ilu tema ees kustuma lõi. Peale seda sai jälle pruugiks riiki jagada. Viimast korda ühendas Theodosius (379—395), keda tema vapruse ja vaga meele pärast ka Theodosius Suureks kutsutakse, terve Rooma riigi oma käe alla, aga surmavoodil jagas ta riigi oma poegade Arcadiuse ja Honoriuse vahel kaheks. Arcadius sai ida- ja Honorius läänepoolse osa, ja sest ajast saadik jäidki mõlemad riigiosad teineteised lahku. Ida-Rooma ehk Kreeka riik seisis veel peale tuhande aasta, kuni türklased ta ära võitsid. Lääne-Rooma riik sai germaanlastele saagiks; a. 476 võttis Saksa vürst Odoaker viimase Rooma keisri Romulus Augustuluse käest riigi jäädavalt ära.

7. Sisemine vaibumine. — Suurepäralist oli Rooma riik toime pannud. Kõik rahvad Vahemere ümber oli ta ühe ainsa riigi sülle kogunud, kõik oli ta üheks ainsaks rahvuseks kasvatanud, kellel üks meel ja ainult kaks keelt oli. Nagu Väike-Aasia elanik, Egüptuse- ja Juudamaa mees, kes nüüd Kreeka keelt rääkisid, nii hakkasid ka talupoeg Danubiuse kaldal, karjakasvataja Hispaanias ja põlluori Aafrikas oma kodust keelt unustama ja Ladina keelt tarvitama. Üks õigus ja üks raha valitsesid nüüd Shotimaa mägedest kuni Nubia kõrbeni ja Taguse (nüüd Tajo) jõest kuni Eufrati jõeni; Londinium (nüüd London) ja Aleksandria, Lutetia (nüüd Paris) ja Jerusalem olid ühe ja sellesama riigi linnad. Riigi piirisid olid kohati suured väehulgad, kohati jälle tornide ja kraavidega müürid kaitsmas, nagu nüüd Hiinamaal; seespool piirisid oli heade keisrite valitsuse ajal sügav vaikus ja rahu valitsemas, nii et inimesesoo igatsus, „rahu maa peal", paistis kätte tulnud olevat. „Maailm oli," ütleb üks Antonius Piuse aegne kirjanik, „oma igapäevase raudkuue seljast võtnud ja pidu-ülikonna selga pannud." Mingisugust vaenlust ei olnud seda takistamas, kui Hommiku- ja Õhtumaa rahvad oma maa ja töö saadusid vahetasid. Ilusad sõjateed postihoonete ja öömajadega käisid ühest riigi äärest teiseni. Maakohad, mis praegu õudsed on, nagu Põhja-Aafrika sisemaa ja Süüria kõrbe oasid, olid siis õitsvate külade ja linnadega nagu üle külvatud. Room, Aleksandria, Antiochia ja ülesehitud Kartaago olid hiiglalinnad, kus küllus, ühtlasi aga ka kõik uuema aja suurlinnade halbtused valitsesid. Üks ja seesama Kreeka-Rooma haridus ja kunst olid omale Tamesa, Rhenuse ja Niiluse kaldal kodukoha leidnud. Maad, mis Cäsari ajal alles barbarlaste mõju all seisnud, sünnitasid riigile nüüd kirjanikka, kõnemehi, luuletajaid, riigitegelasi, sõjapealikuid ja keisrid. Kaunid templid ja lugemata metall- ning marmorkujud ehtisid Gallia ja Hispaania linnasid, niisama nagu Itaalia- ja Kreekamaa omasid, ja veel tänapäev äratavad Vana-Rooma aegsete veevärkide, supelushoonete, tsirkuste ja teaatrite varemed rändaja

imekspanemist, olgu see Aasias, Aafrikas või Euroopas. — Aga sellel rahul ja haridusel puudus kõige tähtsam vara, mis rahvastel on — vabadus. Veel igal pool olid rahvahulgad orjuse kütkes, ja orjadega tohtis kõik teha, mis süda kutsus. Ei olnud ju Rooma riigi elanikkudel, ainult ehk kreeklased välja arvatud, suuremat lõbu, kui mängupidudel surijate orjade, kurjategijate ja sõjavangide hinge heitmist vaadata, kes gladiaatoriteks õpetud ja üksteist surnuks pidid raiuma või lõvide, tiigrite ja panterite vastu võideldes oma elu jätma. Aga ka need, kes end vabaks meheks kiitsid, ei olnud õiguse pärast muud kui ilma õiguseta orjad vägevate valitsejate ja nende ametnikkude ees. Ei olnud küll enam mingisugust vahet valitseja rahva ja allaheidetud rahvaste vahel: Caracalla oli a. 212 kõigile provintsidele Rooma kodaniku õiguse annud; aga nüüd olid kõik ühesuguses allarõhutud seisukorras. Ikka rängemalt hakkas vägivallavalitsus riiki suruma: keegi ei tohtinud oma arvamist ilmutada, kõik vaimuelu jäi soiku, lugemata kari kõrkisid ja petiseid ametnikka imes rahva üdi, ja kuulmata kõrged maksud, iseäranis Konstantinuse ajast peale, ajasid rahva meelt heitma. Et pääsmist leida, põgenesid talupojad metsadesse ja linnalased barbarlaste maale. Terved maakonnad ja linnad jäid tühjaks, põllutöö, kauplemine ja tööstus hakkasid langema, ja ühes rikkusega kadus ka teadus ja kunst. Vähe kardetav nähtus oli ka see, et Rooma riigi elanikud sõjariistade kandmisest ikka enam ja enam võerdusid. Keegi ei tahtnud enam soldatiks heita. Miski mõte ei ajanud roomlasele suuremat hirmu peale kui see, et ta kakskümmend või koguni kakskümmendviis aastat sõjaleeris ja vaenlase vastu võideldes mööda peab saatma, sest nii kaua kestis sõjateenistus. Ja kui keisrid sunduse-abinõusid tarvitusele võtsid, tegid mehed end vigaseks, kas raiusid mõned sõrmed parema käe küljest ära või muud, et aga sõjateenistusse ei kõlbaks. Ikka suuremal mõedul pidi sõjaväkke kalli raha eest just neid palkama, kelle vastu roomlased endid pidid kaitsma, barbarlasi. Paistis, nagu oleksid inimesed kõigis asjus kõik

oma jõu ära kurnanud, nagu oleks inimesesugu vanaks ja nõdraks läinud. Aga kadust oli uus elu juba tärkamas. Igatsedes tõttasid rõhutud hinged uuele usule vastu, kes vahet ei teinud isandate ja orjade vahel, ristiusule, ja ühtlasi puhus anderikas barbari rahvas — germaanlased — kõdunenud inimesesoole uut mehejõudu sisse.

Nimede ja sündmuste juhataja.

Aadel 13, 15, 21, 77, 85, 179, 223—224, 227.
Aafrika 221.
Aarialased 36.
Achaia (ja -lased) 46, 58.
Achaimenes 40.
Achilleus 53, 149.
Ädilid 189, 198.
Afroditē 47, 53, 167.
Agamemnon 53.
Agesilaos 138, 140.
Agricola 259.
Agrippa 254, 257.
Agrippina 258.
Ahriman (Anromainyus) 37.
Aigeios 50.
Aigospotamoi lahing 127—128.
Aineias 169.
Ainuvalitsus (monarhia) 11, 243, 254.
Aiollased 60, 61.
Aischylos 114.
Aitolia 45
Akarnania 45.
Akkaadlased 28.
Akropolis 80, 112, 114.
Aktioni lahing 253.
Alamkoda (saadikutekoda, riigi-volikogu) 12.
Alba Longa 164, 169, 175.
Aleksander Suur 136, 148—158.
Aleksandria linn 152, 159, 253.
Alesia linn 245.
Alkaios 89—91.
Alkibiades 123—128.
Alkmene 48.
Allia jõgi 187.
Amazonid 49.
Amfiktyones 64.
Amfipolis 44, 123.
Ämilius Paullus 213, 219.
Ammon (Ra, Re) 22.
Amnestla 130.
Amulius 169.
Anarhia (korralagedus) 9.
xagodas 131.
Anaximandros 131.
Ancus Marcius 170—172.
Äneis 255.
Antalkidas 139.
Antigonose järeltulijad 158—159.
Antiochos, Alkibiadese ülemtüürimees 127.
Antiochos, Süüria kuningas 217.
Antonius, Marcus 248, 251—254.
Antonius Pius 259—260.
Apenniini mäed 161.
Aapis 22.
Apollon 46, 64.
Apuliа rannamadalik 162
Aquäduktid 165.
Aquä Sextiä (Aix) 232.
Araabia (ja -lased) 7, 26.
Arcadius 263.
Archimedes 159, 214.
Arhondid 77, 81, 87.
Areiopagos 82, 107, 104.
Ares 46, 167.
Arginusa lahing 127—128.
Argolis (Argo) 46, 109.
Argonaudid (-sõudjad) 51
Ariadne 50
Aricia linn 180.
Ariovist 244.
Aristagoras 91.
Aristarchos 159.
Aristeides 94, 103.
Aristofanes 115, 135.
Aristokraatlik riik 11, 12, 76—77, 107.
Aristomenes 70.
Aristoteles 136—137, 149.
Arkaadia 46.
Artafernes 93.
Artaxerxes 105.
Artemis 47, 52, 71, 167.
Artemisioni rannamägi 98.
Assur 31.
Assurbanipal (Sardanapal) 28, 29.
Assüüria riik, rahvas 7, 21, 25—31.
Astyages 39.
Asumaad -linnad (kolooniid) 6, 34, 60—61.
Ateen (ja -lased) 46, 66, 77—89, 92—148.
Athose mägi 92.
Atlas 49.
Attika 46, 59, 121.
Attika mereliit 102—104.
Augeias 49.
Augustus 255.
Augurid 169.
Aurelianus 167, 262.
Aurelius, Marcus 259—260.
Aventinus 164.

Baal (Bel) 28, 31.
Baabiloni linn 27—28, 153.
Babiloonia riik (Baabel, -lased) 7, 26—31, 39—40.
Bakchos (Dionysos) 47, 114, 115.
Barbarlased 60, 64, 265,
Belgid 244.
Beneventumi lahing 195.
Bessos 154.
Bibracte lahing 244.
Bithynia 158.
Biton 84.
Boiotia 46, 110.
Brasidas 122—123.
Brennus 188.
Britanniamaa 259.
Brutus, esimene konsul 180.
Brutus, Marcus 251—253.
Bulgaarlased 8.
Byzantion (Konstantinopolis) 44, 147, 263.

Caelius 164.
Caere linn 163.
Caligula 258.
Camillus, Furius 186, 188.
Campania 162, 190.
Cannä lahing 212—213.
Canulejuse seadus 185.

Capitolinius 164, 187.
Capitolium 165.
Capua linn 190,213, 214.
Caracalla 262, 265.
Cäsar, Julius 241—242, 245, 249—251.
Cassius 251—253.
Castor 182.
Catilina 240—241.
Cato, Noorem 243,248—249.
Cato, Vanem 210, 218.
Catulus, Lutatius 206.
Caudiumi mäekitsus 192
Censorid 185, 195.
Centuriad (ja -koosolekud) 177—180, 195.
Ceres 167.
Chaironeia lahing 147—148
Champollion 25.
Cheilon 71.
Chios 89
Cicero 239—241, 245, 253.
Claudius, Appius 189, 191—192.
Claudius, Gajus 203—204.
Claudius, keiser 257.
Clölia 181.
Clusium 163, 180—181, 186—187.
Collatinus 180.
Colosseum 166.
Commodus 261.
Crassus 237—243, 246.
Curiatlased 171.

Dacia 260.
Danubius (Donau) 257.
Dareios 40—43.
Dareios III. 150—154.
Datis 93.
Decius Mus 192.
Dekarchia 129.
Dekeleia linn 125.
Delfi tempel ja oraakel 46, 64 — 67, 79, 134, 145.
Delose saar 103, 106.
Demeter 47, 167.
Demokraatia, demos 13—14, 63, 82, 86, 107.
Demokraatlik riik 13,76.
Demokritos 130.
Demosthenes 117, 144—148, 158.
Despot (hirmuvalitseja) 12.
Diadochid 158.
Diana 167.
Dido 35.
Diktaator 179, 198, 237.
Diocletianus 262—263.
Diogenes 148.
Diomedes 49.
Dionysius 136.
Domitianus 259.
Dooria (-lased, stiil) 53, 60, 112—113.
Draama 114.
Drakon 78.
Druidid 243.
Drusus 257.
Drusus, Livius 233.
Duilius 205.

Eestlased 8.
Efesos 60, 89
Efialtes 97, 109.
Efoorid 70—71, 103.
Egüptus (ja -lased) 7, 17—26, 117, 152, 254.
Eira kindlus 70.
Ekbatana 154.
Elagabalus 262.
Elateia linn 147.
Elis 46, 65.
Elissa 34.
Epameinondas 140—142
Epeiros 45, 194.
Erechtheion 113.
Eretria linn 92.
Erinysed 47.
Eris 52.
Erimanthose mägestik 48.
Esqulinius 164.
Etruskid (tuskid) 162, 180, 185, 193.
Euboia saar 59.
Eufrati jõekond 26—27.
Eukleides 159.
Euripides 114.
Eurotase jõgi 69, 71, 141.
Eurymedoni jõgi 100.
Eurystheus 48.
Fabius Maximus 210, 212—213.
Faiakid 56.
Faleron 95, 111.
Farnakes 240, 248.
Farsalose lahing 247—248.
Feidias 62, 111—114.
Filippi lahing 251—253.
Filippos, arst 150—151.
Filippos II, Mak. kun. 142—148.
Filippos V. 217—218.
Filosoofid 90, 119, 130—131.
Flaminius 212, 218.
Föniikia (ja -lased) 7, 31—36, 57, 151.
Fokaia 89.
Fokis 46, 105, 144—148.
Fortuna 168.
Forum 165.
Frixos 51.
Fyle 62, 86.

Gades (Gadiz) 34.
Galba 258.
Gallia (ja -lased) 162, 186—188, 192, 193, 207, 231.
Gallialased Roomas 186—188.
Gäsatlased 208.
Gaugamela lahing 152—153.
Gavius Pontius 192.
Geeniused 163
Germanlased 36, 231, 260, 265.
Gerusia 68.
Gigandid 46.
Gladiaatorid 164.
Gordioni linn 150.
Gracchus, Gajus 227—229.
Gracchus, Tiberius 225—227.
Grammatika 118.
Granikose lahing 149—151.
Graziad 47.
Gümnaasiumid 119.
Gümnastika 118.
Gylippos 125.

Hades 48.
Hadrianus 259—260.
Halys (Kisil-Irmak) 38.
Hamilkar Barkas 205—208.
Hammurabi 28.
Hannibal 209—217.
Harmostes 129.
Hasdrubal 209—211, 215.
Hebe 50.
Hefaistion 157—158.
Hefaistos 46, 167.
Hegemoonia 75, 96.
Hektor 53.
Helena, Menelaose abik. 52.
Hellas, hellenid 59, 64.
Helle 51.
Hellespontos 51, 127.
Heelotid 67, 72, 108, 124.
Helveetslased 244.
Hera 46, 52, 167.
Heraclea lahing 194.
Herakles (Herkules) 48.
Heraklese tulbad 26, 49.
Herculaneum 258.
Hermes 46, 56, 167.
Herodotos 28, 115.
Hesperiidid 49.
Hestia 47, 167.
Hierogliif 24.
Hieron 204—205.
Hiinlased 8.
Hipparchos 84.
Hippias 84, 93.
Hippokrates 117.
Hippolytes 49.
Hispaania 208, 216, 221.
Histiaios 43, 91.
Homeros 61, 84, 118, 150.
Honorius 263.
Horatius 185.
Horatius Cocles 181.
Horatius luuletaja 255.
Horatlased 171.
Hydra 49.
Hüksod 20.

Iberuse (Ebro) jõgi 211.
Ifigeneia 53.
Ilias 62, 119, 149.
Ilion 53, 144.
Illyria 44.
Imperaator 249.
India 155—157.
Indo-Germaani keeled, rahvad 7, 36, 57.
Iraan (Aryan) 26, 36, 153, 158.
Isis 22.
Iisraeli rahvas (juudid) 7, 29, 32, 39—40.
Issose lahing 151.
Isthmose maakitsus 66.
Itaaliamaa 161—167.
Italica 233.
Italiklased 36, 163.
Ithome mägi 70.
Jaapanlased 8.
Janiculum 166.
Janus 168, 256.
Jason 51.
Jaxartese (Syr-Darja) jõgi 40, 154.
Joonia (-lased, stiil) 59, 60, 91—92, 112.
Jordan 32.
Juba 248.
Jugurtha 230—232.
Julus 169.
Jumalad 22, 46—47.
Juno 167.
Jupiter 167.

Kaananimaa 32.
Kafra 20.
Kaheteistk. tahvli sead. 184.
Kairo 18.
Kalchas 53.
Kaldea (riik, rahvas) 26, 28.
Kalender 250.
Kallisthenes 154.
Kalmutid 5.
Kambyses 21, 39—40.
Karjakasvatajad, karjased 1—4, 15.
Kartaago (ja -lased) 34—35, 202—221, 250.
Käsitöölised 15, 86.
Kasted 15.
Kaupmehed 15, 33.
Keeled 6—7.
Keiser 11.
Keltlased 36, 243.
Keops (Kufu) 20—21.
Kerberos 48, 60.
Kerkyra linn 119.
Kimbrid 230—232.
Kimon 100, 104—109.
Kineas 194.
Kiri 24—25, 28, 29, 30, 36, 57.
Kirke 55.
Kiviaeg 5.
Klaasivalmistamine 35.
Kleisthenes 85—89.
Kleitos 150, 154.
Kleobis 84.
Kleon 122—123.
Kleopatra 248, 253—254
Kloakid 164.
Knidose linn 139.
Kodanik ja ta õigused 10—11, 195—196, 233.
Kodros 59, 77.
Kogukonnad 86.
Kohtud 13.
Kolchisemaa 51.
Konon 128, 139—140.
Konstantinus 263.
Konstitutsion (-ilik valitsus, põhjusseadus) 10—12.
Konsulid 179. 198—199.
Koopaelanik 1—3.
Korinthos 59, 119, 139, 149, 219.
Korinthose sambad 112.
Koroneia linn 139.
Kreekamaa (ja -lased) 36, 43—160, 217—221, 254.
Kreeta saar 49, 60.
Kristlased 263.
Kritias 129—130.
Kroisos 39, 84, 91.
Kujuraiumise-kunst 90.
Küla, -kond 14, 86.
Kultuura, 30, 35, 254.
Kümnemehe volikogu Roomas 183—185.
Kunaxa küla 137.
Kuningas 11, 62, 75, 176.
Kuruli ametnikud 199.
Kuuriad 176, 178.
Kyaxares 38.
Kykladi saarestik 60.
Kynoskefalai lahing 217.
Küprose saar 60, 151.
Kyros Noorem 129, 137 138.
Kyros Vanem 30, 38, 40, 91.

Labyrinthos 24, 51.

Lade saar 92.
Ladinlased 164, 172, 180, 181, 191, 201.
Ladinlaste mäss 191.
Lakedaimon 68, 75.
Lakoonia 46, 59, 67.
Laokoon 55.
Laplased 8.
Larid 168.
Latium 162, 164.
Lätlased 36.
Laudkonnad 73.
Leedulased 36.
Leegionid 199.
Leonidas 97—98.
Leotychides 100.
Lepidus 252—253.
Lerna soo 49.
Lesbos 60, 89.
Leuktra lahing 140—142
Libanon 32.
Liciniuse ja Sextiuse seadused 188, 226.
Liivlased 8.
Liktorid 176.
Linnad 14, 18—19, 62.
Livius, Titus 255.
Lokris 45, 147.
Luca linn 245.
Luceres 175.
Lucretia 173.
Lucullus 239—240.
Lüüdia riik 39—40.
Lykeion 137.
Lykurgos 67—69.
Lüürika 90.
Lysandros 127—129, 139

Maagid 37.
Maamõetmise-kunst 26.
Magnesia linn 217.
Magyarlased 8.
Majesteedi aunimi 11.
Makedoonia (ja -lased) 44, 142—158, 217—219.
Manid 168.
Manlius Capitolinus 187.
Manlius Torquatus 191.
Mantineia lahing 140—142.
Marathoni lahing 93—94.
Marcellus, Claudius 213—214.
Mardonius 92.
Marius, Gajus 231—236.
Mars 167.
Marsid 164.
Marsi väli 165.
Masinissa 220.
Massilia (Marseille) linn 60.
Mausoleum 166.
Maximianus 262—263.
Medeia 52.
Mediolanum (Milano) 208.
Meedia (ja -lased) 29—30, 36—38.
Megara 109.
Memfis 19, 22, 23.
Menelaos 52.
Menes 19.
Menkera 20.
Mercurius 167.
Mesopotaamia 26, 158.
Messalina 258.
Messana linn 203—204.
Messeene (ja -lased) 46, 69—70, 108, 122, 141.
Messeene sõjad 69—70.
Metoikid 85.
Miletos 60, 89.
Miltiades 94—99.
Minerva 167.
Ministrid 11.
Minos 50, 58.
Minotauros 50.
Mithridatese sõda 234—236.
Mongoolid 8.
Monotheism 131.
Moolok 51.
Mordviinid 8.
Mõrise järv 19, 24.
Mucius Scävola 181.
Muinasaeg 1—8.
Mum 23.
Munea lahing 249.
Museion 160.
Mutina lahing 252.
Muumia 21, 23.
Muusad 47.
Muusika 118.
Mykale lahing 99.
Myla lahing 204—205.
Mytilene 60, 89.

Nausikaa 56.
Nebukadnedsar (Nabukudurri-utsur) 30.
Neko 26.
Nemea (org ja linn) 48, 66.
Neptunus 167.
Nero 258—259.
Nerva 259.
Nestor 53.
Niiluse jõgi 17.
Nikias 122—123.
Niinive linn 27, 29, 38.
Noomosed 19.
Nõukogud 63, 81, 86.
Numa Pompilius 170.
Numitor 169.

Obeliskid 19, 24.
Octavia 253—254.
Octavianus, keiser 252—253.
Octavius, tribuun 226.
Odoaker 263.
Odysseia 62, 118.
Odysseus 53, 55—57.
Ohlokratia 14.
Oligarhia 13, 129.
Olümpia linn ja mängud 46, 65—67, 114.
Olympose mägi 45, 47,
Olynthos 44, 146.
Orfeus 51.
Orjad 63, 78, 117, 238, 265.
Ormuzd (Ahuramazda) 37.
Osiris 22, 23.
Ostia 166, 172.
Ostjakid 8.
Ostrakismos (killukohus) 87, 105.
Otho 259.
Ovidius 255.

Palatinus (Palatium) 164, 175.
Palestina 158.
Pallas Ateene 46, 52, 112, 113, 167.
Panormos (Palermo) 34.
Pantheismus 131.
Pantheon 166.
Panticapaion 60.
Paremlased 63, 76.
Paris 52.

Parlament (Rahvaasemikk.-kogu, riigip., riigivolik.) 12.
Parmenion 152, 155.
Parnassos 45, 47, 64.
Paros 156—157.
Parsid 38.
Parthenon 113.
Parthia 216.
Patriitslased 12, 177, 180,
Patroklos 54, 149.
Pausanias 99, 103, 105.
Peiraieus 95, 111.
Peisistratos 82—84.
Pelasgid 57.
Peleus 53.
Pelopidas 140.
Peloponnesus (Pelopsi saar) 45, 46, 109, 142, 148.
Peloponnesose leping 75.
Peloponnesose sõda 120—130.
Penaatid 168.
Penelopeia 56.
Perekonnad 118.
Pergamon 158.
Perikles 106—122, 123.
Periekid 67, 71.
Permi tõugu rahvad 8.
Persepoolis 44, 153.
Perseus 219—220.
Persia (ja -lased) 21, 36, —43, 138—139.
Persia sõjad 92—101.
Pindos 45.
Püramiidid 19, 23.
Plataiai 99.
Platon 136.
Plebeilased 177, 189.
Pollux 182.
Polyfemos 55.
Polytheism 131.
Põllumehed 4, 15.
Pompeji 259.
Pompejus, Gnäus 237—248.
Pontos 158, 234, 248.
Porsena 180—182.
Poseidon 46, 167.
Potidaia 44.
Prätorianlased 256—261
Prätorid 189, 198—199.
Preestrid 15, 21, 37, 168.
President 13.
Priamos 52.
Protagoras 131—132.
Provintsid (võidumaad) 207, 221, 261.
Prusias 217.
Ptolemaios 158.
„Püha sõda" 144—148.
Purpurivärv 35.
Puunia sõjad 203—217.
Pydna lahing 218—219.
Pylos 52, 122.
Pyrrhose sõda 193—195.
Pythagoras 131.
Pythia 64

Quästorid 198.
Quirinalis 164.
Quirinus 170.

Raha 35, 61.
Rahvad 6—8, 14, 21, 32, 36, 201.
Rahvakogud 63, 68, 176, 195, 257.
Rahvaste rändamine 5—6, 57—63.
Rahvavalitsus 11, 12.
Ramnes 175.
Ramses II 21.
Rauaaeg 5.
Regilluse järv 182.
Regulus 205.
Remus 169.
Rhodanus (Rhone) 211.
Riik 9—16
Ristiusk 265.
Romulus 169.
Romulus Augustulus 263
Room (ja -lased) 34, 160—266.
Rubico jõgi 247.

Sabiinlased 163, 170, 185
Saffo 89—90.
Saguntum (Sagunto) 208.
Salamise lahing 98—99, 101.
Sallustius 255.
Samniidid 163, 190, 233, 236.
Samniitide sõjad 190, 192—193.
Samos 89.
Sardes 96, 126.
Sardiinia 207.
Satrapid 41.
Scheria saar 56.
Scipio, Ämilianus 218—220.
Scipio Gnäus 208.
Scipio Lucius 217—218.
Scipio Publius 215—216, 217—218.
Seaduseandja kogu 13.
Seirenid 56.
Seisused 15, 179.
Seleukidid 158.
Semiitlased 8.
Sempronius 211.
Sena-Callica lahing 214.
Senat 177, 180, 195—196.
Sentinum 193.
Sertorius 237.
Servius Tullius 172.
Set 22.
Severus, Aleksander 262.
Severus, Septimius 261.
Sextus, 173.
Sfinksid 24.
Sitsiilia sõjakäik 124—125.
Siidon (Saida) 32.
Siva oas 152.
Sküütlased 38, 42—43.
Slaavlased 8, 36.
Smerdes 40.
Smyrna 60.
Sofistid 119, 132—133.
Sofokles 114.
Sokrates 119. 124, 133—138.
Solon 78—82.
Soome-Ugri rahvad 8.
Soomlased 8.
Sõrjäänid 8.
Sosigenes 250.
Sparta (ja -lased) 67—75, 88, 108, 110.
Spartacus 238.
Stabiä 259.
Stymfalidid 49.
Stymfalose järv 49.
Sugukonnad 57—58.
Sulla, Cornelius 230—236.
Sumeerlased 28.
Sur 32.
Susa 42, 153.
Sybilla sõnad 169.
Symmachia 103.
Süüria (ja -lased) 7, 26, 32, 158, 217, 246.

Syrakusai 60, 124—125, 214.

Tacitus 260.
Täheteadus 26, 31.
Täidesaatja kogu 13.

Tarentum 60, 193.
Tarquinii 163.
Tarquinius Collatinus 173.
Tarquinius Priscus 172.
Tarquinius Superbus 172—173.
Tarsos 150.
Teadus 16, 25, 116—117.
Teaater 114—115.
Telemachos 56.
Tellos 84.
Teutoburi mets 257.
Teutoonid 232—233.
Thales Miletosest 89—91.
Thapsuse linn 249.
Thebai 19, 20—21, 22, 130, 138—142, 147.
Themistokles 94, 99—105.
Theodosius 263.
Theramenes 127—129.
Thermopylai 45, 97—98, 147.
Thermopylai lahing 97—98.
Theseus 50, 58.
Thespiai 96.
Thessaalia 45, 110, 145, 248.
Thetis 52.
Thrakia 42, 44, 123, 142.
Thrasybulos 130.
Thukydides 123, 137.
Tiberius 257—258.
Ticinuse (Ticino) jõgi 211.
Tiigrise jõekond 26—27.
Timokratia 87.
Titaanid 46.
Tities 175.
Titus, keiser 259.

Titus Tatius 170
Toskana 163.
Trajanus 259—260.
Trapezunt 138.
Trasimenuse järv 162, 212.
Trebia jõgi 211.
Tribuunid 183, 199, 256.
Tribused 172, 176, 196, 199, 200, 256.
Trifanumi lahing 191.
Triumviraat, esimene 242—243.
Triumviraat, teine 251 253.
Trooja sõda 52—55.
Tsheremissid 8.
Tulbakodade elanikud 4—5.
Tullus Hostilius 170—171.
Tunes 206.

Türaani tõugu rahvad 29.
Türannid ja türannivalitsus 75—77, 84, 129.
Tüüros 32, 151.
Tyrtaios 70.
Ülemkoda (isandatek., lordidekoda, riigi-nõuk.) 12.
Ülemus 10.
Umberlased 163, 193.
Ungaarlased 8.
Usud 31—32, 37, 167—168.
Vaarao 19, 21, 22.
Vabariik 11, 82, 179, 195.
Vägimehed 48—57.
Valerius 185.
Valitsus 13.
Vanemad 63.
Vannutud meeste kohus 81, 107.
Varro, Terentius 213.
Varus 257.
Vaticanus 166.
Veji 163, 185—186.
Venus 167.
Vercellä 232.
Vercingetorix 244—245.
Vergilius 255.
Vespasianus 259.
Vesta 167.
Vesta neitsid 168.
Vilistlased 32.
Viminalis 164.
Virginia 184—185.
Vitellius 259.
Vogulid 8.
Volga-Bulgaari rahvad 8.
Volskid 163, 185.
Volturnuse jõgi 212.
Votjakid 8.
Vulcanus 167.
Vürst 11.

Xanthippos 100, 206.
Xenofon 137.
Xerxes 41, 96—100.

Zama lahing 215—216.
Zarathustra (Zoroaster) 37.
Zend, Zend-Avesta 37, 38
Zeus 46, 113, 167.